

DICTATORSHIPS & DEMOCRACIES

JOURNAL OF HISTORY AND CULTURE · 10 · 2022

PUNCTUM
UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA
FUNDACIÓ CARLES PI I SUNYER

DICTATORSHIPS & DEMOCRACIES

DICTATORSHIPS & DEMOCRACIES

JOURNAL OF HISTORY AND CULTURE · 10 · 2022

PUNCTUM

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA

FUNDACIÓ CARLES PI I SUNYER

Dictatorships & Democracies

E-ISSN: 2564-8829 · <https://doi.org/10.7238/issn.2564-8829>

Editor *Direcció*

Olivia Gassol Bellet (Universitat Oberta de Catalunya, Spain)

Editor-In-Chief *Cap de redacció*

Francesc Vilanova (Universitat Autònoma de Barcelona
& Fundació Carles Pi i Sunyer, Spain)

Editorial Board *Consell de redacció*

Martí Marín (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

Francesc Vilanova (Universitat Autònoma de Barcelona
& Fundació Carles Pi i Sunyer, Spain)

Olivia Gassol Bellet (Universitat Oberta de Catalunya, Spain)

Scientific Committee *Comitè editorial*

Andrew Dowling (Cardiff University, United Kingdom)

Marc Gil (Universitat Oberta de Catalunya, Spain)

Martí Marín (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

Víctor Martínez-Gil (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

Conxita Mir (Universitat de Lleida, Spain)

Manuel Risques Corbella (Universitat de Barcelona, Spain)

Joan M. Thomàs (Universitat Rovira i Virgili, Spain)

Editorial Secretary *Secretaria editorial*

Laia Arañó (Fundació Carles Pi i Sunyer, Spain)

Aram Monfort (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

Advisory Board *Comitè assessor*

Maria Campillo (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

Marc Carrillo (Universitat Pompeu Fabra, Spain)

Luciano Casali (Università di Bologna, Italy)

Ángela Cenarro (Universidad de Zaragoza, Spain)

Àngel Duarte (Universitat de Girona, Spain)

Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra, Spain)

François Godicheau (Université de Bordeaux 3, France)

Jaume Magre (director de la Fundació Carles Pi i Sunyer
i Universitat de Barcelona, Spain)

Ludger Mees (Euskal Herriko Unibertsitatea, Spain)

Enrique Moradiellos (Universidad de Extremadura, Spain)

Renato Moro (Università Roma Tre, Italy)

Xosé M. Núñez Seixas (Ludwig-Maximilians Universität, Germany)

Paul Preston (London School of Economics and Political Science, United Kingdom)

Patrizio Rigobon (Università Ca'Foscari, Italy)

Pere Ysàs (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain)

© 2022, of the texts, the authors

© 2022, of this edition, Punctum, Universitat Oberta de Catalunya
and Fundació Carles Pi i Sunyer

Design and composition: Quadratí

This issue has been possible thanks also to the collaboration of Josep Arqué,
Maria Campillo, Carles Duarte, Cristina Gatell, Conxita Mir, Carme Molinero
& Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID – UAB).

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Summary Sumari

Dictatorships & Democracies 10 (2022)

E-ISSN: 2564-8829

DOSSIER L'EUROREGIÓ COM A ESCENARI PER A L'ESTUDI DE LA RETIRADA I L'EXILI DE 1939

Presentació	9
LAIA ARAÑÓ VEGA & JOSEP-VICENT GARCIA RAFFI	
Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939	13
LAIA ARAÑÓ VEGA, RUBÈN DOLL-PETIT & JOAN MONTBLANC LASAGA	
Recuperació, dignificació i patrimonialització. Els espais de memòria de l'exili republicà a Catalunya i Occitània	35
MIQUEL SERRANO JIMÉNEZ & JORDI GAITX MOLTÓ	
Espais de memòria i patrimoni a les Illes Balears. Guerra, resistència, exili	61
DAVID GINARD FÉRON	
Espacios de patrimonio para el estudio del exilio republicano español de 1939 fuera de la Eurorregión (España y Francia)	77
FRANCISCO COLLADO CERVERÓ & RUBÉN MIRÓN-GONZÁLEZ	

STUDIES ESTUDIS

La recomposition du paysage éducatif francophone de Barcelone (1965–1972)	93
GUILLAUME HORN	
«Un año y 16 días en el mando de las Baleares». Crònica del governador militar Trinidad Benjumeda del Rey	125
JAUME CLARET MIRANDA	
«Quero saber se isto é verdade». Romance e crise do comunismo em José Saramago	155
JORDI CERDÀ SUBIRACHS	

REVIEWS RESSENYES

- Selles Rigat, Narcís. 2022. *Joaquim Vicens Gironella. Viure en temps convulsos i crear des dels marges*. La Jonquera / Palafrugell: Museu Memorial de l'Exili / Museu del Suro de Catalunya, 155 p. 179
JORDI FONT AGULLÓ
- Memoria, historia y poesía: la Guerra Civil y el diálogo entre generaciones: Jurado Morales, José. 2021. *Soldados y padres. De guerra, memoria y poesía*. Sevilla: Fundación José Manuel Lara. 187
FERNANDO VALLS
- Jelin, Elisabeth, i Ricard Vinyes. 2021. *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. Barcelona: Ned, 124 p. 195
JORDI FONT AGULLÓ
- Nuevas narraciones sobre la Guerra Civil española VV.AA. 2020. 2019. *Un año de narrativa sobre la Guerra Civil y el franquismo. Bibliografía comentada*. Madrid: AMESDE / VV.AA. 2021. 2020. *Un año de narrativa sobre la Guerra Civil y el franquismo. Bibliografía comentada*. Madrid: AMESDE. 201
FERNANDO VALLS
- Criteris editorials* 213
Editorial Criteria 216
Criterios editoriales 219

DOSSIER

L'EUROREGIÓ COM A ESCENARI
PER A L'ESTUDI DE LA RETIRADA I L'EXILI DE 1939

Presentació

LAIA ARAÑÓ VEGA

Fundació Carles Pi i Sunyer (Espanya)

Grup d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (GReDD – UAB)

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID – UAB)

<https://orcid.org/0000-0003-0260-840X>

JOSEP-VICENT GARCIA RAFFI

Universitat de València (Espanya)

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID – UAB)

Grup de Recerca Educació Literària, Cultura i Societat (ELCIS – UV)

<https://orcid.org/0000-0001-5821-5221>

doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409552>

Els articles que presentem en aquest monogràfic són resultat del projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)»,¹ dut a terme entre el gener del 2020 i el desembre del 2021. Liderat per la Fundació Carles Pi i Sunyer, hi van participar la Universitat de les Illes Balears, la Université Toulouse Capitole, el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, el Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies de la Universitat Autònoma de Barcelona, els Archives Municipales d'Agde (Erau) i la Universitat de València. El projecte, finançat el 2019 pel programa Cultura de l'Euroregió Pirineus Mediterrània, va partir de la necessitat d'inventariar i difondre els espais i els escrits de memòria de la guerra del 1936–1939 als territoris d'aquesta euroregió (Catalunya, Occitània i les Illes Balears).

«Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)» ha servit, en primer lloc, per connectar i teixir ponts entre els diferents territoris, grups de recerca i investigadors (historiadors, filòlegs, arxivers, conservadors de patrimoni i documentalistes, entre d'altres) que centren els seus estudis i recerques en l'exili republicà i en els camps de concentració francesos. Des d'una òptica multidisciplinària i transfronterera, s'han establert vincles a tots els territoris de l'Euroregió, un espai geogràfic lligat amb el final de la guerra d'Espanya i el trencament social, humà i polític que va comportar l'exili.

¹ Número oficial de registre: APC-2019-13 (Euroregió Pirineus Mediterrània).

El projecte, en segon lloc, ha servit per generar debats sobre l'estat de la qüestió d'aquesta línia de recerca i, sobretot, per crear el primer repositori sobre l'exili i els camps francesos. Es tracta del «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França», accessible des d'aquest [enllaç](#), que permet tant els investigadors com la resta de la ciutadania cercar d'una manera fàcil i àgil quins són i on es troben els espais de memòria de l'Euroregió sobre els camps i la Retirada; localitzar la documentació relativa a aquest fet històric en qualsevol arxiu dels estats espanyol i francès, i conèixer el nom de les associacions, centres de recerca i d'investigació de l'Euroregió que tenen com a punt d'interès aquest objecte d'estudi. El projecte assenta les bases, doncs, d'altres repositoris o bases de dades sobre diferents aspectes socials, econòmics, històrics o culturals dels territoris de l'Euroregió que es puguin crear en el futur.

En el monogràfic s'ha pretès anar una mica més enllà desenvolupant els eixos vertebradors des dels quals s'ha estructurat el projecte: els espais de memòria i els espais documentals i de patrimoni. De la mà de diferents especialistes i estudiosos en la matèria, es treballa i s'intenta descriure el panorama actual en matèria memorialística en els tres territoris euroregionals: Catalunya, les Illes Balears i Occitània.

Catalunya presenta, amb molta diferència, la perspectiva més favorable, gràcies a una oferta museística, hemerogràfica i arxivística relativament àmplia, que permet atendre les demandes provinents de la recerca, els centres educatius i la ciutadania en general (Arañó Vega, Doll-Petit & Montblanc Lasaga). Occitània, en canvi, aporta una infraestructura documental molt rellevant i potent, encara que en algun cas notablement burocratitzada, fet que hi dificulta un accés àgil. Pel que fa als espais de memòria hi trobem prop de 250 espais la major part dels quals són senyalitzats (Gaitx Moltó & Serrano Jiménez). Les Balears, finalment, ofereixen pocs recursos per valorar els seus espais de memòria sobre la Guerra Civil i l'exili, circumstància que s'explica sobretot per la incidència limitada que hi va tenir el fenomen, però també per la feblesa de les seves infraestructures culturals en matèria de memòria i història del segle xx (Ginard Féron). Per completar aquest visió panoràmica, s'han estudiat els centres de documentació que, tot i localitzar-se fora del territori euroregional, són

interessants per a l'estudi que ens ocupa, perquè són espais fonamentals per a la recerca i investigació sobre l'exili del 1939 i els camps de concentració francesos (Collado Cerveró & Mirón González).

Finalment, aquest monogràfic té la voluntat de ser una eina útil per a investigadors, professors, estudiants i usuaris en general que estiguin interessats a conèixer o a localitzar qualsevol tipus de documentació original o un espai de memòria que faci referència a l'exili republicà del 1939, una petita part de la història europea del segle xx que va esdevenir crucial per a uns homes i dones que van haver de marxar de casa seva fugint de les bombes, de la repressió i de la mort, mentre deixaven enrere la llibertat, la democràcia i la República.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939

LAIA ARAÑÓ VEGA

Fundació Carles Pi i Sunyer (Espanya)

Grup d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (GReDD) – UAB

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID) – UAB

<https://orcid.org/0000-0003-0260-840X>

RUBÈN DOLL-PETIT

Universitat de Girona (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-8758-4568>

JOAN MONTBLANC LASAGA

Oficina de Patrimoni Cultural (Diputació de Barcelona, Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-2720-4201>

Presentació: 1 nov. 2022 | Acceptació: 5 des. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Arañó Vega, Laia; Rubèn Doll-Petit, i Joan Montblanc Lasaga. 2022. «Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 13–34. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.vo10.409147>.

Resum: Aquest article pretén ser una eina útil per als especialistes i per a les persones en general que tinguin la voluntat d'aprofundir en l'estudi de l'exili del 1939. Amb una mirada crítica en el context històric europeu del moment, sense el qual la diàspora del 1939 perd qualsevol sentit, en aquest article us detallem els fons documentals de l'exili que es localitzen a Catalunya i, més concretament, la documentació que es troba en molts dels arxius municipals del nostre país i que descriu els recorreguts vitals de tots i cadascun dels protagonistes d'aquesta diàspora.

Paraules clau: Catalunya, patrimoni documental, exili, la Retirada, 1939, Guerra Civil

Approximation to the Catalan Documentary Collections for the Research on the Exile of 1939

Abstract: This article aims to be a useful tool for specialists and for the general public to study the exile of 1939. Taking a critical look at the European historical context of the time, without which the diaspora of 1939 loses any meaning, in this article we detail the documentary collections of the exile located in Catalonia and, more specifically, the documentation found in many of the municipal archives of our country portraying the life journey of each and every one of the protagonists of this diaspora.

Keywords: Catalonia, documentary heritage, exile, La Retirada, 1939, Spanish Civil War

Introducció

Vuitanta anys després de l'exili del 1939, encara hi ha la necessitat —per no dir la urgència acadèmica i també social— que els historiadors expliquin aquest episodi des de la seva complexitat i magnitud. La raó és molt senzilla: tot i que tardanament, el món acadèmic ha entès, sobretot durant aquestes dues darreres dècades, que l'exili no és un apèndix de l'episodi de la Guerra Civil i la subsegüent dictadura franquista, i que cal que s'estudii amb una mirada i una metodologia científica, igual que qualsevol capítol històric rellevant amb entitat pròpia. La diàspora del 1939 no només és important per haver estat el primer gran èxode que va viure l'Europa occidental en el segle xx i el que més es va allargar en el temps, sinó també perquè va tenir un impacte demogràfic a Espanya sense precedents, atès que la pèrdua de capital humà va afectar directament el món del treball, el de la política i el de la cultura durant moltes dècades.

Sobretot a partir del 2009, setantè aniversari de l'exili, i amb la implicació institucional dels governs català i espanyol a través de les polítiques públiques de memòria, comença una destacada embranzida en la recerca vinculada a l'exili del 1939. Ens estem referint a la creixent celebració de jornades, congressos, col·loquis o seminaris arreu no només de la geografia catalana, sinó també de l'Estat espanyol i d'altres països que van ser un lloc de rebuda dels republicans, com França o Mèxic. De la mateixa manera, fem referència a aquell seguit d'investigacions i publicacions que plantegen nous enfocaments i avenços en l'estudi de l'exili i que evidencien la seva dimensió i la necessitat de continuar treballant-hi.

Amb tot, però, aquesta evolució en l'àmbit acadèmic no s'ha vist acompanyada per una ampliació en el discurs històric que es construeix des de la divulgació cultural i des de la pedagogia. Fa massa temps que la concepció i la difusió del fenomen de l'exili sembla enquistada en el seu relat i, com ha succeït durant dècades en el món acadèmic, les noves aportacions que s'han fet només han reiterat el que ja s'havia explicat sense apostar per una interpretació més ambiciosa. A tall d'exemple i fent una descripció molt genèrica del problema —però no per això menys certa—, tant en els llibres de text com en altres formats de difusió històrica o produccions culturals, s'ha tendit a descriure i explicar l'exili amb els enfocaments se-

güents: des de la fredor de les xifres, des de l'emotivitat de les imatges i dels relats vitals dels exiliats i des de les narracions biogràfiques d'alguns dels seus protagonistes. S'ha volgut descriure a partir de casos concrets el conjunt i la complexitat de l'exili, i, alhora, se l'ha desvinculat completament de qualsevol procés històric i polític internacional coetani. Amb tota probabilitat, aquests han estat i són aproximacions que ajuden, sens dubte, a dibuixar una idea general del que va representar l'exili i, fins i tot, a configurar-ne un imaginari comú, compartit i recognoscible. Malauradament, quan es tracta de dotar la ciutadania de coneixements, eines i sentit crític perquè compregui millor l'exili del 1939, aquests propòsits, tot i ser lloables, no són suficients.

Amb tota probabilitat, aquesta situació s'ha perpetuat durant dècades perquè la investigació i l'ambició interpretativa del fenomen que ens ocupa no havien avançat prou. Però, ara que hi ha noves tesis i investigacions que ens han permès aprofundir i renovar la recerca sobre l'èxode del 1939, hem de ser ambiciosos i historiar la diàspora republicana a través de grans marcs interpretatius i també metodològics que el converteixin, per la seva transcendència social i acadèmica, en un referent històric d'importància coneguda i reconeguda.

Per apropar-nos a l'exili del 1939 com a objecte històric propi, pensem que podria ser molt útil dibuixar un primer marc general de caràcter metodològic a través de l'anàlisi exhaustiva de tots i cadascun dels seus protagonistes. Ens estem referint a l'estudi no només dels màxims representants de la política de la Segona República, sinó també de persones corrents: el conjunt d'anarquistes, comunistes, socialistes, republicans, catalanistes, militars, soldats regulars, milicians, treballadors del camp, obrers de les fàbriques, infants i gent gran que va passar la frontera amb França a principis del 1939 per por de les represàlies franquistes. Totes aquestes persones, anònimes o no, representaven el 2 % de la població espanyola de l'època. Per aquesta raó, tal com s'està duent a terme en nous projectes, s'ha de fer un esforç per recuperar els noms i cognoms dels prop de 450.000 exiliats. Aquesta tasca ens permetria fer llum sobre l'etern debat al voltant de la xifra exacta d'exiliats. A més, el fet de disposar i identificar el màxim de recorreguts vitals possibles ens permetria obtenir una informació precisa sobre quina va ser l'evolució i durada de la

seva expatriació, quins van ser els seus moviments o desplaçaments geogràfics —forçats o no— i, finalment, quina va ser la seva activitat política o social a partir del 1939 —si n'hi va haver. Així doncs, amb aquest estudi d'aprofundiment sobre els protagonistes de l'exili podríem, per exemple, ampliar la informació bàsica dels llibres de batxillerat o de determinats manuals d'història, en què l'exili del 1939 és explicat encara avui partint només de la xifra del contingent de persones que va passar la frontera o dels camps de concentració de les platges del departament francès dels Pirineus Orientals.

El segon marc general —de caràcter més interpretatiu o històric— a què cal referir-se és el context internacional de l'Europa d'entreguerres en el segle xx, sense el qual no es poden entendre ni els orígens, ni el desplegament, ni, evidentment, les conseqüències de l'exili republicà espanyol. Amb les seves particularitats i evolució, el que viu Espanya durant els anys trenta no és gaire més diferent del que viuen molts altres països a Europa, on l'aparició de moviments insurreccionals i reaccionaris van tallar d'arrel tots els processos democratitzadors endegats durant el primer terç del segle xx. És un període que molts historiadors han denominat encertadament “guerra civil europea”.

La Guerra Civil, l'exili del 1939 i la dictadura franquista, per tant, s'han d'inscriure indubtablement en aquest context internacional tan concret i definit per la història i la historiografia. Si prenem com a exemple la política d'acollida dels republicans a França l'hivern del 1939, veurem com es va aplicar en funció d'una clara política reaccionària endegada pel govern radical d'Édouard Daladier. El novembre del 1938, mesos abans de la Retirada, s'hi havia aprovat un decret en què es donava carta blanca a l'internament en centres especials i amb especial vigilància dels estrangers que fossin considerats «indesitjables» pels diferents prefectes. És, doncs, en el marc d'aquesta legislació —la mateixa que serà usada més endavant per internar altres comunitats «indesitjables» durant el govern de Vichy— quan a França arriba prop de mig milió de republicans espanyols. Dies més tard, centenars de milers d'espanyols van ser víctimes de la política concentracionària que acabava de començar, la mateixa que es va aplicar al llarg de tota la Segona Guerra Mundial a França, tal com ja s'havia fet a l'Alemanya nazi des del 1933.

Per a alguns d'aquests espanyols, l'arribada als camps de concentració francesos va precedir l'internament en camps nazis d'Alemanya o del centre d'Europa, o el repatriament cap a Espanya, on van ser sotmesos a la sistemàtica i implacable repressió franquista. Per a d'altres, la majoria d'ells —famílies amb dones, infants i gent gran—, l'exili va comportar la itinerància durant anys per diferents centres d'acollida a França, o bé, igualment, el repatriament forçat a l'Espanya franquista. D'altra banda, per a molts homes va significar l'entrada a la Resistència francesa o a les Companyies de Treballadors Estrangers, una via de sortida dels camps de concentració francesos. Tot plegat revela un seguit de dinàmiques que van marcar la vida dels expatriats espanyols en un context de conflictivitat política arreu d'Europa. Un context de guerra civil entre el feixisme i la democràcia en què Espanya, entre 1936 i 1939, va servir d'avantsala.

Definits, doncs, els dos marcs generals que ens poden ajudar a perfilar l'exili republicà com a objecte històric propi, en aquest article volem caracteritzar una de les eines essencials en la recerca des del Principat per complir aquests objectius d'estudi: les fonts arxivístiques i documentals que es troben a Catalunya amb informació referent a la Retirada i als camps de concentració del sud de França.

Conscients, d'una banda, que la documentació sobre l'exili republicà és molt vasta i que el seu estudi ha tendit a ser fragmentat i parcellat, i, d'altra banda, que fins ara no s'han pogut analitzar de manera integral i sincronitzada els seus protagonistes i escenaris, pensem que una bona manera d'aproximar-nos-hi des de Catalunya és anar a les fonts primàries que tenim aplicant els marcs generals proposats més amunt: l'estudi i identificació dels recorreguts vitals de tots els exiliats i del context polític internacional.

Amb voluntat de donar eines per a la recerca tant a investigadors com a familiars d'exiliats o a la ciutadania en general, a continuació detallarem quins fons documentals i arxivístics es localitzen a Catalunya —on es troben, si són públics o privats, si estan integrats en fons de fundacions, museus o biblioteques universitàries, quines dificultats metodològiques podem tenir quan hi ha problemes o impediments d'accés— i oferim un estat de la qüestió dels grans desconeguts: els arxius municipals. Aquests arxius són molt importants no només per recollir el testimoni directe de

les víctimes de l'exili i de la posterior repressió franquista, sinó també, precisament, per estudiar la maquinària repressiva de l'aparell franquista i dels seus executors ja a escala municipal. Perquè historiar l'exili republicà i el període que ens ocupa és historiar les víctimes, però també els botxins.

Centres de documentació de l'exili a Catalunya i al Museu Memorial de l'Exili: una visió general

Pel que fa als arxius públics, podem destacar-ne principalment quatre: d'una banda, l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) —institució pública documental catalana de referència, ubicada a Sant Cugat del Vallès—, i, d'una altra, tres centres que es troben a Barcelona: l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya (BC), la Biblioteca del Pavelló de la República (Universitat de Barcelona) i l'Arxiu Històric de la Ciutat (AHCB).

A l'Arxiu Nacional hi destaca per sobre de qualsevol altre el fons 511 de la Generalitat de Catalunya a l'exili, amb una gran quantitat de documentació de tipologia diversa, subdividit en correspondència —entre el president Lluís Companys, Joan Tauler i Palomeras (home de confiança del president, advocat i secretari general d'ERC) i els prefectes dels departaments del sud de França, com també entre els refugiats internats als camps i les autoritats catalanes a l'exili—, reculls de premsa, documentació de la Layetana Office, publicacions catalanes a l'exili i informació sobre residències i delegacions (com la Fundació Ramon Llull o el Centre Cultural de Montpeller), entre d'altres. De l'ANC cal destacar, també, els fons personals relacionats amb l'exili, com el 367 (de Pau Casals), el 526 (de Pompeu Fabra), el 651 (de Lluís Companys) o el 1234 (del fotoperiodista Auguste Chauvin).

La Biblioteca de Catalunya, el segon centre de referència que assenyalàvem, no compta amb un fons documental concret dedicat a aquesta època; el que hi trobem són fons personals molt destacables per la documentació que hi contenen. És el cas del de Josep Trueta, Josep Carner, el músic Josep Valls i Avel·lí Artís-Gener *Tísner*, per citar-ne alguns. L'inventari dels fons personals de la Biblioteca és molt complet, i se'n poden localitzar d'altres que fan referència a personatges no tan coneguts però emmarcats també cronològicament entre 1939 i 1950. La seva secció de

manuscrits és una de les més importants en l'àmbit espanyol, tot i que només se n'hi localitzen tres que facin referència a la Retirada, l'exili i als camps. Un d'ells és el diari de Joan Estiarte, *Recordant la meva retirada en la Guerra Civil espanyola en l'any 1939* (ms. 3169).

Tant l'Arxiu Nacional com la Biblioteca de Catalunya són dos centres documentals complexos però altament necessaris per a qualsevol recerca sobre la temàtica que ens ocupa.

En referència a la Biblioteca del Pavelló de la República, cal destacar-ne el fons del periodista i diplomàtic Josep Maria Trias Peitx i tots els subfons que se'n deriven. És essencial, també, el fons de la premsa d'exili, amb 887 títols editats en més de cinquanta-un països, que inclou revistes i diaris de primera línia com *Germanor*, *Democràcia Socialista*, *El Poble Català*, *Per Catalunya!* i *La Batalla*.

A l'Arxiu Històric de la Ciutat es localitza, així mateix, un dels conjunts de premsa clandestina i d'exili més complets de Catalunya, així com alguns fons personals rellevants. Cal destacar, en aquest sentit, el del dibuixant Josep Bartolí, amb la sèrie «Camps», que inclou 122 gravats sobre la seva estada als camps de concentració del sud de França.

Pel que fa als arxius històrics ubicats en les principals universitats catalanes, apuntarem el de la Universitat de Girona, on el professor Salomó Marquès va dipositar en la seva totalitat el Fons del Magisteri Exiliat de Catalunya, format per quaranta-cinc arxivadors que contenen 545 dosiers de mestres republicans que exercien la seva feina a Catalunya i que van marxar a l'exili el 1939.

Finalment, tenim els arxius comarcals i els municipals. Pel que fa als primers, gran part de la documentació és consultable a internet mitjançant el cercador dels arxius en línia de la Generalitat de Catalunya; tot i això, per accedir a la totalitat del material resulta imprescindible desplaçar-se a cadascuna de les seus. Un exemple de la documentació que es pot localitzar en aquest tipus d'arxius és el fons de Henry Buckley (ACAP21-1022) a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, amb fotografies sobre la Guerra Civil i els camps de concentració d'Argelers i de Sant Cebrià.

Els arxius municipals són els centres de documentació públics més petits, però, tot i així, són bàsics per a la recerca i, alhora, tenen una evident dimensió de dinamització local, atès que la ciutadania se'ls sent força pro-

pers i poden funcionar com a centres de conservació de les històries de vida d'un territori en particular. Així, molts d'aquests centres custodien els arxius personals de la gent anònima, amb egodocuments essencials per a la reconstrucció del dia a dia de la Retirada i els camps, principalment fotografies, dietaris, manuscrits i epistolaris. Més endavant desenvoluparem amb detall la manera en què estan organitzats, què s'hi pot trobar i de quina manera ens podem atansar a aquestes institucions que la ciutadania té tan a l'abast.

En relació amb els arxius privats, caldria destacar el Montserrat Tarradellas i Macià, a Poblet, que custodia el material personal del president de la Generalitat Josep Tarradellas. Hi destaca, en aquest sentit, la documentació elaborada pel govern català a l'exili, la qual representa una eina clau en l'estudi de la relació entre l'exili interior i l'exterior. També cal apuntar breument diversos centres de recerca intermedis, com les fundacions Josep Irla, Pau Casals i Carles Pi i Sunyer. Aquestes fundacions, a banda de ser els centres documentals de referència dels personatges a què estan dedicats, contenen altres fonts primàries força útils que poden ajudar a complementar la recerca, com ara premsa de l'època, epistolaris i fotografies.

D'altra banda, s'ha de destacar per la seva singularitat el Museu Memorial de l'Exili (MUME). Aquest equipament està ubicat a la Jonquera, localitat fronterera clau dins l'itinerari seguit el febrer del 1939 pels refugiats que marxaven cap a França. Inaugurat el 15 de desembre del 2007, té com a objectiu primordial difondre la memòria de l'exili republicà i els valors democràtics, i aborda, alhora, aquest fenomen com una constant que es repeteix en la història universal. Va ser el primer centre expositiu i documental de tot Europa dedicat a la preservació de la memòria de l'exili i el seu llegat, amb una clara voluntat explicativa i pedagògica que es posa en relleu en la seva exposició permanent, on es descriu tot el cicle històric que va ocasionar l'exili del 1939. D'aquesta manera, s'hi aborden temes com el significat de l'exili dins la realitat actual, la diàspora —entesa com a dispersió de la població cultural fora del seu lloc originari—, la Segona Guerra Mundial com a episodi essencial i un recull de biografies de grans personalitats exiliades. Més enllà del seu interès per als investigadors, cal subratllar la important funció dinamitzadora que acompleix aquest centre. Així, ha impulsat nombroses activitats divulgatives,

com jornades, conferències i publicacions, i compta amb un recull de recursos didàctics, entre els quals destaquen «Les rutes de l'exili republicà del 1939» (documents amb informacions bàsiques sobre el context de la Guerra Civil i l'exili), «Ensenyar a pensar. En memòria dels mestres de la República», el projecte transfronterer amb el Museu de la Resistència i de la Deportació de Tolosa de Llenguadoc, i un banc audiovisual de testimonis. Finalment, cal apuntar que aquest centre s'inscriu dins la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya, creada per la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat. Dins d'aquests llocs de la memòria es localitzen espais i rutes de l'exili i de la Retirada.

La recerca de l'exili als arxius municipals

En aquest punt, reprenem el fil i ens centrem en els arxius municipals. Entre les diverses tipologies d'arxius que formen el Sistema d'Arxius de Catalunya, els arxius municipals, a banda del que ja apuntàvem anteriorment, resulten majoritaris en nombre d'equipaments i uns dels més voluminosos en metres lineals acumulats.¹ Els seus fons s'han anat formant durant dècades a partir de la gestió de la documentació que els ajuntaments han anat produint i rebent en l'exercici de les seves funcions. És així com els arxius municipals han esdevingut una de les principals institucions dispositives de fonts primàries, amb una importància cabdal per a l'estudi de qualsevol tema, incloent-hi l'exili.

Les persones exiliades van sortir dels pobles i ciutats on vivien, i van continuar deixant una petjada documental en molts altres llocs. Moltes no tornarien mai a casa seva i serien expropiades de tot el que els va pertànyer. Entre les qui van voler fer-ho, un bon nombre van trobar impediments de les autoritats locals. Són majoria les que en el procés de retorn no van poder evitar el pas per camps de concentració, unitats de treball,

¹ Segons *Arxius 2030. Pla d'arxius i gestió documental de Catalunya*, publicat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya el juliol del 2022, els arxius municipals representen el 47 % del total i superen els 250.000 metres lineals. Tanmateix, aquesta xifra es troba lluny del seu percentatge real, atès que no s'hi van incloure la majoria dels arxius municipals del territori, que no es troben inscrits ni al Cens d'Arxius de Catalunya ni a l'Estadística d'Arxius de Catalunya, les fonts utilitzades per confeccionar-lo.

tribunals i presons, afegint-hi la vigilància posterior i el deure de presentar-se regularment a les autoritats. En les múltiples vicissituds que van viure centenars de milers de persones durant aquells anys, el municipi es va erigir en l'epicentre repressiu, on molts organismes buscaven informació sobre qualsevol. Era allà, on vivien i se les coneixia, l'únic lloc on es podien elaborar els informes i avals per condemnar-les o salvar-les, redactar els salconduits i permisos que autoritzaven l'activitat més quotidiana, etc. En aquest laberint punitiu cada poble i vila es va convertir en emissor i receptor d'una ingent documentació que va deixar constància d'aquella repressió. En els arxius municipals podem localitzar la prova documental d'aquella barbàrie i, entre aquesta, també la referent a les persones exiliades abans de marxar, en el moment de la diàspora, a l'hora de tornar o en la impossibilitat de fer-ho.

L'exili es va fer present en gairebé tots els municipis catalans i, inevitablement, va deixar un rastre documental en els seus arxius, per petit que sigui; tanmateix, la realitat variable de cada arxiu pot determinar el nivell de dificultat per seguir-lo. En aquest sentit, podem considerar una bona notícia el fet que tot municipi, com a titular de documentació pública, tingui l'obligació legal de disposar d'un sistema de gestió documental i d'un arxiu.² Una altra qüestió és la multitud de formes en què al llarg dels anys s'ha portat a terme aquesta gestió i de quina manera s'han acabat organitzant els arxius actuals. La realitat arxivística municipal catalana és molt complexa i heterogènia, cosa que no resulta banal quan tractem d'aprofundir en qualsevol tema a partir dels fons municipals, com ara en l'exili i en la Retirada.

La millor forma d'endinsar-nos en la història de qualsevol població la trobarem en el seu arxiu municipal. Com és obvi, la presència d'arxiviers professionals al capdavant d'aquests centres és la garantia d'un millor nivell d'organització, classificació i descripció dels fons documentals que s'hi custodien, la possibilitat de disposar d'instruments de descripció clars i adequats per a la consulta i, en definitiva, d'un suport bàsic de personal coneixedor del contingut dels fons.³ Com bé saben els investigadors,

² Ho estipula l'article 7 de la Llei 10/2001, de 13 de juliol, d'arxius i gestió de documents de la Generalitat de Catalunya.

³ No a tots els arxius tindrem la sort de trobar-nos instruments de descripció sobre l'exili tan específics i detallats com aquest: Joan Boadas Raset, Lluís-Esteve Casellas, Anna Gironella i Montser-

aquests factors poden significar l'èxit o el fracàs de qualsevol estudi. Cal tenir present, però, que la legislació únicament obliga a disposar d'arxivers els municipis de més de 10.000 habitants, els quals tan sols representen el 13 % dels 947 municipis catalans. Això ha comportat que, en una bona part de poblacions menors, el servei d'arxiu el trobem integrat en organismes supramunicipals que han assumit aquestes funcions amb arxivers professionals externs, on podem trobar nivells d'incidència molt variables.⁴

Aquest panorama es completa amb molts municipis que funcionen sense una integració real en cap xarxa arxivística, en què normalment dels respectius arxius se n'encarrega personal no especialitzat dels mateixos consistoris i que ofereixen opcions de consulta pública que acostumen a ser molt limitades, quan no inexistents. És en aquests on, a priori, trobarem més dificultats i on segurament ens veurem obligats a gestionar personalment la recerca sense gaire assessorament i partint de zero. En el millor dels casos, disposarem d'alguns instruments de descripció arxivística (quadres de classificació, inventaris, catàlegs...), eines imprescindibles per conèixer el contingut de qualsevol fons documental però que poden resultar massa tècniques i no gaire digeribles per a persones profanes en la disciplina. En aquestes condicions, poder-nos guiar mínimament per escollir quines sèries documentals poden contenir informació bàsica sobre l'exili no resulta una tasca senzilla.

Al fenomen de l'exili ens hi podem apropar per diverses motivacions i de moltes maneres, però, pel que fa als usuaris dels arxius municipals, els podem agrupar en dues tipologies: d'una banda, hi ha els qui emprenen una recerca individualitzada, ja sigui perquè són descendents d'exiliats que busquen informació sobre els seus avantpassats o perquè, sense tenir-hi vincles familiars, volen trobar una persona, grup familiar o col·lectiu molt concret, i, d'altra banda, hi ha els qui pretenen estudiar-lo des d'una

rat Hosta, «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió, *Girona: 1939–1953. Exilis, repressions i complicitats* (Girona: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions, 2009), 13–52.

4 En l'àmbit català podem parlar de dues xarxes específiques: la Xarxa d'Arxius Comarcals de la Generalitat de Catalunya, amb atribucions des dels arxius comarcals de cada capital en els municipis adscrits, i la Xarxa d'Arxius Municipals de la Diputació de Barcelona, que assumeix en aquella província les funcions arxivístiques en els municipis menors de 10.000 habitants amb un equip d'arxivers itinerants.

perspectiva col·lectiva, normalment investigadors que pretenen establir l'impacte global de l'exili en una demarcació concreta.

Totes dues categories no tenen per què ser excloents, però apropar-nos des d'una o altra perspectiva es traduirà inevitablement en pràctiques metodològiques diverses i en la necessitat d'enfocar la consulta en sèries documentals concretes. Mentre que una recerca individual no comporta gaire dificultat, sent relativament senzilla a partir de la constància d'un nom i d'altres referències documentals a l'arxiu del poble on residia, la recerca col·lectiva comporta una anàlisi documental més acurada i la comparació de sèries molt diverses. Quan no partim de la certesa d'un nom, el principal problema és localitzar-lo o, més aviat, poder categoritzar-lo com a exiliat desriant-lo dels centenars de noms que hi ha a qualsevol arxiu municipal, partint de la premissa que la majoria de sèries on apareixen no es van crear amb aquest objectiu. No trobarem un llistat de persones exiliades esperant-nos, i, de fet, la construcció d'aquesta llista és la clau del procés de recerca que haurem de desenvolupar.

La investigació sobre l'exili es basa en persones, i inevitablement conviurem en tot moment amb nombroses dades personals. Per això, cal tenir en compte que entre els diversos supòsits que poden limitar el dret d'accés a la informació pública, normalment als arxius municipals trobarem els derivats precisament de la necessitat de protegir aquestes dades, sobretot les denominades "especialment protegides" (salut, ideologia, filiació, orientació sexual, religió...). Tot i això, no hauríem de trobar impediments que condicionessin l'accés a les sèries que especificarem, bàsicament si ens atenem al temps transcorregut i a les finalitats acadèmiques, estadístiques o científiques de la consulta, en el cas dels investigadors, o a la justificació d'algun parentiu, en el cas dels familiars.

Afortunadament, sembla que van desaparèixer antics costums de certes institucions que durant molts anys van aplicar criteris arbitraris, desproporcionats i suposadament basats en la protecció d'aquestes dades personals per impedir qualsevol investigació de la repressió franquista.⁵ Era una

5 Francisco Espinosa Maestre, «La investigación del pasado reciente: un combate por la historia», *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos (Guadalajara, 4-7 de noviembre 2003)* (Guadalajara: ANABAD Castilla - La Mancha, 2004), vol. 2.

pràctica especialment estesa en els arxius dels organismes directament relacionats amb l'aplicació d'aquella repressió, que durant dècades van denegar amb excuses de tots colors l'accés als investigadors. A falta d'una legislació específica sobre l'accés a la documentació com l'actual, l'ús desmesurat i inapropiat del “dret a l'honor”, com d'altres figures jurídiques, es van utilitzar sistemàticament per instituir una opacitat que a la pràctica venia a protegir els noms dels autors de delictes contra els drets humans perpetrats durant el franquisme i impedia conèixer el nom de les víctimes. Com és evident, aquesta situació va afectar directament també l'estudi de l'exili.

Sèries documentals per a la reconstrucció de l'exili

L'heterogeneïtat de les poblacions i les diverses fases històriques en què s'han establert els arxius municipals han suposat que hi hagi moltes diferències a l'hora d'organitzar-los. Molt abans que s'establissin uns criteris arxivístics bàsics per a l'ordenació dels fons, un fet relativament modern, la classificació solia atendre a criteris orgànics, quan no personals, dels productors dels documents o dels organitzadors dels arxius. És per això que durant molts anys una mateixa sèrie documental podia respondre a desenes de denominacions arreu del territori i trobar-se integrada de forma molt diversa en tants quadres de classificació com poblacions existien. Aquesta disgregació va motivar l'elaboració d'algunes propostes reguladores que tendissin cap a una unificació dels quadres de classificació municipals, peça fonamental d'ordenació dels fons dels arxius.⁶ És a partir de la darrera versió que descriurem les sèries més comunes relacionades amb la temàtica que ens concerneix.

Entre totes les sèries documentals que ens serveixen per reconstruir l'exili, la més important és el «Padró municipal d'habitants» (2664).⁷ L'ela-

6 Ramon Alberch i Fugueras, Francesc Barriach i Molas, Vinyet Panyella, *Els arxius històrics municipals: normes bàsiques de classificació* (Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya, 1982). El més actual és el *Model de quadre de classificació d'ajuntaments i consells comarcals (QdCAC)*, del 2015, elaborat pel Departament de Cultura de la Generalitat.

7 A partir d'ara cada sèrie tindrà la denominació i el codi de referència únic que se li atribueix al «Catàleg de sèries i procediments» del *QdCAC* del 2015. Com és obvi, aquestes sèries no hem de trobar-les necessàriament a tots els arxius municipals. També cal insistir a dir que no a tots s'ha adoptat el darrer model del *QdCAC* i que poden mantenir antigues denominacions de quadres de classi-

boració d'aquest registre de veïns és una de les competències tradicionals dels ajuntaments per controlar les persones residents al municipi, i ens dona la fotografia més fidedigna de la població d'un lloc en un període concret. Sense passar per alt les errades que s'han produït al llarg dels anys a l'hora d'elaborar-lo, especialment en els períodes més convulsos de la història del país —com els que tractem—, a partir del seu estudi podem extreure dades fonamentals per contextualitzar cadascuna de les persones que hi apareixen, no sent gaire complicada la cerca de les que ja tinguem localitzades pel nom.

Per començar a dibuixar l'abast de l'exili, la comparació dels padrons d'habitants anteriors i posteriors a la Guerra Civil és una assignatura obligada que ens aportarà dades bàsiques.⁸ Principalment, ens ha de servir per elaborar un registre de totes les persones que estaven empadronades abans de la guerra i que no trobem un cop acabada. Òbviament, no totes les podem considerar exiliades; les causes d'aquesta absència poden ser molt diverses, i amb altres sèries veurem com conèixer-ne alguns dels motius, però podem assegurar que dins d'aquest llistat preliminar s'hi troben la majoria de persones exiliades d'un municipi.⁹ La complexitat rau a poder-les destriar posteriorment contrastant les dades amb moltes altres fonts documentals que superen el marc municipal.

Els padrons d'habitants es feien cada de cinc anys; entre cadascun s'anaven fent rectificacions anuals que podem trobar al grup de sèries «Modificació del padró d'habitants» (0197), en què es recullen les altes, les baixes i els canvis de domicili de cada any.¹⁰ Són les dues darreres les que

ficació anteriors o dels elaborats pel mateix municipi, per la qual cosa s'ha de buscar l'equivalència amb les sèries proposades.

8 Concretament, es pot comparar el padró d'habitants del 1936, elaborat pel Servei Central d'Estadística de la Generalitat, i el padró del 1940, d'àmbit estatal. Aquest darrer ha estat molt criticat per les seves evidents mancances i errades, un fet que cal tenir en compte tot i que sigui una eina imprescindible i de consulta obligada.

9 Un dels treballs més importants sobre l'exili basat en aquesta metodologia comparativa de padrons és Jordi Gaitx Moltó, *Lexili del Baix Empordà al 1939* (Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2007), 17–28.

10 En molts municipis durant la guerra aquestes modificacions no es van dur a terme o es van realitzar d'una manera no gaire fiable. D'altra banda, la seva anàlisi ens permet constatar que al padró del 1940 continuen apareixent molts ciutadans que haurien hagut d'estar donats de baixa; d'aquí les crítiques esmentades en la nota 8.

ens interessa consultar per eliminar del nostre llistat preliminar totes les persones que van estar donades de baixa per mort —ja fos per causes naturals o a conseqüència de la guerra o la repressió— i les que van canviar la seva residència a una altra població. Algunes d'aquestes baixes per defunció les podem corroborar als «Llibres de registre d'inhumacions de cadàvers» (2929) del cementiri municipal o a les morts consignades en els «Llibres del registre civil municipal» (0198) i en els dels jutjats de pau. Aquestes darreres pertanyen a fons judicials que, tot i no ser considerades d'aquest àmbit, normalment solen trobar-se en els mateixos arxius municipals.

En els mateixos padrons d'habitants tenim una altra pista en la casella on es consignaven les persones absents i transeünts. Com en el cas anterior, tampoc totes les persones categoritzades com a absents amb una *A* majúscula es van exiliar —moltes es trobaven complint condemna en alguns dels molts centres penitenciaris del franquisme o estaven desaparegudes—, però es torna a fer plausible la possibilitat de l'exili. La causa de moltes d'aquestes absències la podem escatir a partir d'altres sèries que ens ajuden a dibuixar el context general de la repressió franquista al municipi. En aquest sentit, l'exili no deixa de ser una de les múltiples formes en què aquesta es va materialitzar i, com comentàvem, moltes persones exiliades van tornar i es van trobar plenament immerses en la maquinària repressiva del règim de què havien volgut fugir. Investigar l'exili en una població significa estudiar, també, la implantació que hi va haver de les estructures del franquisme, i per fer-ho ens serveixen les mateixes sèries, bàsicament perquè van ser aquests nous organismes els que van elaborar la majoria de documents que ens donen pistes sobre la localització de moltes persones represaliades, entre les quals un bon nombre de les considerades absents o les que no apareixen en els padrons de postguerra.

Unes de les sèries més explícites per aclarir aquestes absències són les relatives a l'allistament militar, especialment els «Expedients generals de lleves» (2731) i les «Revistes anuals de reservistes» (2741). Com és conegut, el règim franquista va obligar a repetir el servei militar a les lleves que havien estat mobilitzades per primer cop durant la guerra per l'Exèrcit republicà: a cada població es van fer revisions exhaustives de les lleves compreses entre 1936 i 1941, i es van revistar moltes d'altres que també

havien estat mobilitzades. Les actes i registres d'aquest procés ens il·lustren de manera diàfana els efectes de la guerra i la repressió franquista en molts d'aquells joves; s'hi testimonien morts al front, empresonaments, internaments a camps de concentració i incorporacions a batallons de treballadors. Així mateix, hi apareixen exiliats, normalment amb la indicació explícita del seu parador a França o amb l'eufemisme de “fugit”; en alguns casos s'amaga el seu exili incloent-los en la categoria de pròfugs o desapareguts.

A tots els mobilitzats se'ls van realitzar informes d'antecedents per classificar-los, i s'obligava els considerats desafectes a fer el servei militar en unitats especials de càstig, com els batallons disciplinaris de soldats treballadors. Aquests informes en alguns casos els podem trobar dins dels mateixos expedients de lleves, però normalment estan classificats amb la resta que van produir les autoritats municipals. Durant la postguerra aquest tipus de documents es van fer necessaris per molts motius, tant per respondre a la demanda d'informació dels diversos establiments penitenciaris i organismes judicials per classificar o sentenciar veïns de la població, com per autoritzar-los a realitzar qualsevol activitat: accedir a una feina, obrir un establiment, etc.

Pel seu objectiu de reprimir principalment els qui es van quedar, la gran majoria de les persones que es localitzen als informes no són exiliades, però és una font bàsica per trobar les que van tornar de l'exili, així com relacions indirectes que ens apareixen sobre persones exiliades. Normalment els informes amb aquesta informació els trobarem classificats dins el grup de sèries de seguretat relacionades amb els cossos policials locals, com els «Informes de bona conducta» (2974), o en altres subgrups relatius al control dels detinguts o a la circulació de les persones, com els «Passis de radi» (2976) i «Salconduits» (2980). Tanmateix, com que la redacció d'aquests informes era requerida des de molts àmbits i implicava diverses àrees consistorials, les podem trobar en sèries molt diverses, com «Relacions externes» (0020), que inclou principalment la correspondència amb altres administracions, «Procediments judicials» (0044) o el «Registre general de documents» (0028).

D'altra banda, els altres actors principals relacionats amb la redacció dels informes van ser el cos de la Guàrdia Civil i les delegacions locals del

Servei d'Investigació i Informació de FET-JONS. No és habitual, però algunes poblacions conserven documentació sobre aquests organismes, especialment la de les delegacions locals de Falange que es va poder salvar de la destrucció de documents que va ordenar el Ministeri de Governació, dirigit per Rodolfo Martín Villa, abans de les primeres eleccions generals del 1977.¹¹ Aquest procés d'eliminació de documentació que provava l'exercici de la repressió no és anecdòtic en la història arxivística i s'ha constatat en nombrosos casos;¹² per a la reconstrucció del passat històric a bona part de la geografia estatal, suposa una pèrdua irreversible.

Ahora, en moltes poblacions es van constituir juntes de llibertat vigilada (1104 i 1143),¹³ encarregades del control de les persones que es trobaven en llibertat condicional, i altres organismes amb atribucions en la seguretat local, com les comissions de governació (1088 i 1128), les comissions de seguretat pública (1058 i 1072) o les comissions de policia rural (1093 i 1133), entre d'altres, a més de cossos parapolicials com el sometent (2982), que van generar documentació específica i informes propis. En un altre àmbit, entre aquests organismes locals podem trobar, també, comissions locals d'immigració (1092 i 1132) i una documentació molt específica relacionada amb l'atenció a refugiats i víctimes de guerra (2874), en què podem localitzar dades sobre aquesta petjada documental que van deixar moltes persones exiliades en el recorregut des dels seus pobles i ciutats d'origen fins a la frontera.¹⁴

11 Salvador Sánchez-Teran, *De Franco a la Generalitat* (Barcelona: Planeta), 260–261. En les memòries del darrer governador civil de Barcelona, successor en el càrrec del mateix Martín Villa, confirma que es va encarregar de la destrucció dels arxius de les organitzacions locals i provincials de FET-JONS i la del Govern Civil.

12 Paul Preston, *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después* (Barcelona: Debolsillo, 2013). A la pàgina 22 s'hi explica que a partir del 1965 «millones de documentos se perdieron durante esos veinte años cruciales, entre ellos los archivos del partido único, la Falange, los de los cuarteles de policía provisionales, los de las cárceles y los de la principal autoridad local del régimen franquista, el Gobierno Civil. Caravanas de camiones se deshicieron de los registros “judiciales” de la represión. Aparte de la destrucción deliberada de archivos, hubo también pérdidas “involuntarias”, cuando algunos ayuntamientos vendieron toneladas de documentos para el reciclaje del papel».

13 Van ser creades per decret pel Ministeri de Justícia el 22 de maig de 1943.

14 Sobre aquests documents, mireu l'exposició virtual «1936–1939. Uns altres refugiats», de la Xarxa d'Arxius Municipals de l'Oficina de Patrimoni Cultural: <https://www.diba.cat/es/web/exposicio-refugiats-guerra-civil-espanyola>.

Des del primer moment de l'ocupació de les tropes franquistes, molts partits, sindicats, entitats i particulars van veure els seus béns expropiats i cedits a institucions o persones addictes al franquisme. Per gestionar aquests processos de confiscacions, el règim disposava d'una estructura múltiple d'organismes, com comitès d'incautacions, serveis de recuperació agrícola, serveis de recuperació de béns, comissions dipositàries municipals i juntes administradores de béns d'absents, entre d'altres, que s'encarregaren de gestionar les propietats de persones suposadament desaparegudes, moltes de les quals s'havien exiliat. Tot i que no era habitual deixar constància documental de la usurpació d'aquestes propietats, en alguns casos es van generar expedients que podem trobar classificats dins la sèrie «Comissions, juntes i consells» (0009) o més usualment en sèries de patrimoni, com «Adquisició de béns i drets» (0070) o «Alienació de béns i drets» (0074), ja sigui en les categories d'expropiació forçosa o de confiscació.

Un altre dels mecanismes repressius destacats dels ajuntaments va ser el de les depuracions laborals del personal. La legislació va obligar a passar per un procés d'investigació als funcionaris públics i als diversos oficis col·legiats,¹⁵ procés que començava amb una declaració jurada en què tot el personal havia d'informar sobre la seva actuació en el període republicà i avalar la seva afecció al règim. En el cas dels funcionaris municipals, la tramitació dels expedients es va dur a terme en els mateixos consistoris, en què es formaven tribunals encarregats de revisar les declaracions individuals i establir la readmissió o l'obertura d'expedients sancionadors. Aquestes sancions passaven per l'expulsió, el trasllat, la inhabilitació o la suspensió temporal, i podien derivar en causes penals o confiscacions de béns. Molts dels funcionaris que no tornarien a ser admesos es trobaven a l'exili; en els seus expedients hi ha referències clares a aquesta condició, que podem trobar en el grup de sèries «Règim disciplinari» (0066), més específicament, «Depuracions de personal» (1555).

Un altre dels processos en què apareixen de forma explícita referències a l'exili és en el marc de la Causa General. Aquest procés judicial, instruït

15 Ho estipulava la llei de 10 de febrer de 1939, que fixava «normas para la depuración de funcionarios públicos».

per la Fiscalia del Tribunal Suprem, es va impulsar a tot l'Estat a partir del 1940 amb l'objectiu de recollir «las pruebas de los hechos delictivos cometidos en todo el territorio nacional durante la dominación roja».¹⁶ Entre les onze peces en què es va estructurar, la principal o primera, relativa als delictes comesos a cadascun dels municipis, és la més desenvolupada i la base sobre la qual es va desenvolupar la resta. En aquesta es recollia la informació enviada des dels ajuntaments i les respectives casernes de la Guàrdia Civil sobre la violència a la rereguarda amb l'objectiu de fer un recompte de danys i víctimes de cada població. La seva descripció s'acompanyava del nom de desenes de persones incriminades com a autores i s'hi afegia el lloc on es creia que eren; així, ens proporcionen relacions extenses de persones a qui es pressuposava exiliades. Fins l'any 1969, en què es va tancar el procés, es va produir una quantitat ingent de documents en la instrucció de centenars de peces que a Catalunya va abastar totes les poblacions. En darrer terme va servir com a base dels informes que demanava la Comissió Dictaminadora de Repatriacions d'Exiliats Polítics (1947–1967) a les autoritats locals per concedir o no el permís de tornar als exiliats que ho havien demanat. Sortosament, aquesta font indispensable per a l'estudi de la repressió franquista està digitalitzada i és accessible gairebé íntegrament al Portal de Archivos Españoles (PARES). En molts arxius, a més, podrem trobar expedients específics sobre el procés d'elaboració de les respostes enviades a la Fiscalia, normalment dins dels grup de sèries «Procediments judicials» (0044).

En aquest repàs de les diverses sèries documentals que ens poden ajudar a detectar les proves documentals de l'exili, no podem deixar d'esmentar les que, encara que tinguin un caràcter més genèric i siguin més feixugues d'estudiar, poden oferir-nos una visió general del període de la postguerra i, en alguns casos, sorpreses notables pel que fa a l'exili. En primer lloc, parlem dels «Llibres d'actes del ple de la corporació local» (1028), en què es transcriuen les sessions i els principals acords presos per aquest organisme municipal, fonamentals per entendre la implantació dels valors

¹⁶ Al número 125 del *BOE* (4 maig 1940, p. 3048–3049), apareix el «decreto concediendo amplias facultades al Fiscal del Tribunal Supremo para proceder a instruir "Causa general" en la que se reúnan las pruebas de los hechos delictivos cometidos en todo el territorio nacional durante la dominación roja».

propis del règim en cada localitat, la composició dels sectors que li donen suport i les polítiques que serviran per instaurar-lo. Com que els primers ajuntaments franquistes es van instaurar com a comissions gestores provisionals, en molts casos les trobem classificades dins els «Llibres d'actes de la Comissió Gestora» (1027), però també erròniament dins els «Llibres d'actes de la Junta de Govern Local» (1045) o els «Llibres d'actes de la Comissió Municipal Permanent» (1048).

Les altres grans sèries que cal revisar per comprendre millor el període són les relacionades amb la correspondència d'entrada (1260), la correspondència de sortida (1259) i, fins i tot, la correspondència d'alcaldia (1258). Aquestes sèries, que teòricament han de servir per reunir la diversa documentació rebuda i emesa pel consistori i pel seu màxim representant, històricament també s'han utilitzat com a calaix de sastre per classificar documentació molt variada corresponent a altres sèries documentals, com passa també amb els denominats «Expedients de Secretaria» (1289). És per això que no és estrany que hi puguem trobar informes d'antecedents, certificats padronals i documentació de lleves o molta de les de les sèries que abans esmentàvem. Així mateix, és molt recurrent trobar-hi tota una sèrie de cartes i oficis que en els primers anys de postguerra es van enviar a totes les poblacions, entre altres raons, per obtenir informació sobre familiars o coneguts, per implorar a les autoritats el permís de retorn d'algunes persones exiliades i per sol·licitar ajuts, en el cas de famílies que havien quedat en un estat de vulnerabilitat extrema per la repressió o l'exili. Són tota una sèrie de pistes que podem desgranar més fàcilment si estan consignades al «Registre general de documents (entrada i sortida)» (3125, 1294 i 1293), en què podem detectar-les més fàcilment.

Finalment, cal esmentar que, més enllà de les sèries documentals dels fons dels respectius ajuntaments, als arxius municipals hi ha altres fons i col·leccions que s'han generat a partir de la donació de particulars. Un dels serveis que ofereixen els arxius és la custòdia d'aquests fons personals, garantint unes millors condicions de conservació i preservació, així com la possibilitat de difondre públicament molts patrimonis documentals amb un clar interès general que, desgraciadament, es mantenen ocults i en mans privades. Algunes d'aquestes donacions són de persones relacionades amb l'exili, com, per exemple, el fons de Jordi Robert Ferret *Tirano*,

de l'Arxiu Municipal de Sitges,¹⁷ o el fons de Paco Boera Corbera, de l'Arxiu Municipal de Palafrugell.¹⁸ En alguns casos, fins i tot inclouen documents amb formats fotogràfics, sonors o hemerogràfics.¹⁹

En definitiva, el tresor patrimonial que custodien els centenars d'arxius municipals catalans és inabastable, la qual cosa els converteix en una peça fonamental per avançar en l'estudi global de l'exili. La necessitat que esmentàvem a l'inici d'aquest article d'ampliar l'anàlisi a totes les persones que van protagonitzar aquesta diàspora ens obliga a endinsar-nos en cadascuna de les poblacions des d'on van sortir els exiliats. Constatem, en primer lloc, que ho van fer des de gairebé tots els municipis catalans, i, en segon lloc, que aquests només en una petita part s'han decidit a estudiar el fenomen de l'exili. En la majoria dels casos, a escala local es desconeix l'impacte real que va suposar aquest èxode sense precedents, no tan sols pel que fa a la pèrdua irreversible d'un bagatge polític, social, laboral o cultural —molt difícil de xifrar—, sinó també pel que fa al nombre d'exiliats —un paràmetre més mesurable i accessible. Saber quantes persones van marxar de cada poble hauria de ser una assignatura pendent per als propers anys en els estudis locals sobre l'exili. Anar més enllà de les figures il·lustres a la recerca de totes les persones anònimes ens permetrà donar una nova dimensió a la seva interpretació global. Tenim molta feina per fer i molts arxius esperant-nos.

Bibliografia

- Alberch i Fugueras, Ramon, Francesc Barriach i Molas, i Vinyet Panyella. 1982. *Els arxius històrics municipals: normes bàsiques de classificació*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya.
- Arxiu Nacional de Catalunya. 2002. *Els fons de la Generalitat de Catalunya (Segona República i exili) de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons salvaguardats pel Partit*

17 N'hi ha disponible una fitxa a <https://www.totselsnoms.org/persona/jordi-robert-ferret/>.

18 En podem trobar més informació aquí: <https://www.palafrugell.cat/serveis-ciutadania/paco-boera-corbera>.

19 A tall d'exemple, tenim la col·lecció fotogràfica de l'exili mexicà de la família Sala Rull a l'Arxiu Municipal de Roses (<https://www.roses.cat/la-vila/arxiu-municipal/fitxers/documents/doc-03-2018>) o el fons amb material visual i oral donat per Carme Insa a l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès (<http://www.castellarvalles.cat/34154/noticia/1011/>).

- Nacionalista Basc (1936–1940)*. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Arxius 2030. *Pla d'arxius i gestió documental de Catalunya*. 2022. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Boadas Raset, Joan, Lluís-Esteve Casellas, Anna Gironella, i Montserrat Hosta. 2009. «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió». Dins *Girona: 1939–1953. Exilis, repressions i complicitats*, 13–52. Girona: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions.
- Comissió de Normes per a la Classificació de Documentació Municipal. 1989. *Normes per a la classificació de la documentació municipal*. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Espinosa Maestre, Francisco. 2004. «La investigación del pasado reciente: un combate por la historia». Dins *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos (Guadalajara, 4–7 de noviembre 2003)*. Vol. 2. Guadalajara: ANABAD Castilla - La Mancha.
- Gaitx Moltó, Jordi. 2007. *Lexili del Baix Empordà el 1939*. Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- Generalitat de Catalunya. *Model de quadre de classificació d'ajuntaments i consells comarcals (QdCAC)*. 2015. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Preston, Paul. 2013. *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debolsillo.
- Sánchez-Terán, Salvador. 1988. *De Franco a la Generalitat*. Barcelona: Planeta.
- Santacana Torres, Carles. 2014. *Josep Tarradellas. L'exili (1939–1954)*. Vol. 1. Barcelona: Dau.
- Universitat de Barcelona. CRAI Biblioteca del Pavelló de la República. 2006. *Inventari del Fons DO (sèrie «Documents exili»), de la Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/18151>.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Recuperació, dignificació i patrimonialització. Els espais de memòria de l'exili republicà a Catalunya i Occitània

MIQUEL SERRANO JIMÉNEZ

Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera)
<https://orcid.org/0000-0002-6351-168X>

JORDI GAITX MOLTÓ

Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro
<https://orcid.org/0000-0002-2783-1125>

Presentació: 15 nov. 2022 | Acceptació: 9 des. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Serrano Jiménez, Miquel, i Jordi Gaitx Moltó. 2022. «Recuperació, dignificació i patrimonialització. Els espais de memòria de l'exili republicà a Catalunya i Occitània». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 35–59. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409583>.

Resum: Després d'introduir i contextualitzar la història de la creació i institucionalització dels diferents espais de memòria a Catalunya (Espanya) i a Occitània (França), en aquest article descrivim i analitzem el contingut del «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França», elaborat per al projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió Pirineus Mediterrània (1936–1945)». Des de finals del segle xx, la tasca de determinades entitats memorialistes de la societat civil, impulsada per les lleis de memòria aprovades el 2007, ha permès posar en valor els projectes de senyalització existents, així com avançar substancialment en la instal·lació de textos explicatius en nous espais. Gràcies a tots aquests esforços, el repositori ha pogut recollir 359 espais de memòria de Catalunya i Occitània vinculats a l'exili republicà.

Paraules clau: espais de memòria, exili republicà, la Retirada, camps de concentració, Euroregió Pirineus Mediterrani, Catalunya, Occitània

Revival, Dignification, Patrimonialization. Sites of Memory of the Republican Exile in Catalonia and Occitania

Abstract: After introducing and contextualizing the history of the creation and institutionalization of the sites of memory in Catalonia (Spain) and Occitania (France), in this paper we describe and analyze the content of «Directory of the exile (1936–1945). Search engine of La Retirada and the concentration camps in southern France», created for the project «Memory and heritage of the exile in the Euroregion Pyrenees-Mediterranean (1936–1945)». Since the late 20th century, the work of certain memorialist associations, stimulated by the memory laws approved in 2007, has allowed to give value to current

labelling projects in sites of memory. Thanks to all these efforts, the directory was able to compile 359 sites of memory in Catalonia and Occitania related to the republican exile. *Keywords:* sites of memory, republican exile, La Retirada, concentration camps, Euroregion Pyrenees-Mediterranean, Catalonia, Occitania

Introducció

El projecte europeu «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)», cofinançat per l'Euroregió Pirineus Mediterrània¹ i desenvolupat entre 2019 i 2021, ha creat un repositori per posar a l'abast de qualsevol usuari, amb el màxim de rigor acadèmic, informació relacionada amb l'exili, la Retirada i els camps de concentració a França entre 1936–1945.

El contingut inclòs en el «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França» es pot agrupar per territoris —en el nostre cas, Catalunya i Occitània,² però també Balears i zones de fora de l'Euroregió, bàsicament de la resta d'Espanya i de França—, per municipis o per tipologies d'espais (de memòria, de patrimoni i d'investigació). A través d'aquest repositori és possible explorar sumàriament i amb detall, seleccionant, filtrant, restringint i creuant les cerques, els diferents i més rellevants espais de memòria, de patrimoni i d'investigació seleccionats pels historiadors i tècnics que han col·laborat en el projecte. S'hi poden aplicar filtres pel que fa al tipus d'espai, al territori, al municipi, a la seva tipologia o a l'any o anys al qual cada espai fa referència.

Quant als espais de memòria catalans i occitans, en què centrem el nostre article, i primerament en relació amb la retirada per terres catalanes, hi trobem ressenyades seus governamentals i institucionals, seus militars

1 Aquest projecte es pot consultar en línia, en versió catalana i francesa, al web de la Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals: <https://euroregio.pisunyer.org/ca/cercador>. El projecte va començar el gener del 2020 a partir d'un equip interdisciplinari i transfronterer encapçalat per la Fundació Carles Pi i Sunyer amb la col·laboració de la Universitat de les Illes Balears, l'Université Toulouse Capitole, el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, el Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies de la Universitat Autònoma de Barcelona, les Archives Municipales d'Agde, la Universitat de València i altres historiadors, arxivers i especialistes de l'àmbit català, espanyol i francès.

2 Amb Occitània ens referim a la regió Occitanie, fins el 2015 formada per Llenguadoc-Rosselló (Languedoc-Roussillon) i Migdia-Pirineus (Midi-Pyrénées), que inclou els departaments d'Arieja (Ariège; 09), Aude (11), Aveyron (Aveyron; 12), Gard (30), Alta Garona (Haute-Garonne; 31), Gers (32), Erau (Hérault; 34), Òlt (Lot; 46), Losera (Lozère; 48), Alts Pirineus (Hautes-Pyrénées; 65), Pirineus Orientals (Pyrénées-Orientales; 66), Tarn (81) i Tarn i Garona (Tarn-et-Garonne; 82).

i de les forces de seguretat, dipòsits d'art, centres militars, presons, ponts volats i ports de partida. Pel que fa als territoris d'arribada —en terres occitanes i nord-catalanes—, s'hi inclouen passos de frontera, ports d'arribada, llocs de control, camps de concentració, dipòsits de vehicles i d'armament, centres de recollida i de refugi, camps de repatriació, centres de redistribució, hospitals, centres sanitaris, centres d'allotjament, centres maternals, camps de càstig, presons, cementiris, fosses i tombes concretes. En determinades ocasions, aquestes espais de memòria prenen la forma de memorials de diversos tipus, com ara esteles funeràries, escultures, monòlits, faristols, panells, plaques, llambordes o itineraris senyalitzats.

Tocant als espais de patrimoni i d'investigació, s'hi especifiquen arxius municipals, arxius públics, arxius privats, biblioteques municipals, biblioteques públiques, biblioteques universitàries, hemeroteques, museus, centres d'interpretació, fundacions, centres d'estudis, col·lectius de recerca i webs.

Espais de memòria a Catalunya

Durant els darrers vint anys ha tingut lloc un avenç rellevant en el tractament de la història recent: s'han obert diversos centres d'interpretació sobre esdeveniments rellevants de la història del segle xx, com la Guerra Civil i l'exili republicà, i s'han valoritzat molts espais memorials a través de senyalitzacions i panells informatius gràcies a la iniciativa de l'Administració pública i de les associacions memorialistes, que havien començat aquesta tasca amb l'inici de la Transició democràtica, a partir del 1977. En aquest sentit, a la dècada dels anys 2000–2010 van proliferar els projectes de senyalització i de creació d'espais memorials, sobretot després de l'aprovació de lleis de memòria al Parlament català³ i al Congrés dels

3 La Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic es va aprovar durant el primer mandat del president José Montilla (PSC). En l'article 54 de l'Estatut de Catalunya es determina que la Generalitat i els altres poders públics han de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i per les llibertats democràtiques. El Memorial Democràtic és l'organisme que dona resposta a aquest article de l'Estatut, una institució formada per diferents entitats i organismes amb la voluntat de recuperar la memòria històrica a Catalunya. Actualment s'està preparant una nova llei de memòria en l'àmbit català que n'actualitzarà i millorarà alguns aspectes.

Diputats⁴ a finals del 2007. L'Administració, doncs, a partir d'aquesta data va començar a donar més suport, complementar i fomentar les iniciatives i projectes fins llavors protagonitzats per associacions, historiadors i investigadors universitaris.

Aquest context el podem relacionar amb la reivindicació política i cultural a Catalunya dels anomenats “papers de Salamanca”, centrada en el retorn de la documentació espoliada als seus legítims propietaris pel règim franquista a conseqüència de l'ocupació iniciada el 1938. A escala internacional, també podem relacionar aquest context amb diverses reivindicacions memorialistes, com ara la instauració del Dia Internacional de la Memòria de les Víctimes de l'Holocaust el 2005 per l'Assemblea General de l'ONU, fet que va facilitar i va coincidir amb la històrica primera visita d'un president del Govern, José Luis Rodríguez Zapatero, al camp de concentració nazi de Mauthausen durant la commemoració dels cinquanta anys del seu alliberament, en reconeixement dels prop de deu mil republicans espanyols exiliats que van ser-hi internats entre 1940 i 1945.

A Catalunya, amb la creació del Memorial Democràtic de la Generalitat, també es van multiplicar els actes commemoratius, la difusió i les recerques locals i comarcals sobre la nostra història recent, i, a més, es van impulsar molts projectes de senyalització d'espais de memòria o de commemoració. Aquesta institució té per missió la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya del període històric entre 1931 i 1980, que comprèn la Segona República, la Guerra Civil, la dictadura franquista i la Transició a la democràcia. El Memorial Democràtic ha posat especial èmfasi en la recuperació de la memòria de les víctimes per motius ideològics, de consciència, religiosos o socials, així com en la repressió perpetrada per la dictadura franquista a persones i

4 La «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura», més coneguda com la “Llei de memòria històrica”, es va aprovar durant el primer mandat del president José Luis Rodríguez Zapatero (PSOE) i inclou el reconeixement de totes les víctimes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, a més d'avenços remarcables en diversos camps, com pel que fa a la retirada de simbologia franquista, les ajudes als represaliats, les fosses comunes, els judicis sumaris del franquisme, l'atorgament de la nacionalitat als brigadistes internacionals i als fills i nets d'exiliats, i la creació del Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. Actualment s'està a punt d'aprovar una nova llei de memòria a escala espanyola que en renovi i perfeccioni algunes parts.

collectius, en l'exili i en la deportació. Entre altres projectes —relacionats amb la publicació, la difusió, la informació, la documentació, l'educació o la creació de bases de dades, fons i col·leccions (actualment sota el nom de Banc de la Memòria Democràtica)—,⁵ ja des de la seva fundació es va tenir especial interès a organitzar un Pla d'espais de memòria de Catalunya.

Precisament, el 2010, amb l'articulació de la Xarxa d'Espais de Memòria, coordinada pel Memorial Democràtic amb la col·laboració imprescindible d'entitats locals com ajuntaments i associacions memorialistes, es va crear l'estructura necessària per promoure, recuperar, senyalitzar, difondre i mantenir un gran nombre d'espais memorials en el marc de la creació i implantació de polítiques públiques de recuperació de la memòria democràtica.

Memorial de la Retirada al camí de ronda de Llançà. Foto: MUME

⁵ El Banc de Memòria Democràtica es pot consultar en línia al web de la institució (<https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/>) i a través del seu cercador (<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/>).

Aquesta Xarxa d'Espais de Memòria té l'objectiu d'explicar, recuperar, senyalitzar i museïtzar indrets i vestigis materials i immaterials de l'àmbit català relacionats amb aquest llarg període cronològic que cobreix cinc dècades, entre els anys trenta i vuitanta. Les diferents actuacions o espais integrants estan vinculats a quatre àmbits o períodes històrics diferents: la Segona República, la Guerra Civil, la frontera i l'exili, i la lluita antifranquista i recuperació democràtica. Aquests espais els podem classificar, també, segons tipologies: els agrupem en patrimoni *in situ*, centres d'interpretació, monuments commemoratius, senyalitzacions a l'aire lliure i rutes o itineraris.

A l'esmentat repositori del projecte europeu encapçalat per la Fundació Carles Pi i Sunyer, es poden explorar més d'un centenar d'espais memorials a Catalunya, la majoria dels quals són senyalitzacions o panells informatius situats en diferents espais de memòria.

Entre els centres d'interpretació trobem el Museu Memorial de l'Exili (MUME), de la Jonquera; el Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, d'Agullana (Empordà); l'Espai Cultural Cal Marquès (amb l'exposició permanent «La Retirada a la Vall de Camprodon»), al Ripollès; els centres d'interpretació dels espais de la batalla de l'Ebre —integrats al Consorci dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE)—, a les Terres de l'Ebre; la Presó-Museu Camí de la Llibertat, de Sort; el Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la Postguerra, de la Vall de Cardós (Pallars Sobirà), i el Museu del Maquis, de Castellnou de Bages.

El MUME funciona des del 2007 i és un centre d'interpretació que combina el manteniment d'una exposició permanent —com a introducció a la història, a la dignificació i a la memòria de l'exili republicà i la lluita antifranquista—, amb una activa programació cultural d'exposicions temporals, actes commemoratius i presentacions de llibres, de projectes i d'espectacles de petit format. Darrerament, amb l'ajut de l'Ajuntament de la Jonquera, el MUME també ha posat en valor diversos búnquers construïts per l'Exèrcit espanyol entre 1943 i 1950 per defensar la frontera amb França en un moment de fort aïllament internacional de la dictadura franquista. Es tracta d'un projecte de defensa militar de gran abast i cost econòmic anomenat originàriament Organización Defensiva de los Pirineos, popularment conegut com a Línia Pirineus.

Sala «El llegat de l'exili» de l'exposició permanent del Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera).

Foto: MUME

D'altra banda, el centre d'Agullana acull una exposició permanent sobre l'exili cultural català, i funciona des del 2015 gràcies a la iniciativa municipal i a un ajut europeu.

El centre d'interpretació de Camprodon, l'Espai Cultural Cal Marquès, establert en la part antiga de la població, des del 2019 acull exposicions temporals i mostra la col·lecció particular de restes d'armes trobades bàsicament a la Vall de Camprodon, als camins d'exili de l'Exèrcit republicà, per l'investigador Lluís Bassaganya.

En el cas dels espais de la batalla de l'Ebre, s'hi dediquen cinc centres d'interpretació: el de Batea (Hospitals de Sang), el de Vilalba dels Arcs (Soldats a les Trinxeres), el de Pinell de Brai (Veus del Front), el de la Fatarella (Internacionals a l'Ebre) i el de Corbera d'Ebre (115 Dies).

El centre de Sort, la presó-museu, té quinze anys d'existència com a espai divulgador de la memòria de la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial, de les rutes d'exili i evasió, i dels valors de la pau i la democràcia. Gestionat per l'Ajuntament de Sort, se centra en els milers d'evadits (entre seixanta i vuitanta mil, segons l'historiador Josep Calvet) que arribaren a Espanya durant la Segona Guerra Mundial, desafiant els elevats cims, les

condicions meteorològiques adverses i la vigilància a banda i banda de la frontera. La presó de Sort va ser, en molts casos, la destinació final dels qui creuaven els Pirineus i queien en mans d'una Espanya franquista i col·laboracionista amb el règim nazi.

El Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la Postguerra, a la Vall de Cardós, dona a conèixer informació sobre els conflictes bèl·lics que van tenir lloc al voltant dels Pirineus durant el segle xx i mostra diferents elements patrimonials que resten al territori arran de l'arribada de l'Exèrcit franquista a la vall, l'estancament del front i la repressió, que va provocar l'exili de molts habitants. A més, també s'hi han posat en valor els búnquers construïts pel règim franquista per fortificar la frontera.

El Museu del Maquis, a Castellnou de Bages, inaugurat inicialment l'any 2000, ha estat rehabilitat recentment amb una nova museografia i un nou audiovisual per esdevenir un equipament cultural de referència sobre el fenomen dels maquis a la Catalunya central. Al museu es fa un repàs històric de l'evolució de la lluita guerrillera a Catalunya durant la Guerra Civil i el franquisme, i s'aborda la vinculació dels maquis als moviments d'oposició al franquisme, la seva implicació en la Resistència francesa, la invasió de la Vall d'Aran l'octubre del 1944 i la lluita durant la Guerra Freda, quan les organitzacions comunistes i anarquistes van reconèixer la inviabilitat de l'acció guerrillera i aquesta va quedar a les mans d'uns quants lluitadors llibertaris. També s'explica com actuaven, on s'amagaven i com fugien els maquis a partir de les diferents rutes utilitzades a la Catalunya central per passar a França a través dels Pirineus. Finalment, es recorden alguns dels lluitadors més coneguts, com Ramon Vila i Capdevila *Caracremada*, el darrer maqui català i un dels lluitadors antifranquistes més coneguts, enterrat al cementiri que hi ha al costat del museu, sense oblidar els maquis anònims que van sacrificar la seva vida pels seus ideals socials i polítics.

La majoria d'aquests centres es van obrir al públic entre 2000 i 2010, coincidint amb l'eclosió del moviment social, polític i cultural de la reivindicació i recuperació de la memòria històrica. Tots estan vinculats a diferents espais de memòria i itineraris senyalitzats que hi ha a pocs quilòmetres.

Quant als itineraris, se'n descriuen disset, tots ells centrats en espais de la frontera pirinenca de Lleida i Girona. Del conjunt, en voldríem destacar alguns dels principals.

Per començar, hi ha itineraris sobre els espais que recorden l'intent d'invasió dels maquis a la Vall d'Aran l'octubre del 1944; inclouen la boca nord del túnel de Vielha, el port de la Bonaigua, el pont de Rei, Vielha i el seu cementiri, Canejan, Les, Es Bòrdes i el seu cementiri, Unha, Bagergue, Salardú, Bossòst i l'Artiga de Lin.

Continuant a l'est hi trobem els itineraris vinculats als passos clandestins dels Pirineu dels milers de jueus, aviadors aliats i joves francesos que travessaven les muntanyes fugint de la persecució a què eren sotmesos a l'Europa ocupada pels nazis. Entre aquests itineraris hi ha el Camí de la Llibertat, que connecta Sort amb Saint-Girons pel Port de Salau, al Parc Natural de l'Alt Pirineu (Pallars Sobirà). Des del 2015, a més, la Diputació de Lleida ha senyalitzat, sota el projecte Perseguits i Salvats, més de trenta espais de memòria sobre el pas de jueus pels Pirineus lleidatans, repartits en sis rutes a la Vall d'Aran, al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a la Cerdanya.

Al Berguedà hi ha la ruta del Maquis, que segueix el sender de gran recorregut GR-179, una ruta històrica per fer a peu o en bicicleta documentada pel Centre d'Estudis Josep Ester i Borràs, de Berga, i per la Unió de Grups Excursionistes Llibertaris (UGEL), de Manresa. Aquest itinerari transcorre les zones de pas i d'actuació de la guerrilla rural o Maquis llibertari per les comarques del Bages i Berguedà cap a la frontera francesa. En relació amb el Maquis comunista, entre 2020 i 2022 també s'han creat dos itineraris sobre les seves rutes clandestines d'entrada i sortida entre el Vallespir, el Ripollès i la Garrotxa a iniciativa de l'Amical Antics Guerrillers de Catalunya i l'Associació Catalana d'Expresos Polítics del Franquisme.

Pel que fa a les rutes vinculades més estrictament a l'exili republicà, cal esmentar les del Ripollès i la Garrotxa —entre la Vall de Camprodon i Prats de Molló, entre Beget i la Menera, i la de Sadernes (Montagut i Oix) a Sant Llorenç de Cerdans— i les de l'Empordà (Retirada i Camins de l'Exili), que passen per Maçanet, Agullana, la Vajol, la Jonquera i Portbou. A més, cal ressaltar la ruta Walter Benjamin, que va de Banyuls de la Marenda a Portbou, seguida per una ruta urbana que té com a punt culminant l'escultura *Passatges*, de Dani Karavan (Tel-Aviv, 1930–2021), dedicada al filòsof i crític berlinès exiliat Walter Benjamin (Berlín, 1892 – Portbou, 1940) i inaugurada el 1994 al cementiri de la localitat.

El gros dels espais memorialistes el formen el centenar de punts informatius o llocs de la memòria vinculats a l'exili o a episodis de l'ocupació franquista de Catalunya, tot i que també hi ha espais sense senyalització o bé espais de memòria d'origen franquista. La majoria han estat senyalitzats o posats en valor en diferents moments entre 1939 i l'actualitat a iniciativa d'associacions memorialistes, familiars dels protagonistes dels esdeveniments històrics, ajuntaments, institucions culturals i consells comarcals, sovint gràcies a l'impuls d'ajuts econòmics, del Memorial Democràtic i de la Direcció General de Memòria Democràtica.

Des de la creació del Memorial, es va usar el concepte i la marca d'"espai de memòria" per unificar, en l'àmbit català, tots els punts senyalitzats amb uns formats, colors i tipus de senyalització estandarditzats, i per fomentar la creació d'una única xarxa que identifiqués els diferents espais vinculats a la República, la Guerra Civil, l'exili, la deportació, la resistència, la lluita antifranquista o la Transició democràtica.

Aquests espais memorialistes són de diferents tipologies; es poden distingir per les etapes històriques amb què estan relacionats o pel tipus d'indret on se situen. En aquest sentit, n'hi ha dins de cementiris o bé en espais públics, per tenir una major visibilitat; n'hi ha, també, en passos de frontera, en dipòsits de patrimoni artístic i econòmic durant la Retirada del 1939 i en espais clandestins de pas dels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial. Estan dedicats tant a persones mortes durant la guerra, exiliades o deportades als camps nazis com a l'activitat dels lluitadors antifranquistes, els maquis. En relació amb el Maquis, cal destacar els espais memorialistes vinculats als llocs de naixement o mort dels seus membres, a rutes clandestines o a emboscades de les forces de l'ordre franquistes que van acabar amb morts, com la que hi va haver a Espolla el 1949, o bé a Maçanet de Cabrenys el 1950. En ambdós cementiris municipals, les famílies i les associacions van establir espais memorialistes i de record, sobretot a partir dels anys vuitanta i noranta del segle xx; també han estat senyalitzats recentment per l'Administració pública, amb l'ajut de la Direcció General de Memòria Democràtica i del Memorial Democràtic.

Pel que fa als espais memorialistes sobre la deportació, estan vinculats a l'Amical de Mauthausen (i a les altres associacions memorialistes de familiars de deportats que han anat sorgint durant els darrers anys, com

les amicals de Ravensbrück, Dachau o Neuengamme), que, amb el suport dels ajuntaments, a partir dels anys vuitanta del segle xx han visibilitzat, recordat, commemorat i donat a conèixer la deportació republicana en cementiris i altres espais públics. Darrerament, seguint el projecte de les *stolpersteine* (“pedres per ensopegar-hi”, en alemany), col·locades al terra dels carrers i creades originàriament el 1996 per l'artista alemany Gunter Demnig (Berlín, 1947) per recordar les persones deportades als camps nazis, s'han instal·lat més de 400 llambordes memorials sobre la deportació republicana. La primera població (de Catalunya i de tot l'Estat espanyol) on es va posar per primer cop aquest tipus de llamborda, el 2015, és Navàs, i la ciutat catalana on n'hi ha més és Sabadell. Es tracta d'un projecte que relaciona art i memòria, i que gestiona el Memorial Democràtic a iniciativa d'ajuntaments, associacions o institucions de l'àmbit educatiu. Cada *stolpersteine* ret homenatge a una víctima del nacionalsocialisme. D'aquesta manera, es pretén mantenir viva la memòria de tots els diferents col·lectius —jueus, gitanos (sintis i roms), LGTBI, dissidents polítics, testimonis de Jehovà i persones amb discapacitat— que van ser perseguits o assassinats a Europa entre els anys 1933 i 1945 pel règim nazi i pels seus col·laboradors, motiu pel qual s'hi han inclòs, també a Catalunya, els milers de republicans exiliats a França i deportats als camps nazis.

D'altra banda, hi ha un grup de monòlits i espais de memòria que recorren episodis de violència a la rereguarda republicana. En trobem alguns exponents al santuari de Santa Maria del Collell (Sant Miquel de Campmajor), on el personal republicà de la presó allà establerta va assassinar quaranta-vuit persones el 30 de gener de 1939, i al barranc de Can Tretze (Pont de Molins), on membres de les tropes republicanes van assassinar quaranta-dues persones el 7 de febrer de 1939. També en són una mostra el memorial franquista de Portbou (coll dels Belitres), dedicat a l'ocupació de la població per la Quarta Divisió de Navarra, o el de Garriguella, dedicat a un aviador de la Legió Còndor mort en el darrer combat aeri de la guerra a l'Empordà, el dia 5 de febrer de 1939.

Per concloure, també cal tenir en compte tres interessants memorials de l'exili republicà. El primer és el monument a Lluís Companys al coll de Manrella (Agullana – la Vajol), construït el 1981 amb la participació dels ajuntaments de la Vajol i Agullana, i del senador republicà Josep Rahola i

d'Espona (Barcelona, 1918). El segon és el *Monument a l'exili* (2000), obra dels escultors Joan Garcia-Codina i Lola Reyes erigida a la Vajol, a l'antic camí d'Agullana. L'últim és el memorial de l'exili del coll de Belitres (Portbou), inaugurat el 2009 a iniciativa de la Generalitat de Catalunya, amb la col·laboració dels ajuntaments de Portbou i Cervera de la Marenda; inclou senyalitzacions basades en fotografies històriques que l'artista Manuel Moros (París, 1898 – Banyuls de la Marenda, 1975) va prendre durant la Retirada.

Espais de memòria a Occitània (Llenguadoc-Rosselló i Migdia-Pirineus)

A l'Estat francès s'ha establert una dinàmica molt diferent a l'hora de normalitzar polítiques públiques de memòria per reivindicar els valors democràtics i republicans, sobretot arran del determinant desenllaç de la Segona Guerra Mundial i la derrota de les forces de l'Eix, pels quals es va fer hegemònic el discurs de la França resistent a l'ocupant alemany. Seguint la definició dels conceptes vinculats a la història, a la memòria i a la identitat que dona *Les lieux de mémoire*, una obra col·lectiva en tres volums publicada sota la direcció de Pierre Nora (París, 1931) entre 1984 i 1992, els espais de memòria són monuments, llocs o símbols —materials o immaterials— que participen en la constitució de la identitat col·lectiva. Alguns fan referència a esdeveniments significatius del passat, molt sovint ocorreguts en un context dramàtic, la memòria dels quals la comunitat ha escollit conservar. En aquest sentit, molts dels espais de memòria francesos estan vinculats a la deportació als camps nazis, en el context de col·laboracionisme d'una part important de la societat francesa durant l'ocupació alemanya (1940–1944), entre els quals hi ha el Memorial del Camp de Ribesaltes, el Memorial del Camp de Vernet, la Maison des Mémoires La Mounière, vinculat al camp de Sètfont, i el Museu de la Memòria de Portèth de Garona, lligat al camp de Récébédou.

Així doncs, malgrat que a França aquestes polítiques públiques de memòria es remunten al 1945, amb el final de la guerra, i se centren sobretot en la participació d'exiliats espanyols en la Resistència i en la deportació als camps nazis des de sòl francès, al sud del país, igual que a Catalunya, també ha estat durant aquests darrers vint anys quan s'ha desenvolupat

Respecte al centre d'interpretació de Ribesaltes, es va inaugurar el 2015 i és el més gran de tota l'Euroregió Pirineus Mediterrània. Està vinculat al camp de concentració de Ribesaltes, testimoni dels tres grans conflictes que França, Europa i també el nord d'Àfrica van viure en tot just tres dècades: la Guerra Civil espanyola, la Segona Guerra Mundial i la Guerra d'Algèria. Inicialment va ser construït com a centre d'entrenament militar (Camp Maréchal Joffre) entre els municipis de Ribesaltes i Salses. Oficialment obert el 14 de gener de 1941, el camp de Ribesaltes passà sota el control de les autoritats civils del règim de Vichy. Malgrat que en aquell moment estava destinat al reagrupament familiar d'espanyols, hi van ser igualment detinguts gitanos, jueus, rodamons, opositors polítics, estrangers enemics, *indesitjables* o sospitosos per a la seguretat nacional i l'ordre públic. Pensat per a una capacitat de 18.000 persones, el camp va acollir al voltant de 21.000 interns entre 1941 i 1942. Fou tancat com a camp d'internament el 22 de novembre de 1942, però reobrí com a camp militar el 1948. Fou, en conclusió, un centre d'allotjament per a estrangers no desitjats, un camp de concentració per a les poblacions víctimes de les polítiques socials i racials del règim de Vichy, un camp per a la deportació a Auschwitz-Birkenau a través de Drancy —es calcula que en van ser víctimes 2.313 persones—, una zona de trànsit per a auxiliars estrangers de l'Exèrcit francès i també un camp de reagrupament per als harkis i les seves famílies. La seva exposició permanent se centra en la història i la memòria dels republicans espanyols, dels jueus estrangers, dels gitanos, dels presoners de guerra a la fi de la Segona Guerra Mundial, dels harkis, dels presos de l'FLN, dels guineans i dels vietnamites del nord, que hi van viure habitualment en unes condicions molt dures.

Pel que fa a la Maternitat Suïssa d'Elna, estava situada als afores de la població, en un edifici construït el 1900 i mig abandonat, anomenat Château d'en Bardou. La mestra suïssa Elisabeth Eidenbenz (Wila, 1913 – Zuric, 2011) va liderar la creació d'una primera maternitat a Brullà i una segona a Elna dins el marc d'ajuda humanitària de la federació d'associacions Comitè Suís d'Ajuda als Infants d'Espanya, conegut com a Ajuda Suïssa. Aquesta iniciativa humanitària, creada el febrer del 1937 per iniciativa del pedagog i activista humanitari suís Rodolfo Olgiati (Lugano, 1905 – Berna, 1985), secretari de l'entitat pacifista Servei Civil Internacional (SCI), ja havia in-

tervingut en la Guerra Civil des del 1937, i entre 1939 i 1944 va actuar en múltiples refugis, centres d'acollida i instal·lacions sanitàries per ajudar els centenars de milers de refugiats del conflicte establerts inicialment a França. Des de la Maternitat d'Elna es va poder ajudar al naixement de 597 infants, fills de mares procedents dels camps de concentració d'Argelers, Sant Cebrià i Ribesaltes, situats només entre deu i cinquanta quilòmetres de distància de la Maternitat. L'edifici va ser posat en valor gràcies a la iniciativa de l'Ajuntament d'Elna el 2004, dos anys després de la primera visita a la població des de feia més de setanta anys d'Elisabeth Eidenbenz, localitzada per un grup de persones nascudes a la Maternitat d'Elna i convidada a tornar a l'antic edifici. Eidenbenz, a més, va ser guardonada amb la Medalla dels Justos entre les Nacions (2002).⁶ Des del 2019 l'espai acull una exposició permanent que explica l'experiència concreta de la Maternitat d'Elna dins el context d'ajuda humanitària internacional, com s'hi van salvar persones perseguides i quines dificultats de funcionament va tenir durant el Govern de Vichy i l'ocupació alemanya.

Quant al Memorial del Camp d'Argelers, és un centre d'interpretació promogut per l'Ajuntament de la localitat, amb la col·laboració de l'Associació FFREEE. Té com a origen uns primers projectes de recuperació memorialistes i diversos actes commemoratius realitzats entre 1999 i 2007, quan els ajuntaments de la Jonquera i d'Argelers van participar en un projecte conjunt per promoure i construir espais de memòria de l'exili republicà. El Memorial del Camp d'Argelers va obrir al públic el 2014 en unes instal·lacions al Château de Valmy, als afores del poble, i des del 2017 es pot visitar al centre de la població, a l'avinguda de la Libération. L'espai del memorial acull una exposició permanent —basada en una escenografia interactiva amb films, testimonis audiovisuals, documents d'arxiu, premsa històrica, fotografies i obres d'art— que representa el pas de la frontera i que té com

6 Aquest és el màxim reconeixement a qui, no sent de confessió o ascendència jueva, ha ajudat els jueus víctimes de la persecució, fonamentalment la conduïda pel règim nacionalsocialista i els seus aliats durant el període del Tercer Reich. Aquestes persones són conegudes amb el títol de Justos entre les Nacions o simplement Justos que els atorga el Memorial de Yad Vashem, la institució israeliana creada per honorar les víctimes i els herois de l'Holocaust, en nom de l'Estat d'Israel i del poble jueu, en forma d'un diploma certificant i de la Medalla dels Justos, en què s'inscriu una frase del Talmud: «Qui salva una vida, salva l'Univers sencer».

a finalitat homenatjar els refugiats republicans que fugien de la repressió franquista i que van haver d'allotjar-se, en unes condicions paupèrrimes, a la platja d'Argelers. També disposa de dues sales d'exposició temporal, una dins el mateix memorial i una altra a la Galeria Marianne, prop del centre, on es programen exposicions d'art i fotografia vinculades a la reivindicació de la memòria i la història del camp de concentració. Es calcula que, entre 1939 i 1942, hi van passar més de 160.000 homes, dones i nens, sobretot refugiats republicans, però també brigadistes internacionals, nòmades francesos, refugiats de l'Europa de l'Est i jueus estrangers.

A Sètfonts, al centre d'interpretació Maison des Mémoires La Mounière, establert a l'antiga casa del resistent i militant comunista Raymond Peyrière (Sètfonts, 1893 – Dachau, Alemanya, 1944), els visitants hi poden descobrir des del 2018 els periples de les poblacions desplaçades —espanyols, jueus, polonesos, estrangers considerats *indésirables* (“indesitjables”)— al voltant del camp de Sètfonts (anomenat Camp de Judes). Es proposa als visitants una escenografia centrada en un dispositiu multimèdia interactiu per qüestionar la història i l'actualitat d'aquests fenòmens.

El Museu de la Memòria de Portèth de Garona està vinculat al camp de concentració de Récébédou i va obrir les portes el 2003. Utilitzat a partir del 1939 com a ciutat dormitori pels obrers de la Poudrerie de Tolosa de Llenguadoc, des del 1940 va rebre refugiats del nord de França i es va transformar en un camp de concentració per a refugiats republicans espanyols i, amb l'aplicació de les lleis antijueves de l'octubre d'aquell any, per a jueus estrangers; sota el Govern de Vichy es va convertir en un camp-hospital. Molt ràpidament, les condicions de vida al camp es van deteriorar a causa de l'alimentació insuficient i la manca d'atenció mèdica. Tres combois van sortir de l'estació ferroviària de Portet-Saint-Simon cap als camps d'extermini nazis amb més de tres-cents interns de Récébédou. El camp fou tancat a finals de setembre del 1942 arran de la protesta d'un eclesiàstic. A partir de l'alliberament i el final de la guerra, el 1945, alguns republicans espanyols que havien sobreviscut al camp de concentració de Mauthausen es van instal·lar a la zona en una dotzena de barracons. Aquest espai, aprofitat de l'antic camp de Récébédou, va rebre el nom de Villa Don Quichotte, símbol de l'exili i del retorn impossible a l'Espanya franquista.

Actualment tres d'aquests centres —el de Ribesaltes, Sètfont i Portèth de Garona— són membres del Réseau des Musées et Mémoires des Conflits Contemporains (Xarxa de Museus i Memorials dels Conflictes Contemporanis), que, creat l'any 2006, aglutina espais com museus, memorials i cementiris vinculats directament als conflictes contemporanis des del 1870 fins a l'actualitat.

A banda d'aquests centres principals, n'hi ha d'altres, com la Maison du Patrimoine et de la Mémoire André Abet, de Sant Llorenç de Cerdans (Vallespir), que inclou un espai dedicat al pas de civils i militars durant la Retirada, a l'acollida de refugiats per part de l'Ajuntament i la població local i a l'habilitació de diferents espais de refugi i de camps de concentració provisionals. N'és un altre exponent el Memorial del Camp de Vernet, vinculat a aquest camp de concentració i gestionat per l'Amicale des Anciens Internés Politiques et Résistants du Camp de Concentration du Vernet d'Ariège. També podem esmentar alguns dels centres d'interpretació sobre la resistència i la deportació d'aquesta regió, com el Centre d'Histoire de la Résistance et de la Déportation, de Varilhas (Arieja); el Musée de la Résistance et du Combattant, de Montalban; el Musée Départemental de la Résistance et de la Déportation, de Tolosa de Llenguadoc; el Musée de la Déportation et de la Résistance, de Tarbes (Alts Pirineus), o el Centre Régional d'Histoire de la Résistance et de la Déportation, de Castèlnòu de Les (Erau), que tangencialment i puntualment tracten o han tractat en els seus espais, activitats o exposicions la participació republicana espanyola en la Resistència i la deportació.

La majoria d'aquests centres es van obrir al públic entre 2010 i 2020, i estan vinculats a diferents espais de memòria i itineraris senyalitzats a pocs quilòmetres.

Quant als itineraris, tot i que se'n descriu estrictament només un, el de Tolosa de Llenguadoc —el circuit de memòria «Toulouse, capitale de l'exil républicain espagnol», amb una vintena d'espais de referència per a la memòria de la Retirada, la clandestinitat, la resistència i l'activitat política de l'exili republicà, que va implicar gairebé vint mil persones—, també es poden considerar itineraris les parts senyalitzades de la ruta Walter Benjamin de Banyuls de la Marenda a la frontera de Portbou i el conjunt de senyalitzacions i espais memorials vinculats als camps de concentració

d'Argelers i Sètfonts, ja que permeten un seguiment i una visita per diferents punts i espais d'interès memorialístic.

El gros dels espais de memòria de la zona occitana, més de dos-cents, són punts històrics sense senyalització, documentats pels investigadors que han format part del projecte, entre els quals s'inclouen antics camps de concentració provisionals sense una senyalització específica, com els de la Guingueta d'Ix, el Pertús, Montlluís, Enveig, la Tor de Carol o Oceja; residències i refugis, com els de Vernet, Montpeller o Argelers (Château de Valmy); colònies infantils, com la de Sijan (Château du Lac), a Aude, gestionada per la mestra i activista humanitària Ruth von Wild (Barcelona, 1912 – Thun, Suïssa, 1983), o bé antics centres d'allotjament de refugiats detectats a gairebé un centenar de poblacions de tots els departaments, a ciutats grans i també a pobles més petits.

D'antics centres d'assistència sanitària se n'hi inclouen una setantena, com centres hospitalaris provisionals i permanents de tots els departaments —com els hospitals de Perpinyà i les vil·les, termes, esglésies o hotels habilitats com a centres sanitaris—, i s'hi compten també els centres maternals, on es tenia cura d'infants i mares, com la *pouponnière* de Banyuls de la Marenda o les maternitats de Brullà i Elna. Finalment, entre els espais sense senyalitzar s'hi registren antics dipòsits d'art, com el Castell d'Aubiri (Ceret), construït el 1893 pel mateix arquitecte que va dissenyar l'edifici de la Maternitat d'Elna el 1900, Viggo Dorph-Petersen (Barfredshøj, Dinamarca, 1851 – Perpinyà, 1937),⁷ que va servir de dipòsit del patrimoni artístic evacuat per la Junta del Tesoro Artístico del Govern de la República, procedent dels diferents dipòsits de l'Empordà (Figueres, Darnius, Agullana, Peralada i la Vajol).

De la trentena de punts informatius i llocs de la memòria sobre l'exili republicà, la major part estan vinculats a camps de concentració de refugiats o dedicats a refugiats morts en terres d'administració francesa. Aquests han estat posats en valor en diferents moments entre 1939 i l'actualitat a iniciativa d'associacions memorialistes, ajuntaments i institucions culturals.

⁷ Viggo Dorph-Petersen fou un arquitecte d'origen danès instal·lat en la Catalunya Nord. D'estil modernista, va esdevenir un arquitecte de referència de la burgesia del Rosselló de l'època i va deixar una àmplia obra repartida per tot el territori. Com que el Castell d'Aubiri el va construir per a la família Bardou, també era conegut com a Château Bardou, igual que l'edifici que va allotjar la Maternitat d'Elna.

Hi ha diferents tipus de senyalització segons el tipus d'espai: escultures memorials, panells explicatius, monòlits o memorials vinculats a antics cementiris i camps de concentració.

Entre aquests antics camps de concentració que han estat senyalitzats com a espais de memòria de la Retirada s'hi inclouen els memorials dels camps de concentració provisionals —com el de Prats de Molló, Sant Llorenç de Cerdans, Arles, els Banys d'Arles o el Voló— i els memorials dels camps de concentració permanents —com el d'Argelers, Sant Cebrià, el Barcarès, Ribesaltes, Vernet, Sètfont, Portèth de Garona, Agde, Bram, Riucròs i Coisan, a més del camp dels Haras de Perpinyà i el de Montoliu. Vinculats a alguns d'aquests memorials, trobem espais de memòria a cementiris o a fosses comunes on van morir els refugiats, com a la del cementiri de l'oest de Perpinyà, vinculada als refugiats morts als hospitals de la ciutat procedents dels camps de concentració. Aquesta fossa comuna ha estat recentment senyalitzada com a espai de memòria de la Retirada per part de diverses associacions culturals nord-catalanes gràcies a la recerca dels historiadors Jordi Oliva, Noemí Riudor i Martí Picas.

Memorial del cementiri del camp de Vernet. Foto: MUME

A Argelers hi podem trobar el conjunt de memorials de la platja i de l'anomenat “cementiri dels espanyols”. A Sant Cebrià hi ha un memorial al cementiri municipal, un a l'antic cementiri del camp i un altre, inaugurat el 2019, que representa un dels pilars de l'antiga entrada del camp. A Ribesaltes encara es conserven desenes de les antigues barraques del camp, repartides en diferents illots, dels quals un va ser l'escollit per construir-hi el memorial i instal·lar-hi un espai amb diversos monòlits commemoratius. Al Barcarès hi ha dos memorials, un dedicat als estrangers allistats als Regiments de Marxa dels Voluntaris Estrangers, amb tres columnes, i l'escultura *Porta de la llibertat*, inaugurada el 2019. A Vernet hi ha un cementiri memorial i un espai memorial a l'estació, amb un vagó. A Sètfontès hi trobem un altre cementiri, rehabilitat el 1978 i dedicat als republicans espanyols, amb 81 interns morts, i també la reconstrucció d'una barraca del camp de concentració (al veïnat de Lalande), entre altres espais senyalitzats per la Maison des Mémoires La Mounière. A Portèth de Garona des del 2019 hi ha una placa memorial d'homenatge a la Retirada. A Agde s'hi troba un monument memorial des del 1989 gràcies a l'Association pour la Mémoire du Camp d'Agde. A Bram existeixen dos espais de memòria relatius a l'antic camp: el primer, del 2009, se situa als afores i, en forma de llibre obert, homenatja els interns; el segon, del 2004, és un monument de ferro forjat que vol recordar les antigues portes del camp. A més, es va crear una fossa memorial al cementiri de la població de Montréal, amb més de dos-cents morts al camp. A Riucròs també hi ha un panell memorial, renovat el 2011 i gestionat per l'associació Pour le Souvenir du Camp de Rieucros. Al camp de Coisan (Couiza-Montazels), obert el 1939, s'hi van establir uns tallers de la Industrie Chapelière Audoise, on actualment hi ha una estela memorial en homenatge al sofriment i a la dignitat de les gairebé mil dones i nens que hi van ser internats.

A Portvendres, a l'antic camp d'acollida de nens refugiats establert entre 1937 i 1939 a la Moresca, hi ha un panell memorial promogut per l'Associació FFREEE i l'Ajuntament. A Cotlliure hi trobem des del 1958 la cèlebre tomba de Machado, un dels més importants i simbòlics espais de memòria de l'exili republicà, i una placa memorial al Castell Reial de Cotlliure, que recorda el seu ús entre març i desembre del 1939 com a presó d'un miler de republicans exiliats que es consideraven extremistes polí-

Memorial del camp d'Agde. Foto: Association pour la Mémoire du Camp d'Agde

tics. A Morellàs i les Illes hi ha un memorial dedicat a les Brigades Internacionals i un altre, situat a l'Hostal dels Trabucayres, dedicat al pas dels presidents Azaña, Martínez Barrio, Companys i Aguirre. Altres memorials vinculats a espais de dol en cementiris els trobem a Prats de Molló, Enveig, el Voló i Portvendres.

D'altra banda, el repositori inclou el tipus concret de memorials que trobem en estacions ferroviàries, vinculats a l'arribada i sortida de refugiats de camps de concentració, com el de Borredon (Montalzac, Tarn i Garona) o el de Vernet.

També s'hi descriuen monòlits memorials dedicats als evadits de França, com el situat al coll de Banyuls, i sobretot als guerrillers i resistents espanyols, com el de Praiòls (Arieja) —on s'erigeix un monument d'homenatge als combatents que lluitaren contra el règim de Franco i, després durant l'exili, contra la invasió militar de Hitler, creat per l'artista andalús exiliat Manolo Valiente—, o els de Pòrtas o Lo Vigan (Gard).

Un altre tipus de memorial són els monòlits, plaques i recordatoris memorials dedicats a l'exili, com els de Cervera, el Voló, Costoja, el coll d'Ares (Prats de Molló) i l'estació de la Tor de Querol - Enveig, promoguts per associacions i ajuntaments amb motiu de diferents commemoracions.

Cal tenir en compte, també, la tasca d'inclusió al nomenclàtor urbà de diferents poblacions —encapçalades per Tolosa de Llenguadoc— del nom de resistents, deportats i exiliats rellevants, a iniciativa d'associacions com l'Amicale des Anciens Guérilleros Espagnols en France - Forces Françaises de l'Intérieur (AAGEF-FFI), amb seu a la ciutat occitana.

Així mateix, entre aquests memorials podem destacar les tombes i els espais dedicats a personatges il·lustres de la República espanyola i de la cultura catalana republicana, com el president Manuel Azaña Díaz (Alcalá de Henares, 1880 – Montalban, 1940), homenatjat al cementiri de Montalban; Frederica Montseny (Madrid, 1905 – Tolosa de Llenguadoc, 1994), commemorada al cementiri de Tolosa de Llenguadoc; Pau Casals (el Vendrell, 1876 – Puerto Rico, 1973), que va viure a Prada de Conflent, on hi ha diversos memorials i escultures commemoratives; Pompeu Fabra (Barcelona, 1868 – Prada de Conflent, 1948), amb un memorial al cementiri de Prada de Conflent; Lluís Companys (el Tarròs, 1882 – Barcelona, 1940), amb plaques o monuments commemoratius a Sant Cebrià i al Voló, i Antoni Rovira i Virgili (Tarragona, 1892 – Perpinyà, 1949), homenatjat al cementiri del Pertús.

D'altra banda, hi ha escultures encarregades a diferents artistes entre els anys 1980 i 2020 que recorden la Retirada o els camps i que troben a Sant Llorenç de Cerdans, el Pertús, el Barcarès, Sant Cebrià i Ribesaltes.

Finalment, pel que fa a les llambordes dedicades a la deportació —les *stolpersteine*—, a França des del 2013 se n'han instal·lat només unes dues-centes, cap de les quals a Occitània.⁸

8 Una de les raons del poc èxit d'aquest tipus de memorial, de recent implantació, sembla que té a veure amb la seva vinculació gairebé exclusiva a les víctimes jueves, amb les dificultats administratives i organitzatives, i amb la gran implantació de memorials a escala local que estan dedicats als morts de la Segona Guerra Mundial; aquests ja supleixen, en part, aquesta funció memorialística i de record de les persones deportades. Tanmateix, cal precisar que a Occitània aquestes llambordes no estan dedicades a exiliats republicans, sinó a deportats naturals o residents de la pròpia regió, i, per tant, queden fora de l'objecte del nostre estudi.

Conclusions

En relació amb Catalunya, Occitània —que, malgrat tenir més extensió (72.724 quilòmetres quadrats contra 32.108 quilòmetres quadrats), té una població menor (5,6 milions contra 7,5 milions)—, disposa de més espais de memòria identificats, cosa que podem relacionar amb el fet que aquesta zona va ser el punt de recepció dels més de 500.000 exiliats que hi van anar fugint de la dictadura franquista en diferents moments. El sud de França és on es van establir els camps de concentració provisionals i permanents previstos per a la població militar i l'Exèrcit republicà. Malgrat que la població civil formada per dones, nens, ferits i ancians va ser distribuïda per altres departaments del centre i el nord de França i que molts milers de refugiats van acabar tornant a l'Espanya franquista, van restar al país, concentrats bàsicament a la regió occitana, entre 150.000 i 200.000 refugiats. Aquests i els seus descendents es van integrar en la societat francesa i han estat els qui han participat més o menys activament en els diferents processos de reivindicació memorialista que han anat succeint-se des del 1945, ja sigui a través d'associacions memorialistes concretes o a través d'ajuntaments o institucions culturals.

Entre les dues circumscripcions s'han recollit 359 espais de memòria vinculats a l'exili republicà i, malgrat l'existència d'alguns referents i espais memorials promoguts ja des dels anys immediatament posteriors al 1939–1945, constatem que ha estat durant els darrers vint anys que s'han posat en valor la majoria dels espais de memòria de l'exili republicà.

També cal tenir en compte l'impuls que, a banda i banda de la frontera actual, han donat als espais de memòria les diferents commemoracions dels fets, és a dir, la celebració del cinquantè, seixantè, setantè, setanta-cinquè i vuitantè aniversari de l'exili. Durant els anys 1999, 2009, 2014 i 2019 van tenir lloc diversos actes commemoratius amb una important mobilització de recursos de l'Administració pública, incloent-hi la d'Occitània, els departaments, la Generalitat i el Govern d'Espanya.

L'eina digital que hem presentat en aquest article, el «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França», unifica i aplega les principals fonts arxivístiques i espais de recerca i de memòria de l'Euroregió. Inclou i agrupa, a més, un recull

de recursos pedagògics de diferents institucions i arxius. És per això que creiem que pot esdevenir una interessant aproximació a les principals fonts patrimonials i d'estudi sobre l'exili, tant per al públic en general i les persones que vulguin introduir-se en la recerca d'aquest àmbit, com per a les qui ja en tenen nocions més o menys avançades.

Bibliografia i recursos digitals

- Andreu, Agustí, i Joan Josep Pujadas. 2011. «El turismo de memoria. La patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto “Más allá de una batalla” (la batalla del Ebro, Gandesa)». Dins Llorenç Prats i Agustí Santana, coord., *Turismo y patrimonio. Entramados narrativos*, 217–287. Tenerife: Pasos Edita.
- Barba, Serge. 2009. «De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939». *Bulletin Hispanique* 111: 676–679.
- Boitel, Anne. 2001. *Le camp de Rivesaltes (1941–1942)*. Perpinyà: PUP.
- Cruanyes Tor, Josep. 2019. «Diez años de políticas de memoria en Cataluña». Dins Jordi Guixé, Jesús Alonso Carballés i Ricard Conesa, coord., *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007–2017)*, 95–105. Madrid: Catarata.
- Digón Martín, Raül. 2020. «Lleis i cultura democràtica: la regulació de les polítiques públiques de memòria». *Revista Catalana de Dret Públic* 60: 148–180.
- Font, Jordi. 2011. «El museo del exilio». *Cuadernos de Pedagogía* 417: 38–39.
- . 2013. «Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME)». Dins Martina Camiade, dir., i Géraldine Caprani, coord., *Euroinstitut Catalan Transfrontalier. Recueil de conférences (2010–2012)*, 23–38. Rosselló: Balzac.
- . 2016. «Escenaris liminars, exili i memòria. Algunes reflexions des d'un museu a la (post?)frontera». Dins Enric Pujol i Queralt Solé, coord., *Una memòria compartida. Els llocs de memòria dels catalans del nord i del sud*, 93–122. Catarroja/Figueres: Afers/Mirmanda.
- . 2017. «En la periferia transfronteriza tras las huellas del exilio. El proyecto del Museo Memorial de l'Exili (MUME) diez años después». *Revista de Museología* 69: 126–142.
- Font, Josep. 2020. «La Red de Espacios de Memoria de Cataluña: origen, desarrollo y retos de gestión». *Revista de Museología* 77: 69–75.
- Gaitx, Jordi. 2020. *Itineraris de la Retirada de 1939. Museu Memorial de l'Exili*. Barcelona: Memorial Democràtic.
- González, David, i Jordi Font. 2016. «La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios». *Revista MIDAS (Museus e Estudos Interdisciplinares)* 6. <http://journals.openedition.org/midas/1030> consulta 09-01-18.

- Guixé, Jordi. 2017. «Espais i models sobre la memòria històrica. Usos públics i patrimonials». Dins Ramon Arnabat i Montserrat Duch, ed., *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*, 25–45. Perpinyà/Tarragona: PUP/URV.
- González, David, i Ferran Riera. 2018. *Girona, terra memorial. Espais de memòria i turisme a les comarques gironines*. Premi de Recerca Yvette Barbaza 2016. Girona: Patronat de Turisme Costa Brava – Pirineu de Girona / Diputació de Girona.
- Sàpiens. 2021. *Rutes de la memòria. La lluita per la llibertat a través del patrimoni català*. Suplement, *Sàpiens* 247 (juliol).
- Solé, Queralt, i Eulàlia Díaz-Ramoneda. 2021. «La recuperació de la memòria històrica al País Valencià i a Catalunya. Similituds i diferències». Dins Vicent Gabarda Cebellán, dir., *Violència, conceptualització, memòria, represió, estudis, monumentalització, exhumacions. València (1936–2020)*, 115–132. València: Diputació de València.
- Serrano, Miquel. 2019. «El MUME en la recuperació del llegat de l'exili republicà». *L'exili republicà, vuitanta anys després*, 90–93. Dossier, *Revista de Girona* 315 (juliol–agost).

Recursos digitals

- Amicale du Camp de Concentration du Vernet d'Ariège. <http://www.campduvernet.eu/>.
- Association pour le Souvenir du Camp de Rieucros (Arieja). <https://camp-rieucros.com/>.
- Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (Erau). <https://memoirecampagde.fr/>.
- Maison des Mémoires La Mounière (Sètfonts, Tarn i Garona). <https://www.septfonds-la-mouniere.com/>.
- Maternitat Suïssa d'Elna. Ajuntament d'Elna (Rosselló). <https://ville-elne.fr/fr/rb/1227865/maternite-suisse-2>.
- Memorial de Ribesaltes (Salses, Rosselló). <https://www.memorialcampprivesaltes.eu/>.
- Memorial del Camp d'Argelers (Rosselló). <https://www.memorial-argeles.eu/fr/>.
- Museu de la Memòria (Portèth de Garona, Alta Garona). <https://www.portetgaronne.fr/le-musee-de-la-memoire/>.
- Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera, Alt Empordà). <https://museuexili.cat/ca/>.
- Projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)». Fundació Carles Pi Sunyer. <https://euroregio.pisunyer.org/ca>.
- Projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)». Secció «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França. Fundació Carles Pi Sunyer. <https://euroregio.pisunyer.org/ca/cercador>.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Espais de memòria i patrimoni a les Illes Balears. Guerra, resistència, exili

DAVID GINARD FÉRON

Universitat de les Illes Balears (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-5654-2701>

Presentació: 13 juny 2022 | Acceptació: 6 oct. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Ginard Féron, David. 2022. «Espais de memòria i patrimoni a les Illes Balears. Guerra, resistència, exili». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 61–76. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409120>.

Resum: El següent estudi aborda la situació actual dels espais de memòria, arxius, hemeroteques i museus de les Balears en relació amb la Guerra Civil, amb l'oposició política al franquisme i amb l'exili. L'autor constata que —malgrat l'indubtable potencial de la història recent de l'arxipèlag, rica i diversa, i els avenços assolits en la recerca científica sobre el tema—, l'oferta d'equipaments públics de divulgació i estudi sobre aquest període històric és molt esquivada. En conseqüència, es plantegen algunes possibles vies de treball a mitjà i llarg termini.

Paraules clau: Guerra Civil, resistència antifranquista, exili, espai de memòria, museu, arxiu, hemeroteca

Memory and Heritage Spaces in the Balearic Islands. War, Resistance, Exile

Abstract: The following study addresses the current situation of the places of memory, archives, newspaper archives and museums of the Balearic Islands in relation to the Spanish Civil War, the political opposition to Franco and the exile. The author ascertains that —despite the undoubted potential of the rich and diverse recent history of the archipelago and the advances made in scientific research on the subject—, the availability of research infrastructures for this historical period is insufficient. Consequently, some work plans are proposed to be developed in the future.

Keywords: Spanish Civil War, anti-Franco resistance, exile, place of memory, museum, archive, newspaper archive

Les següents pàgines pretenen caracteritzar els orígens, l'estat actual i les perspectives del patrimoni històric i memorialístic de les Illes Balears en relació amb el període 1936–1975 i, més en particular, amb les vicissituds conegudes pels vençuts en el conflicte bèl·lic i amb els opositors interiors i exteriors a la dictadura de Franco. L'aportació s'estructurarà en cinc parts. A la primera, s'abordaran les singularitats d'aquell llarg període històric

a l'arxipèlag, tot posant l'accent en la diversitat de situacions conegudes pels partidaris de la República i els resistents al franquisme, així com el seu impacte en la memòria de la contesa i els vestigis documentals que resten a cada illa. A continuació, es tractaran les iniciatives cíviques i institucionals desplegades a l'etapa democràtica per honorar les víctimes i els lluitadors contra la dictadura. En els dos apartats centrals es farà una descripció de l'estat dels espais divulgatius —museus, llocs de memòria— i de recerca —arxius, hemeroteques— de les Balears pel que fa al període bèl·lic, la repressió subsegüent, l'emigració política i la resistència. En el balanç, es comentaran les aportacions realitzades des de les Illes al projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)» i es reflexionarà al voltant de les possibilitats de millora de l'oferta en els anys vinents.

El context: la història i la memòria dels vençuts en temps de dictadura

Contràriament a una imatge força difosa fins fa molt poc, el període històric del 1936–1975 fou a les Balears ric en esdeveniments susceptibles de generar un patrimoni històric i memorialístic més que rellevant. L'aixecament militar contra la Segona República encetà a l'arxipèlag una llarga etapa de violències que desmunta categòricament els llocs comuns relatius a la passivitat i a la despolitització de la societat illenca.

Així, el període del 1936–1939 es desenvolupà de manera molt diferent a cada una de les illes, però en tots els casos s'establiren dinàmiques de confrontació política, social i militar que generaren restes documentals de tota mena i deixaren rastres evidents en el paisatge. A Mallorca el cop d'Estat triomfà el mateix dia 19 de juliol, però els rebels hagueren de fer front a diversos petits episodis de resistència civil, així com a una operació militar republicana —l'anomenat “desembarcament de Bayo” (16 d'agost – 4 de setembre del 1936)— que fracassà completament però que deixà abundantíssimes petjades arqueològiques a les costes orientals de l'illa, als municipis de Manacor, Son Servera i Sant Llorenç des Cardassar (Massot 1987; Berger, Aguilera & Linares 2020, 91–100; Fernández, Berger & Pizà 2020, 405–441). Els partidaris mallorquins de la República que no pogueren traslladar-se a la zona lleial foren sotmesos a múltiples formes

de repressió, en particular execucions *legals* o extrajudicials i empresonaments a tota mena de centres de reclusió, la majoria habilitats a marxes forçades. Els emplaçaments vinculats a aquells episodis (cementiris, cunetes de carreteres, presons, camps de concentració, comissaries...) eren perfectament coneguts aleshores per la població local i quedaren fixats en la memòria de les successives generacions. La commoció d'amplis sectors de la població mallorquina generà una abundantíssima tradició oral a l'entorn dels cementiris sagnants del 1936–1939, que constitueix un dels patrimonis immaterials més rics de la història de l'illa. El mateix relat és vàlid a grans trets per a Eivissa i Formentera, amb el matís que les Pitiüses es distingiren de l'illa gran en el fet que l'expedició republicana de l'estiu del 1936 triomfà durant unes setmanes, circumstància que explica l'existència de diverses fases repressives a càrrec dels dos bàndols en conflicte i una evacuació col·lectiva de militants i simpatitzants esquerrans cap a València. El col·lectiu de refugiats mallorquins i pitiüsos a la zona republicana creà xarxes associatives, publicacions periòdiques i composicions literàries que, malgrat la seva modèstia, reflectien la pluralitat política existent a aquelles illes. Menorca, en fi, romangué fins al final de la contesa a la zona del Front Popular i experimentà una singular ocupació militar franquista el 8 i 9 de febrer del 1939. Aquesta hagué de fer front a una feblíssima resistència armada de segments de l'Exèrcit Popular de la República i culminà amb la retirada de centenars de persones des del port de Maó. Tant aquesta conquesta i evacuació com la violència de rereguarda del període de domini republicà i la repressió d'ocupació aplicada subsegüentment pels vencedors trasbalsaren la població menorquina i deixaren una àmplia col·lecció d'espais de memòria a l'illa, algun dels quals —com la fortalesa de la Mola— tenen un fort poder evocador de tots i cada un d'aquests esdeveniments (Massot 1989; Parrón 2001; Murillo 1998; Ginard 2015a; Garí 2019).

En la immediata postguerra, diversos indrets de les Balears (la presó central de dones de Palma, els camps de concentració del litoral mallorquí, la colònia penitenciària de Formentera) foren usats com a espais de reclusió per a presos polítics i presoners de guerra, procedents principalment de l'antiga zona lleial a la República. El càstig afegit que per a aquells ciutadans implicava haver estat enviats lluny de la Península, a centres de reclusió on les condicions de vida eren particularment dures, propiciaria

que es generàs una memòria oral traumàtica que es difondria més enllà de l'arxipèlag. Els recintes en qüestió deixaren d'utilitzar-se per a funcions penitenciàries des del 1942–1943, però en molts de casos quedaren importants vestigis a la vista dels naturals i visitants d'aquelles zones que perduraren durant decennis. És molt singular en aquest sentit l'anomenat Campament de Formentera, un establiment penitenciari que entre 1940 i 1942 constituí un element clau de la vida quotidiana al conjunt de la petita illa. La seva ubicació en una zona molt propera als principals nuclis de Formentera —entre l'estany des Peix i la carretera general de la Savina a Sant Francesc— i la relativa bona conservació de restes fins a l'expansió turística explica que esdevingués el principal espai de memòria associat a la guerra i al franquisme en el conjunt de les Pitiüses (Cuevas 2004; Ginard 2005; Ginard 2014, 579–595; Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera 2010; Jaume 2019).

L'oposició antifranquista tingué a les Balears unes dimensions més aviat modestes. En el període del 1943–1948 es reconstruïren els principals partits i sindicats de l'època republicana, que editaren i distribuïren abundant material de propaganda, del qual ha quedat molt poc rastre per raons evidents. A les Balears, a més, no hi hagué cap mena de resistència guerrillera que pogués generar nous espais de memòria associats a esdeveniments de caràcter armat. L'oposició a la dictadura fou molt poc activa en els decennis dels cinquanta i seixanta, però en el tardofranquisme reviscolà gràcies a la implicació de sectors de la classe obrera, en bona mesura originària de la Península, i de nous grups socials emergents (professionals, estudiants universitaris, petita burgesia). Es tractà principalment d'un antifranquisme de nova planta, poc connectat amb el moviment obrer històric, la qual cosa explica que en determinades zones de l'arxipèlag on s'havien produït forts moviments de població s'assistís en aquells decennis a un progressiu esvaïment de la memòria republicana —n'és un exemple el barri des Molinar, a Palma—. Altrament, l'antifranquisme tardà generà a l'arxipèlag un volum de presos i represaliats relativament baix en comparació amb els principals nuclis urbans d'Espanya. Per tot plegat, el patrimoni material i immaterial associat a la lluita balear contra la dictadura, sense ser en absolut menyspreable, fou molt inferior al de Catalunya i del País Valencià (Ginard 1998; Ginard 2012–2018; Aroca 2018).

Aquests trets són extensibles en bona mesura a l'èxode republicà i anti-franquista balear cap a l'estranger del període del 1936–1975. A causa del seu limitat abast, de la diversitat de les rutes de sortida en funció de la dinàmica bèl·lica de cada illa, de la distribució dels refugiats per múltiples destinacions i de la manca d'una identitat balear ben definida, els exiliats procedents de l'arxipèlag restaren subsumits dins el conjunt republicà espanyol. No hi hagué gaires entitats específiques de l'exili balear, ni cap publicació periòdica amb continuïtat —ens consta, en aquest sentit, un únic número de la revista *Adelante*, editat el desembre del 1944 a Carcassona per les Joventuts Socialistes Unificades de les Balears—. És cert, tanmateix, que l'èxode republicà inclogué uns quants centenars de persones de les quatre illes, pertanyents a totes les tendències polítiques i sindicals del bàndol derrotat, a ambdós gèneres i a tots els estrats socials i franges d'edat. En particular, marxaren cap a l'exili segments molt significatius de determinats col·lectius humans de preguerra, com la intel·lectualitat mallorquina o els obrers menorquins afiliats a organitzacions d'esqueres. És indubtable, en qualsevol cas, que l'emigració política associada a les Balears generà menys producció documental escrita i memòria oral que la repressió del 1936–1939 o fins i tot que la resistència interior; d'aquí, en definitiva, l'extrema modèstia en termes comparatius dels vestigis històrics que restaren d'aquell fenomen (Marimon & Santana 2006; Ginard 2008; Parrón 2009; Ginard & Marimon 2011; Portella 2017).

Reconstruccions de la memòria en l'etapa postfranquista (1975–2022)

Durant els anys de la dictadura franquista, els vencedors construïren un relat oficial del conflicte bèl·lic, segons el qual les Balears s'havien sumat massivament al cop d'Estat; així, la repressió franquista havia estat gairebé inexistent i les úniques víctimes mereixedores de reconeixement eren els militars rebels morts en combat i els ciutadans de diferents condicions represaliats a la Menorca i a les Pitiüses republicanes. Per descomptat, en una Espanya teòricament lliurada en cos i ànima al *Caudillo* —on, a més, les Balears eren presentades com un dels principals bastions del règim—, l'oposició i l'exili antifranquistes s'entenen com a fenòmens inexistents.

El control absolut dels mitjans de comunicació i del sistema educatiu, combinats amb la producció d'una literatura apologetica de la *crusada* i d'un ampli conjunt de símbols, de monuments i d'efemèrides commemoratives garantiren que el discurs oficial es difongués sense gaire contestació (Ginard 2010b, 296–320; Ginard 2021a; Massot 1990).

El procés polític posterior a la mort de Franco implicà, naturalment, canvis d'una gran envergadura. D'un costat, des de mitjan anys setanta sorgí una historiografia acadèmica dedicada a la contesa que ja en les seves primeres produccions bibliogràfiques atorgà singular atenció a fenòmens com l'exili i la repressió cultural (Massot 1978). D'un altre, les noves institucions democràtiques es guiaren per unes concepcions sobre la guerra fonamentades en una certa idea de reconciliació i d'equiparació entre els dos bàndols, i propiciaren unes molt cautes polítiques públiques de memòria que s'estengueren gairebé fins a finals del segle xx. Així, per exemple, durant els primers anys de la Transició democràtica es revisaren els nomenclàtors urbans per eliminar els carrers dedicats a les principals figures del règim, se suprimí la simbologia franquista més estrident i s'efectuaren gests simbòlics per honorar personalitats represaliades o exiliades; n'és un exemple paradigmàtic el retorn a Palma de les despulles de Gabriel Alomar l'agost del 1977. El cinquantenari de la Guerra Civil (1986–1989) implicà molt poques iniciatives dels poders públics més enllà d'una exposició i d'un cicle de conferències organitzats per l'Ajuntament de Palma. En aquella mateixa època s'estengué de manera considerable un primer activisme cívic memorialista promogut per entitats com la Fundació Emili Darder i l'Ateneu Aurora Picornell, es rebé triomfalment a Palma Ignasi Ferretjans —històric dirigent local socialista exiliat a Mèxic—, s'encetà la commemoració anual del 14 d'abril al cementiri de Son Coletes (Manacor) i es publicà al diari *Baleares* (1986–1987) el colleccionable *Memòria Civil. Mallorca en Guerra (1936–1986)*. En el decenni dels noranta del segle xx, la consolidació de la historiografia balear sobre l'època contemporània propicià una renovació temàtica, amb la incorporació de recerques especialitzades entorn de la repressió durant la Guerra Civil contra col·lectius concrets (els ensenyants, els maçons, els intel·lectuals, el moviment obrer), l'aparició dels primers estudis sobre la resistència política entre 1939 i 1975, i l'inici de projectes editorials de divulgació acadèmica i d'història local.

En el període del 2001–2022, en fi, s’ha progressat espectacularment en el coneixement sobre els perdedors de la Guerra Civil. Els avenços en l’accés a les fonts documentals oficials han propiciat salts qualitatius sobre àmbits específics de la repressió franquista (quantificació de víctimes mortals, biografies de personatges essencials, estudi dels principals centres penitenciaris, incorporació de la perspectiva de gènere) i la fixació de les grans línies respecte a l’exili republicà balear i a la resistència a la dictadura. Tanmateix, el boom historiogràfic sobre la Guerra Civil ha accentuat el tradicional desequilibri entre els coneixements disponibles sobre els períodes del 1936–1939 i del 1939–1975. D’altra banda, ha tingut lloc una forta expansió social de l’anomenat “moviment per la recuperació de la memòria històrica” i s’han generat nombrosos productes culturals que han estimulat l’interès públic pel tema. Pel que fa a l’àmbit institucional, durant les etapes de governs d’esquerres (1999–2003, 2007–2011 i des del 2015) s’han promogut polítiques públiques memorialístiques, en què destaquen actuacions com el suport a llibres i a documentals, noves retirades de simbologia franquista, la Llei de fosses (2016) i la Llei de memòria i reconeixements democràtics (2018), l’exhumació de fosses comunes (2016–2022) i la incorporació de la història recent als programes educatius (2020–2022) (Ginard 2015*b*, 89–98; Ripoll 2021, 30–36; Serra 2021, 255–290).

Museus i espais de memòria

Sens dubte, un dels àmbits en què el balanç dels dos darrers decennis d’actuacions públiques entorn de la memòria de la guerra i del franquisme a les Balears resulta més decebedor és el relatiu al bastiment de centres permanents de divulgació i recerca. En bona mesura a causa de la ja apuntada discontinuïtat en les polítiques públiques de memòria, les administracions han prioritzat de manera clara objectius considerats més urgents i que generen un major interès mediàtic, com l’exhumació de fosses comunes o les revisions de la simbologia a l’espai públic.

Potser el cas més emblemàtic és el dels museus. Tot i l’àmplia oferta d’aquesta mena d’equipaments a les Balears (Melis, Serra & Vives 2009), no n’hi ha cap d’especialitzat en la història política i social del segle xx. Per contra, s’han dut a terme un bon grapat d’exposicions temporals,

normalment vinculades a commemoracions, que en alguns casos podrien haver constituït la base d'una infraestructura divulgativa de caràcter permanent. Sens dubte, l'exemple més característic el constitueix la mostra «Memòria de la democràcia. 1936–1962», organitzada pel Govern de les Illes Balears entre l'abril i el maig del 2003, en el tram final de la legislatura de l'anomenat “primer pacte de progrés” (1999–2003). Realitzada a la capella de la Misericòrdia de Palma, incorporà un bon grapat de panells explicatius, cronologies, objectes, gràfics i fotografies sobre la Segona República, la Guerra Civil, l'exili i l'oposició a la dictadura fins al començament del decenni dels seixanta. Plantejada amb la intenció que tingués caràcter itinerant per tot l'arxipèlag, va assolir una notable transcendència pública en un moment en què encara eren presents nombrosos supervivents de la darrera generació d'antics presos, exiliats i resistents antifranquistes. El canvi de govern a la comunitat autònoma amb les eleccions autonòmiques del 25 de maig de 2003 implicà que tot el material reunit restàs durant els següents anys tancat amb pany i clau en uns magatzems, decisió que frustrà tota possibilitat de continuïtat. N'és un cas semblant l'exposició «Les Illes Balears i l'exili republicà», desplegada entre finals del 2009 i començaments del 2010 als jardins de la Misericòrdia, en aquest cas per iniciativa del Consell de Mallorca. De les mostres desplegades en la darrera experiència de govern progressista, potser la que assolí major projecció és «Aurora Picornell: història i memòria», promoguda per les Fundacions Darder Mascaró i l'Institut Balear de la Dona a finals del 2016 i que durant més de dos anys recorregué una dotzena de municipis mallorquins i diversos centres educatius (Tur 2003; Ginard 2010; Ginard 2021*b*).

D'altra banda, els principals museus generalistes d'història de l'arxipèlag tenen un perfil essencialment arqueològic i artístic, amb una limitadíssima o directament nul·la presència dels temps contemporanis. L'única excepció, i només parcialment, és el Museu de Menorca (Maó), que compta amb una petita sala amb panells explicatius, cronologies i fotografies consagrats a «les agitacions polítiques entre 1898 i 1939», «l'ocupació franquista i la repressió» i «les transformacions de la segona meitat del segle xx». També és possible rastrejar alguna modesta presència de la història del segle passat en alguns museus d'àmbit municipal. L'exemple més relle-

vant és el Museu d'Història de la Ciutat, ubicat al castell de Bellver, a Palma. Aquest equipament dedica dues senzillíssimes sales als períodes que van des del 1902 fins al 1960 i des del 1960 fins als nostres dies; s'hi poden trobar cartells i fotografies al·lusius a fenòmens com el boom turístic o la Transició postfranquista. El mateix castell de Bellver compta, a més, amb una placa en homenatge a Alexandre Jaume Rosselló —exdiputat socialista executat el febrer del 1937—, conserva un bon grapat de grafitis d'antics presos i, sobretot, destina la quarta sala de la torre de l'homenatge a una exposició permanent sobre el seu ús com a centre de reclusió durant la Guerra Civil (Canyelles & Ferrero 2018).

Podria afegir-se, així mateix, la presència de pinzellades sobre la història social del segle xx en alguns museus de temàtica econòmica o antropològica de fundació relativament recent. És el cas del Museu de la Mar, al Port de Sóller, que dedica una rellevant atenció al fenomen de l'emigració, en particular a la sala «La remor de la memòria», una mostra de patrimoni immaterial a través de dotze testimonis orals que permeten visualitzar els canvis profunds en l'activitat marinera propiciats pel turisme, però també per la Guerra Civil i per la postguerra. En la mateixa línia, el Museu del Calçat i la Indústria i l'Arxiu i Museu de l'Educació, ambdós ubicats a Inca, incorporen referències, respectivament, a les condicions de treball i la vida associativa vinculada al món fabril i a mobiliari escolar i material pedagògic de l'època franquista.

Cal esmentar també el Museu Militar de Sant Carles. Aquest equipament ubicat a Portopí (Palma), dedica la quarta sala al segle xx, i inclou diverses informacions sobre la Guerra Civil i la postguerra, en concret, sobre l'operació militar republicana d'agost-setembre del 1936, l'enfonsament del creuer *Baleares* i la División Azul. El 2021 renovà el seu discurs museogràfic suprimint o contextualitzant més adequadament alguns elements exaltadors del bàndol *nacional* —com els retrats dels generals Goded i Franco o una bandera comunista capturada durant el desembarcament de Bayo—. Els principals panells explicatius estan redactats amb concisió i estil enciclopèdics, però la mateixa selecció dels temes i la pobresa dels continguts revela la necessitat d'introduir en el futur noves actuacions que contribueixin a oferir una visió més rigorosa dels impactes del conflictes bèl·lics del segle xx en la societat illenca.

Per contra, en els darrers decennis s'han dut a terme a les Balears un bon nombre de senyalitzacions de llocs de memòria relacionats amb aquell període històric. Aquestes s'han centrat de manera molt preferent en espais vinculats a la repressió del 1936–1939: punts d'execució i fosses comunes (el cementeri de Palma, el cementeri vell de ses Figueretes a Eivissa, l'oratori de la Santa Creu a Porreres, el cementeri de Son Coletes a Manacor...), antigues presons (Can Mir, la presó de les dones i el castell de Bellver a Palma) i camps de concentració (els banys de Sant Joan de la Font Santa a Campos, Son Morey a Artà, la colònia penitenciària de Formentera), espais de record i homenatge (el Bosc de la Memòria a Calvià), busts dedicats a dirigents republicans executats (Aurora Picornell i Emili Darder a Palma), espais de supervivència (cova de la platja d'en Bossa a Eivissa), etc. (Ripoll 2021, 37–52). En canvi, són molt escasses les intervencions relacionades amb l'exili i la resistència antifranquista; potser les més rellevants en aquest sentit són les llambordes instal·lades a diversos municipis de les Illes Balears per honorar víctimes de les repressions franquista i hitleriana dins el context del projecte Stolpersteine.

Arxius i hemeroteques

Molt més favorable és l'estat dels recursos arxivístics i hemerogràfics disponibles a les Balears sobre els vençuts a la Guerra Civil i sobre els opositors al franquisme. Com és lògic, el gros de la documentació es refereix a la repressió governativa, judicial i penitenciària aplicada en temps de guerra i, en molta menor mesura, en el període del 1939–1975, mentre que és gairebé inapreciable la relativa a l'exili i a la resistència. Una altra característica és la seva dispersió i la inexistència d'instruments orientatius específics en relació amb la qüestió que ens ocupa. Dins un àmbit més general, són d'una considerable utilitat el Catàleg Bibliogràfic de les Illes Balears (https://cabib.uib.es/screens/menu_cat.html) i la recentment creada Plataforma d'Arxius Històrics de les Balears (<https://arxiu-historic.uib.cat/>), promoguda per la Universitat de les Illes Balears. Sense cap ànim d'exhaustivitat i limitant-nos als arxius i hemeroteques de les Balears que disposen de fons rellevants sobre la repressió, l'èxode republicà i l'oposició al franquisme, se'n podrien destacar els següents:

- (a) Arxiu del Regne de Mallorca. Institució arxivística de referència a la comunitat autònoma, compta amb diversos fons generats pels organismes encarregats de la repressió franquista, encara que en bona mesura estan pendents d'inventariar o no estan oberts a consulta. Cal destacar-ne els relatius al Govern Civil —amb abundant documentació d'origen policial—, al Tribunal de Responsabilitats Polítiques i a les Juntes de Llibertat Vigilada. Alguns fons relatius al període posterior a la mort de Franco, com els del Partit Socialista de les Illes i el Partit Socialista de les Illes Balears, contenen, de manera molt puntual, algunes informacions anteriors al 1975.
- (b) Arxius militars. En són exponents l'Arxiu del Jutjat Militar Territorial —que conserva les causes dels consells de guerra duts a terme durant la guerra i la postguerra—, l'Arxiu Intermedi Militar de les Balears i el Museu Militar de Menorca. Aquests dos darrers compten amb nombrosos expedients personals i important informació sobre presons militars, unitats militars de treballadors i batallons disciplinaris.
- (c) Arxiu del Centre Penitenciari de Palma. No obert als investigadors excepte si disposen d'autorització especial, conserva els expedients penitenciaris dels reclusos polítics i comuns que passaren per les presons de Palma, Maó, Eivissa i Formentera durant la Guerra Civil i el franquisme.
- (d) Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears. Disposa dels expedients de depuració contra els mestres i professors.
- (e) Arxius dels diversos consells insulars. En el cas de l'Arxiu General del Consell de Mallorca, hereu del de la Diputació Provincial, es pot trobar de manera indirecta alguna informació sobre la repressió política durant la guerra en fons com el de l'Hospital General i l'Hospital Psiquiàtric i el de la Comissió Provincial de Regions Devastades i Reparacions. El de Menorca conserva el fons personal sobre la guerra reunit per l'historiador Andreu Murillo. El d'Eivissa, essencialment administratiu, no té informació sobre aquest període. El de Formentera allotja material sobre la Junta Local de Llibertat Vigilada.
- (f) Arxius municipals. Als llibres d'actes, a la correspondència i als expedients conservats pels ajuntaments es troben de manera dispersa

informacions sobre la repressió dins l'àmbit local, amb una gran diversitat de situacions en funció del municipi. En alguns casos, allotgen documents complementaris derivats de donacions, que poden referir-se a materials generats per altres institucions o papers de caràcter personal sobre alguna personalitat cultural o política sotmesa a la repressió o exiliada. Així, per exemple, a la Biblioteca i Arxiu Històric de Maó destaquen els fons de la Delegació de Govern de Menorca —amb abundant documentació sobre la repressió de postguerra— i el de Fernando Ferrer Quesada, que reuneix bibliografia aplegada per aquest històric anarcosindicalista exiliat; a l'Arxiu Municipal d'Alaior es conserva el fons de Joan Comas Camps, que reuneix la documentació d'aquest antropòleg i escriptor menorquí establert a Mèxic; a l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera, d'altra banda, hi ha el del mestre represaliat Antoni Albert Nieto. Aquesta darrera institució allotja, a més, l'Hermeroteca Digital d'Eivissa i Formentera, que permet resseguir la premsa editada a les Pitiüses durant la Guerra Civil i el franquisme.

- (g) Biblioteca Pública de Palma – Can Sales, Biblioteca Bartomeu March, Biblioteca Lluís Alemany i Biblioteca de Cort. Disposen de les millors hemeroteques de Mallorca, on és possible trobar les principals publicacions generalistes editades durant la Guerra Civil i el franquisme, així com revistes del preexili mallorquí a Catalunya del 1936–1937 —com *Mallorca Nova* i el *Suplement d'El Obrero Balear*— i butlletins clandestins del decenni dels setanta —en particular *Nostra Paraula*, editat pel PCE. Recentment s'ha iniciat, a càrrec de la Universitat de les Illes Balears i del Consell de Mallorca, un procés de digitalització de la premsa del segle xx mitjançant la Biblioteca Digital de Mallorca (<https://ibdigital.uib.es/greenstone/mallorca>); aquesta inclou, de moment, els números relatius a la Guerra Civil dels diaris *Correo de Mallorca* i *La Almudaina*.
- (h) Arxiu de Comissions Obreres de les Illes Balears. És gairebé l'únic arxiu d'organització política o sindical que compta amb fons sobre la darrera clandestinitat antifranguista, procedents de la documentació conservada pel Partit Comunista de les Illes Balears.

- (i) Fundació Rubió i Tudurí (Maó). Disposa d'informació relativa a diversos membres d'aquesta família, en particular a Ferran i a Nicolau Rubió i Tudurí, que estigué exiliat a França fins al 1946.

A tall de balanç

Si ens centram en el cas específic de l'èxode republicà del 1939, el recent projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)» ha permès de constatar que les Illes Balears són, amb molta diferència, el territori de l'Euroregió Pirineus–Mediterrània menys dotat d'equipaments de divulgació i recerca sobre aquest fenomen històric. Contràriament al que sovint es pensa, aquesta mancança no es pot justificar apellant a la relativament escassa vinculació de l'arxipèlag amb l'evacuació transpirinenca del gener–febrer del 1939. En aquest sentit, cal puntualitzar que entre els refugiats que travessaren la frontera francesa aquell hivern hi havia centenars de civils i militars procedents de l'arxipèlag que, per raons diverses, residiren durant els anys de la guerra en la zona republicana peninsular. Altrament, arran de la ja esmentada ocupació franquista de Menorca (8–9 de febrer del 1939), mig miler de persones fugiren des del port de Maó, i una bona part d'ells confluïren amb la resta dels republicans derrotats en els camps de refugiats de la Catalunya Nord o acabaren al nord d'Àfrica. Encara durant el període 1939–1948, dotzenes d'illencs marxaren en petites barques de pesca cap a Algèria o travessaren d'amagat els Pirineus com a resposta a la repressió contra les activitats clandestines antifranquistes. En definitiva, la causa principal d'aquesta falta de dotació de recursos per a la recerca i divulgació de l'exili balear del 1939 no rau en la poca rellevància històrica del tema, sinó més aviat en la feblesa de les polítiques de bastiment d'infraestructures culturals en matèria de memòria i història del segle xx que han tingut a les Illes des de l'inici del període autònic.

L'important producció historiogràfica desplegada a les Balears des del decenni dels setanta del segle xx evidencia el considerable potencial en matèria de construcció d'espais de memòria i patrimoni centrats en la Guerra Civil, la resistència i l'exili. D'una banda, l'amplíssim abast i diversitat del material arxivístic i hemerogràfic sobre aquestes qüestions que hi ha a l'arxipèlag o espargit per múltiples centres documentals de la resta

de l'Estat revela la urgència d'elaborar una guia de fons documentals que pugui facilitar futures recerques. Altrament, la tasca realitzada en els darrers temps en matèria de senyalitzacions d'espais de memòria relacionats amb el període del 1936–1939 hauria de complementar-se amb actuacions relatives a la història obrera republicana, l'exili i la resistència; el solar de l'antiga Casa del Poble de Palma o els ports des d'on marxaren els vaixells del preexili i exili de cada una de les illes en podrien ser un bon exemple. Finalment, des del punt de vista museístic, s'evidencia la necessitat de crear un museu o centre d'interpretació sobre la història recent de les Balears, projecte per al qual hi hauria una base més que suficient a partir d'experiències anteriors en exposicions temporals. Mentrestant, seria força desitjable que es propiciàs una major presència d'aquests fenòmens històrics en els museus generalistes de cada illa i que equipaments ubicats a Catalunya, com el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME), incorporassin referències a fets i personatges relacionats amb les Balears.

Bibliografia

- Aroca, Manuela. 2018. *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del franquismo a la democracia*. Palma: Documenta Balear.
- Balears*. 1986–1987. *Memòria Civil. Mallorca en guerra (1936–1986)*. Col·leccionable del diari *Balears*.
- Berger, Gonzalo, Manuel Aguilera, Alejandra Linares, et al. 2020. «El proyecto Espais de la Batalla de Mallorca y los combates en el sector de Son Carrió (17–26 de agosto de 1936)». Dins Javier Cervera, coord., *Actas del Congreso Internacional de la Guerra Civil española 80 años después*, 91–100. Madrid: Universidad Francisco de Vitoria.
- Canyelles, Bartomeu, i Aina Ferrero. 2018. *Bellver: presó franquista*. Palma: Ajuntament de Palma.
- Capellà, Llorenç. 1989. *Diccionari vermell*. Palma: Moll.
- Cuevas, Tomasa. 2004. *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- Fernández, Maria Antònia, Gonzalo Berger, Manuel Aguilera, et al. 2020. «Arqueologia del conflicte. Projecte Espais de la Batalla de Mallorca». Dins Jordi Hernández Gasch, coord., *VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Alcúdia, 11–13 d'octubre de 2018)*, 405–410. Palma: Consell Insular de Mallorca.
- Forum per la Memòria d'Eivissa i Formentera. 2010. *Feim memòria. La Segona República, la Guerra Civil i el franquisme a Eivissa i Formentera*. Eivissa: Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera.

- Garcia, Pere Josep. 2022. *Guia de la República i la guerra. Pollença, Port de Pollença i Cala Sant Vicenç*. Palma: Illa Edicions.
- Gari, Bartomeu. 2019. *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936–1945)*. Palma: Leonard Muntaner.
- Ginard, David. 1998. *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939–1977)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 2005. *Matilde Landa. De la Institución Libre de Enseñanza a las prisiones franquistas*. Barcelona: Flor del Viento.
- . 2010a. *Les Illes Balears i l'exili republicà*. Palma: Consell de Mallorca.
- . 2010b. «Historiografia i construcció de la memòria col·lectiva. El cas de la Guerra Civil a les Illes Balears (1936–2010)». *Journal of Catalans Studies* 13: 296–320.
- . 2012–2018. *Treballadors, sindicalistes i clandestins*. Palma: Documenta Balear, 3 volums.
- . 2014. «Centros de reclusión en las Baleares (1939–1942). Los campos de concentración de Mallorca y la colonia penitenciaria de Formentera». Dins Pedro Oliver Olmo i Jesús Carlos Urda, coord., *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*, 579–595. Cuenca: Universidad de Castilla - La Mancha.
- . 2015a. *La repressió a les Balears durant la Guerra Civil*. Palma: Documenta Balear.
- . 2015b. «Guerra, franquisme i repressió a les Balears. Propaganda, historiografia i memòria». Dins Mònica Güell, dir., *Les Iles Baléares: littérature, langue, histoire, arts*, 89–98. Canet: Trabucaire.
- . 2016. *Aurora Picornell (1912–1937). De la història al símbol*. Palma: Documenta Balear.
- . 2021a. *Josep Massot i Muntaner. El combat per la història*. Palma: Leonard Muntaner.
- . 2021b. «“La Pasionaria de Mallorca”. Simbolització, resignificació i memòria de Aurora Picornell». Dins Eduardo J. Alonso i Unai Belaustegui, ed., *La memoria pública en las naciones del Estado Español: protagonistas y proyectos en curso (1931–2019)*, 99–122. Madrid: Sílex.
- , i Antoni Marimon, coord. 2011. *Lexili republicà: política i cultura*. Barcelona / Palma: Consell de Mallorca / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Hurtado, Javier. 2022. *Repertori bibliogràfic sobre la Segona República, la Guerra Civil i el Primer Franquisme a les Illes Balears*. Palma: Calúmnia.
- Jaume, Maria Eugènia. 2019. *Esclaus oblidats: els camps de concentració a Mallorca (1936–1942)*. Palma: Documenta Balear.
- Marimon, Antoni, i Manel Santana. 2006. *Els exiliats: refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936–1939 i de la immediata postguerra*. Palma: Hiperdimensional.
- Massot, Josep. 1976. *La Guerra Civil a Mallorca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 1978. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930–1950)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- Massot, Josep. 1989. *Georges Bernanos i la Guerra Civil*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 1990. *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Melis, Lourdes, Sebastià Serra, i Antoni Vives. 2009. *Els museus de les Illes Balears*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- Murillo, Andreu. 1998. *La Guerra Civil a Menorca (1936–1939)*. Palma: Documenta Balear.
- Parrón, Artur. 2001. *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- . 2009. *L'exili balear a Mèxic*. Palma: Documenta Balear.
- Portella, Josep. 2017. *Llibre d'exilis. Diccionari biogràfic de l'exili menorquí*. Maó: Consell de Menorca.
- Ripoll, Elisabeth. 2021. *La memòria democràtica a les aules*. Palma: Lleonard Muntaner.
- Schalekamp, Jean. 1981. *Mallorca, any 1936. D'una illa hom no en pot fugir*. Palma: Premsa Universitària.
- Serra, Sebastià. 2021. «La memoria democrática en Mallorca desde el final de la dictadura y en la Transición democrática: del miedo y el desconocimiento a las reivindicaciones». Dins Eduardo J. Alonso i Unai Belaustegi, ed., *La memoria pública a debate: la memoria pública de la Guerra Civil, el franquismo y la Transición (1936–2019)*, 255–290. Madrid: Sílex.
- Tur, Margalida. Coord. 2003. *Memòria de la Democràcia. 1936–1962*. Palma: Govern de les Illes Balears.
- Viñas, Ángel, Gabriel Cardona, Ronald Fraser, et al. 1987. *La Guerra Civil del 1936*. Palma: Ajuntament de Palma.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Espacios de patrimonio para el estudio del exilio republicano español de 1939 fuera de la Eurorregión (España y Francia)

FRANCISCO COLLADO CERVERÓ

Universitat Politècnica de València (España)
<https://orcid.org/0000-0003-0704-3938>

RUBÉN MIRÓN-GONZÁLEZ

Universidad de Alcalá (España)
<https://orcid.org/0000-0003-4788-6083>

Presentación: 27 jul. 2022 | Aceptación: 3 nov. 2022 | Publicación: des. 2022

Citación recomendada: Collado Cerveró, Francisco, y Rubén Mirón-González. 2022. «Espacios de patrimonio para el estudio del exilio republicano español de 1939 fuera de la Eurorregión (España y Francia)». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 77–90. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409146>.

Resumen: Este artículo presenta una relación de 38 archivos históricos, centros documentales, fundaciones, bibliotecas y patronatos de interés para la historiografía sobre el exilio republicano español de 1939, tanto en los estados español como francés. Se exponen los diferentes tipos de fuentes encontradas y las pistas para su localización y consulta, así como las principales dificultades que nos hemos encontrado o las carencias informativas de los fondos analizados.

Palabras clave: archivos históricos, centro documental, exilio, Francia, Guerra Civil española

Heritage spaces for the study of the 1939 Spanish Republican exile outside the Euroregion (Spain and France)

Abstract: This paper presents a list of 38 historical archives, documentation centers, foundations, libraries and boards containing documentary sources of interest for the study of the Spanish Republican exile of 1939 in the Spanish and French states. It displays the different types of documentation found in these spaces, the clues for their location and consultation, as well as the main difficulties we have encountered and the lack of information of the documentary collections analyzed.

Keywords: historical archives, documentation center, exile, France, Spanish Civil War

Introducción

El ámbito geográfico extrafronterizo del proyecto «Memoria y patrimonio del exilio dentro de la Eurorregión (1936–1945)» se ha limitado a España y a Francia. El principal motivo de ello ha sido explorar los espacios geográficos más cercanos, dada su relación con el fenómeno histórico transcurrido en ambos países.

La dispersión geográfica de los espacios de patrimonio fuera de la Eurorregión, especialmente en Francia, es un reflejo de lo que significó la diáspora de la Guerra Civil (1936–1939) en diferentes países y regiones de acogida. Es por ello que se ha convertido en una dificultad para este estudio, agravada por la complicada movilidad provocada por la pandemia de covid-19. Esta dificultad ha sido salvaguardada contactando por correo electrónico con los distintos espacios de patrimonio. Entre 2020 y 2021, nos hemos comunicado con archivos históricos de diferente naturaleza (públicos o privados), así como de diferente alcance (municipales, comarcales, provinciales, regionales y nacionales). También se ha contactado con estudiosos vinculados a investigaciones relativas a la Retirada, al exilio y a los campos de internamiento franceses.

Ante la carencia de respuesta de algunos espacios de patrimonio, hemos reforzado este trabajo con fuentes secundarias. En el caso de Francia contamos con diferentes guías de fuentes históricas (Alted Vigil 1993; Blanc et al. 1994; Derainne, Veglia & Cheynet 1999; Veglia & Folliet 2005), inventarios online (Le Goëdec & Pin 2021; Service Historique de la Défense 2021*b*; Archives Diplomatiques s. f.), artículos, libros o capítulos de libro (Berzal Tejero 2005; Fernández 2007; Jiménez de Aberasturi Corta 2008; Foulon & Freyssinet 2010; Mirón-González 2014; Mirón González 2015) que nos señalan fondos documentales interesantes para este estudio. En el caso de España, podemos contar con diferentes guías archivísticas (Granja Sainz & De Pablo 2009; Ministerio de Cultura y Deporte 2020), inventarios online (Ministerio de Cultura y Deporte s. f.), artículos, libros o capítulos de libro (Herrerín López 2007; Dávila, Lijarcio Villa & Sierra 2007).

A pesar de las dificultades planteadas, el grupo de investigación logró visibilizar cerca de un centenar de fondos repartidos en 38 espacios de patrimonio españoles y franceses: 26 archivos históricos, 5 centros de do-

cumentación, 3 fundaciones, 3 bibliotecas y 1 patronato. Para facilitar la exposición de los resultados, se presenta la información organizada según las zonas geográficas de España y de Francia. En el caso de España, la disposición de la información sobre las diferentes comunidades autónomas sigue un criterio alfabético.¹

España

En Andalucía hemos podido rescatar las referencias disponibles en el Archivo Histórico Provincial de Granada (AHPG), el Archivo Histórico Provincial de Sevilla (AHPS), el Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCG) y el Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres (PNAZT). En el AHPG existe documentación de la Delegación Provincial del Ministerio de Hacienda sobre la adjudicación de fincas incautadas a exiliados granadinos a favor del Estado. Tanto en el ARCG como en el AHPS podemos encontrar fondos personales de andaluces que pasaron por diferentes campos de internamiento del sur de Francia: es el caso del militar Guillermo Blanco Ligüerri (Junta de Andalucía 2018) o del miliciano Antonio Caro Jiménez (1917-1942), el cual acabó muriendo en el campo de Mauthausen (Archivo Histórico Provincial de Sevilla 2016). En el caso del PNAZT (s. f.), encontramos documentos sobre el exilio de Niceto Alcalá-Zamora y Torres (1877-1949), primer presidente de la Segunda República española, y su familia.

En la comunidad autónoma de Aragón encontramos el Centro de Estudios y Recursos de la Memoria de las Migraciones de Aragón, situado en la localidad de Barbastro (Huesca). Este centro forma parte de un proyecto que pretende recoger recursos sobre memorias migratorias. A través del buscador de su página web podemos acceder a trabajos historiográficos, así como rescatar testimonios o fotografías personales de exiliados durante la Guerra Civil (Centro de Estudios y Recursos de la Memoria de las Migraciones de Aragón 2022).

¹ Algunos datos han sido obtenidos gracias a la colaboración con el proyecto de investigación «Acción médica humanitaria transnacional e innovación tecnológica en espacios de confinamiento (1870-1950)», financiado por el Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PID2019-104581GB-I00) y dirigido por Jon Arrizabalaga, de la Institución Milá i Fontanals de Investigación en Humanidades (IMF-CSIC).

En Asturias apenas hemos localizado dos referencias de interés. La primera es el Archivo de Fuentes Orales para la Historia Social de Asturias, del cual se ha cribado su inventario y su catálogo, basado en fuentes orales. La segunda se trata del Fondo José Maldonado, miembro de Izquierda Republicana (IR), en el Archivo de Asturias (Argüelles Crespo & Siegrist Trelles 2003). El intento de localizar a algunas investigadoras especialistas en el exilio republicano asturiano que nos pudiesen ampliar la información obtenida no dio los frutos esperados.

En las Islas Canarias contamos con la Fundación Juan Negrín (FJN), situada en el municipio de Las Palmas de Gran Canaria. Este espacio tiene como objetivo la investigación, el desarrollo y la difusión del pensamiento del que fue el último presidente de la Segunda República española. La FJN dispone de un archivo privado con numerosa documentación relativa a informes de los campos, a subsidios, a peticiones de auxilio, a correspondencia con los refugiados internos, etc. (Miralles 2005).

De la comunidad de Castilla-La Mancha solo podemos reseñar dos centros. Por un lado, el Archivo de la Fundación Anselmo Lorenzo, situado en Yuncler (Toledo), que conserva documentación generada por la Confederación Nacional del Trabajo (CNT) y por otras organizaciones libertarias durante su exilio en Francia e Inglaterra. Por otro lado, tenemos el Centro Documental del Período Guerrillero, situado en Santa Cruz de Moya (Cuenca) y gestionado por la asociación La Gavilla Verde. Este centro dispone de documentos relativos a exiliados de 1939 que años más tarde regresaron a la Península para engrosar las filas de diferentes agrupaciones guerrilleras. En el caso de La Gavilla Verde, muchas de las referencias son de maquis pertenecientes a la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA).

Respecto a Castilla y León, el principal lugar de referencia es el Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH), actualmente constituido por dos sedes situadas en el municipio de Salamanca. El CDMH conserva una rica y diversa documentación sobre la Segunda República, la Guerra Civil, la dictadura franquista, el exilio republicano, la deportación de españoles a campos de concentración y la Transición hacia la democracia (Ministerio de Cultura y Deporte 2020).

En lo que respecta al ámbito sociosanitario, el CDMH cuenta con el fondo digitalizado del Comité Internacional de la Cruz Roja, el cual contiene información sobre su fundación, así como correspondencia, informes y fotografías de la contienda y de la posguerra. Por otro lado, cabe destacar el Archivo de la Liga de Mutilados, Inválidos y Viudas de la Guerra de España en Francia. Este organismo se constituyó en Valencia en 1938 y pasó al exilio en París en 1939, lugar desde el cual gestionó la ayuda de miles de mutilados, inválidos y viudas españolas. Este archivo contiene expedientes personales de sus socios, así como correspondencia entre instituciones y particulares.

El CDMH también conserva testimonios derivados de varios proyectos sobre historia oral. En el proyecto «Exilio español en Francia» se entrevistaron refugiados españoles en el Midi francés para la realización de una serie documental a cargo de la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) y la Universidad de Toulouse II - Le Mirail (actual Universidad de Toulouse - Jean Jaurès). El proyecto «Archivo de la palabra», realizado por el Instituto Nacional de Antropología e Historia de Ciudad de México en la década de 1980, conserva el testimonio de exiliados que llegaron al país después de su paso por los campos franceses. Por otro lado, el proyecto «Memoria viva» refleja las experiencias de vida dentro de campos franceses y nazis. En relación también con los campos nazis, encontramos la colección «Amical de Mauthausen y otros campos», que contiene documentos relativos a las iniciativas llevadas a cabo por esta asociación.

Asimismo, en el CDMH se localizan fondos privados, como el del periodista y político alicantino Carlos Esplá Rizo (1895–1971)² y el del escritor y periodista madrileño Manuel Izquierdo (1913–1992), o la colección de objetos del campo de Rivesaltes de la familia Alba Guillaume. Por otro lado, cabe señalar los archivos fotográficos del valenciano Agustí Centelles (1909–1985) y del francés Albert-Louis Deschamps (1889–1972), sobre la Retirada y sobre los campos de internamiento del sur de Francia.

Para acabar con el CDMH, dispone de una colección sobre exiliados españoles que combatieron en Francia durante la Segunda Guerra Mun-

2 Gran parte de la documentación se encuentra digitalizada (Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes s. f.).

dial y otra de la Federación Española de Deportados e Internados Políticos Víctimas del Fascismo, además del Archivo del Gran Oriente Español en el Exilio, este último con información sobre masones que pasaron por los campos del sur de Francia.

En Galicia son varias las fuentes archivísticas con contenido vinculado, en parte, al propósito del repositorio. El Archivo da Emigración Galega, creado por el Consello da Cultura Galega, está enfocado a la emigración de esta región en los siglos xix y en el primer tercio del xx. Aunque la mayoría de sus fondos son de carácter económico y se centran en el continente americano, tiene una parte dedicada al exilio gallego en general, y, por tanto, también al del sur de Francia. Dispone de fondos hemerográficos, bibliográficos, audiovisuales y orales.

La web Terra e Memoria, organizada a partir de los fondos de la Unidad de Patrimonio Documental e Oral Contemporáneo (creada en 2004), pone a disposición más de dos mil entrevistas sobre la historia gallega del siglo xx producto de diversos proyectos de investigación. En ellos se encuadran varias entrevistas a exiliados en el sur de Francia, así como fondos documentales y fotográficos del paso de prisioneros gallegos por varios campos de internamiento (Argelès-sur-Mer, Saint-Cyprien y Le Barcarès), y municipios de tránsito (Universidade de Santiago de Compostela s. f.). Por otra parte, O Faidado da Memoria es un archivo privado de acceso público que posee más de diez mil imágenes y documentos de la historia de Arousa (Pontevedra), entre ellos varios relacionadas con el exilio en el sur de Francia (O Faiado da Memoria 2022).

La Comunidad de Madrid es una de las regiones donde más referencias han sido halladas, en torno a una treintena. La capitalidad del Estado, con sedes de fundaciones vinculadas a políticos, a partidos y a sindicatos, sumado a la ubicación del Archivo Histórico Nacional (AHN) y ministerios, así como la sede en Alcalá de Henares del Archivo General de la Administración (AGA), dan como resultado este elevado número de fondos vinculados al proyecto. Así, en el AHN se custodian fondos personales del período del exilio de políticos como Margarita Nelken, Diego Martínez Barrio, José Giral Pereira o Marcelino Pascua Martínez.

En el archivo de la Fundación Pablo Iglesias, del Partido Socialista Obrero Español (PSOE), se dispone de información sobre el Servicio de Evacuación

de Refugiados Españoles (SERE); en el del Partido Comunista de España (PCE), hay el Fondo de Exilio e informes de refugiados en los campos. Por su parte, las fundaciones 1º de Mayo (del sindicato Comisiones Obreras), Indalecio Prieto (del PSOE), Largo Caballero (afiliado al PSOE y a la UGT), Luis Bello (de Izquierda Republicana) o de organizaciones vinculadas al mundo libertario, como las fundaciones Salvador Seguí (vinculada a la CGT) o Anselmo Lorenzo (perteneciente a la CNT), disponen de fondos sobre militantes exiliados al finalizar la contienda civil.

En el AGA puede encontrarse documentación de archivos de consulados y embajadas en Francia, y en el Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores hay fondos relativos a organizaciones de repatriación de exiliados: la Junta de Auxilio a los Refugiados Españoles (JARE) o la Comisión Administradora de los Fondos para el Auxilio de los Republicanos Españoles (CAFARE), entre otros.

Finalmente, en el portal temático Biblioteca del Exilio de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes puede consultarse un fondo especializado en publicaciones del exilio republicano español de 1939 y un catálogo de material audiovisual y testimonial (Férriz Roure s. f.).

En la Región de Murcia únicamente ha sido localizada la correspondencia relativa al fondo personal del destacado sindicalista, político e intelectual anarquista Juan López Sánchez, en el Archivo General de la Región.

En cuanto a Navarra, durante el período de trabajo en el repositorio no se consiguió apenas información. Ha sido a posteriori que, gracias al Instituto Navarro de la Memoria - Nafarroako Memoriaren Institutua, podemos mencionar algunos enlaces que recopilan en su web como, por ejemplo, el censo provisional del exilio navarro y el de la deportación navarra en campos nazis. En lo tocante a la memoria oral, en la web de Oroibidea disponen de entrevistas a familiares de republicanos exiliados e internados en los campos de Gurs y Argelès-sur-Mer. Por otra parte, en el Fondo Documental de la Memoria Histórica de Navarra puede consultarse la base de datos elaborada por la Universidad Pública de Navarra, a partir de investigaciones ya publicadas, del vaciado sistemático de archivos históricos y de testimonios orales.

En la Comunidad Valenciana disponemos de una gran variedad de recursos. En la provincia de Valencia hay referencias a fondos personales de

la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu y de la denominada Biblioteca del Exilio, a archivos universitarios (el Fondo Federación Universitaria Escolar de la Universitat de València), a fundaciones vinculadas a sindicatos como UGT (Fundación Pascual Tomás), al movimiento libertario (Asociación Mujeres y Hombres Libres, Fundación Salvador Seguí) o a la Asociación Cultural Instituto Obrero, además de algunas fuentes de archivos provinciales (Diputació de València s. f.). A lo largo del proceso se ha establecido contacto reiterado con decenas de archivos municipales o de mancomunidades; sin embargo, la respuesta recibida fue únicamente de un 30 %, siendo la mayoría negativa. Solo en un par de localidades hemos encontrado algunos fondos de interés (Sueca y Montserrat). En el Archivo Intermedio Militar Centro pueden consultarse sumarios militares a guerrilleros del AGLA provenientes del exilio.

En la provincia de Alicante hemos rastreado fondos en algunos archivos municipales, como los de Orihuela o Altea. La Universitat d'Alacant (2021) gestiona el Archivo de la Democracia, del cual forman parte, entre otros, el proyecto «Devuélveme la voz», con fondos personales, fotográficos y radiofónicos; también custodia el archivo de la Asociación de Aviaadores de la República.

En cuanto a la provincia de Castellón, hay documentación en el Archivo Municipal de Nules. La Asociación de Memoria Histórica y el Centro Documental de la Universitat Jaume I, el Archivo Histórico Provincial y la Fundación Max Aub de Segorbe también disponen de fondos de interés.

La búsqueda en los centros de estudios comarcales existentes en la Comunidad Valenciana y la comunicación con especialistas solo ha proporcionado referencias que, o bien ya teníamos, o bien quedan fuera del espacio geográfico que comprende el proyecto.

En el País Vasco han sido localizados tres fondos de interés. En la Fundación Sabino Arana, vinculada al Partido Nacionalista Vasco (PNV), hay fondos relativos al ya mencionado SERE y al propio partido vasco. En el Archivo Histórico de Euskadi - Euskadiko Artxibo Historikoa, con sede en Bilbao, podemos encontrar documentación sobre la evacuación de niños y adultos a partir de 1937, sobre gestiones de ayuda a exiliados, sobre apoyo a refugiados, sobre centros de acogida, etc. En esa misma sede se custodia el Archivo de la Diáspora Vasca, un fondo que dispone de infor-

mación relativa a la memoria de la emigración y a las actividades de los colectivos vascos del exterior a lo largo de la historia.

Para concluir este primer apartado sobre fondos documentales en España fuera de la Eurorregión, hemos identificado zonas de las que apenas tenemos referencias o en las que no se nos ha respondido durante el desarrollo del proyecto, lo que no significa que no tengan centros con información pertinente a este estudio. En este sentido cabría mencionar Cantabria, Extremadura y La Rioja.

Francia

En el país galo hemos podido rescatar la referencia de 24 fondos con al menos 700 legajos repartidos en cuatro archivos históricos situados fuera de la Eurorregión: Archives Nationales (AN), Archives Diplomatiques (AD), el Service Historique de la Défense (SHD) y los Archives Départementales des Pyrénées-Atlantiques (ADPA).

Los AN de Francia actualmente cuentan con tres sedes situadas en la ciudad de París y en los municipios de: Fontainebleau (Seine-et-Marne) y de Pierrefitte-sur-Seine (Seine-Saint-Denis).³ En la sede de París, los principales fondos encontrados sobre la temática son los de la Administración General del Ministerio del Interior (F1a), los de la Policía General del Ministerio del Interior (F7) y los de la Organización Internacional para los Refugiados (AJ43) (Veglia & Folliet 2005, 124), la prensa histórica de *Le Petit Parisien* (11AR) (Veglia & Folliet 2005, 182) y archivos privados (AP). En la serie F1a, entre los legajos 4514 y 4598 encontramos documentación de la inspección general de los servicios administrativos con informes diversos sobre refugiados entre 1916 y 1944 (Blanc et al. 1994, 12). En la serie F7, la documentación se centra en el control policial de los refugiados y el alojamiento en los diferentes campos de internamiento del sur de Francia hasta 1940 (Veglia & Folliet 2005, 113–122). En el caso de la serie AP, dispone de la correspondencia personal de Vincent Auriol (552AP, legajo 22) sobre las relaciones franco-españolas, o la de René Cassin (382AP, legajo 23)

³ Los fondos de Fontainebleau se están trasladando actualmente a Pierrefitte-sur-Seine (Archives Nationales s. f.).

sobre reuniones internacionales; ambas se enmarcan entre 1936 y 1939. Respecto a la sede de Fontainebleau, hallamos archivos restituidos por Rusia, con documentos sobre la vigilancia de organizaciones de ayuda a refugiados españoles, instrucciones sobre condiciones de vida o noticias individuales de refugiados entre 1922 y 1940 (Veglia & Folliet 2005, 549; Le Goëdec & Pin 2021).

Los AD de Francia cuentan con dos sedes situadas en los municipios de la Courneuve (Seine-Saint-Denis) y Nantes (Loire-Atlantique). En el caso de la sede de la Courneuve, podemos consultar correspondencia de la embajada francesa en España sobre la situación de la Guerra Civil o sobre la presencia de españoles en Francia en la subserie «España 1930–1940» de la serie «Europa 1918–1940» (Archives Diplomatiques s. f.).

El SHD de Francia cuenta con tres sedes situadas en los municipios de Caen (Calvados), Pau (Pyrénées-Atlantiques) y Vincennes (Val-de-Marne). La sede de Caen cuenta con los fondos del Pôle des Archives des Victimes des Conflits Contemporains, los cuales contienen información sobre víctimas civiles y militares de los conflictos del siglo xx (Service Historique de la Défense 2021b). Respecto a la sede de Pau, alberga el Centre des Archives du Personnel Militaire; en él hay un registro nominativo de los extranjeros que sirvieron en el Ejército francés (Service Historique de la Défense 2022). Por último, en cuanto a la sede de Vincennes, en la serie GR encontramos documentación sobre la organización de las Compañías de Trabajadores Extranjeros y los Regimientos de Marcha de Voluntarios de la Legión Extranjera, reclutados para los campos de internamiento (Service Historique de la Défense 2021a). Además, el SHD cuenta con una base de datos en línea con más de 53.000 voluntarios extranjeros que participaron en la Segunda Guerra Mundial junto con Francia entre 1939 y 1940 (Ministère des Armées s. f.).

Para finalizar con los espacios de patrimonio fuera de la Euroregión, no podemos dejar de lado los archivos departamentales franceses. Actualmente sabemos que al menos el 85 % de los departamentos conserva documentación sobre el exilio español (Arias Roca 1988). En este caso solo contactamos con el ADPA, departamento que destacó por haber albergado el campo de internamiento de Gurs. Destacan los fondos de las series M (administración general y económica) y W (archivos posteriores a 1940),

en especial aquellos legajos sobre el campo de Gurs o la situación de los refugiados españoles en el departamento (Derainne, Veglia & Cheynet 1999, 1645–1706; Blanc et al. 1994, 759–767). Al igual que en los Pyrénées-Atlantiques, podríamos haber encontrado documentación en los departamentos limítrofes de Occitania, como es el caso de Landes, Lot-et-Garonne, Dordogne, Corrèze, Cantal, Haute-Loire, Ardèche, Drôme y Bouches-du-Rhône (Mirón-González 2019, 259–282). Estos departamentos se caracterizaron por la acogida y alojamiento de población civil desde los inicios de la Guerra Civil (Mirón-González & González Canalejo 2019).

Conclusiones

Tras la realización del estudio, hemos detectado ciertas debilidades en la organización del patrimonio archivístico, desde cuestiones básicas como el acceso público a la información básica del contenido de los legajos hasta el desconocimiento del volumen de documentación ante una falta de catalogación de los fondos. En algunas páginas web institucionales de archivos municipales las vías de comunicación se encuentran desactualizadas (teléfono o correo electrónico), las consultas enviadas a través de formularios no obtienen respuesta o la persona de contacto no es la más adecuada para responderlas. Hemos detectado pequeños municipios que carecen de un servicio de archivo histórico. Por otro lado, el Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura y Deporte mantiene datos sobre la localización de ciertos archivos de forma errónea o incompleta. A ello hay que sumar que algunos no han contestado, por lo que desconocemos si disponen de documentación relativa al proyecto. Otra dificultad añadida es la falta de actualización y mantenimiento de determinadas webs, la carencia de una organización que permita un acceso rápido y claro a los recursos, y los enlaces rotos, que frustran las búsquedas.

A medida que los espacios de patrimonio consultados se alejan de la frontera franco-española, especialmente de la zona entre Cataluña y Occitania, la documentación encontrada es menor o nula. Es el caso de las regiones españolas de Andalucía, Extremadura, Castilla-La Mancha o La Rioja, donde necesitaríamos indagar sobre los motivos por los que se nos dio una respuesta nula o incompleta. Por otro lado, en el resto de las re-

giones francesas esperaríamos un mayor acervo documental, reflejo de lo que supuso la diáspora de población civil (Mirón-González & González Canalejo 2019). Sin embargo, esta sería una hipótesis que requeriría un mayor acercamiento para complementar las guías actuales (Blanc et al. 1994; Derainne, Veglia & Cheynet 1999; Veglia & Folliet 2005).

Teniendo en cuenta que actualmente no contamos con guías documentales o archivísticas transfronterizas sobre el exilio republicano español de 1939, se nos presenta la oportunidad para generar este tipo de recurso. En este caso, el repositorio se podría convertir en una herramienta útil para todo investigador que estudia fenómenos migratorios transfronterizos y que necesita la consulta de fondos documentales que reflejen la diáspora del fenómeno analizado. Sin embargo, el repositorio necesitará ser actualizado y deberá ir creciendo a medida que salgan a la luz nuevos documentos.

Bibliografía

- Alted Vigil, Alicia. 1993. *El Archivo de la República Española en el exilio, 1945-1977. Inventario del fondo París*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Archives Diplomatiques. s. f. «Etat général des fonds». Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères. Accedido el 4 de marzo de 2022. <https://www.diplomatie.gouv.fr/archives-diplomatiques/s-orienter-dans-les-fonds-et-collections/etat-general-des-fonds-inventaires-en-ligne/article/etat-general-des-fonds>.
- Archives Nationales. s. f. «Archives Nationales». Archives Nationales. Accedido el 4 de marzo de 2022. <http://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/>.
- Archivo Histórico Provincial de Sevilla. 2016. «Que tu pasado esté presente». Consejería de Cultura y Patrimonio Histórico. https://www.juntadeandalucia.es/cultura/archivos/web_es/contenido?id=8ebo4430-12e0-11e7-922b-000ae4865a5f&idActivo=&idContArch=ca2c9154-fd8c-11dd-9776-00e000a6f9bf&idArchivo=d9fofiac-58a4-11dd-b44b-31450f5b9dd5.
- Argüelles Crespo, Ángel, y Vicente Siegrist Trelles. 2003. «José Maldonado González». Archivos de Asturias. [https://archivosdeasturias.info/feaa/action/detalle?buttons\[1\]=loadDetailFondo&idTipo=1144](https://archivosdeasturias.info/feaa/action/detalle?buttons[1]=loadDetailFondo&idTipo=1144).
- Berzal Tejero, María Jesús. 2005. «Fuentes documentales para el exilio en Francia (1939-1945) en los Archivos Nacionales, Departamentales y en el Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores». *Tabula* 8: 121-142.
- Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. s. f. «Archivo Carlos Esplá». Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Accedido el 25 de marzo de 2022. https://www.cervantesvirtual.com/portales/archivo_carlos_espla/.

- Blanc, Brigitte, Henry Rousso, y Chantal de Tourtier-Bonazzi. 1994. *La Seconde Guerre mondiale. Guide des sources conservées en France. 1939–1945*. Paris: Archives Nationales.
- Centro de Estudios y Recursos de la Memoria de las Migraciones de Aragón. 2022. «Proyecto». Memoria de las Migraciones de Aragón. http://www.memoriadelasmigracionesdearagon.com/proyecto_1.php.
- Dávila, Alfonso, Juan José Lijarcio Villa, y Carmen Sierra. 2007. «El exilio en los archivos de titularidad del Ministerio de Cultura». *Migraciones & Exilios* 8: 11–31.
- Derainne, Pierre-Jacques, Patrick Veglia, y Pierre-Dominique Cheynet. 1999. *Les Etrangers en France. Guide des sources d'archives publiques et privées. XIXe–XXe siècles*. Paris: Génériques / Direction des Archives de France.
- Diputació de València. s. f. «Memòria històrica». Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia. Accedido el 27 de julio de 2022. <http://memoriahistorica.dival.es/>.
- O Faiado da Memoria. 2022. «O Faiado da Memoria». O Faiado da Memoria. <http://www.blogoteca.com/ofaiadodamemoria/>.
- Fernández, Dolores. 2007. «Fuentes para el estudio del exilio republicano español en Francia». *Migraciones & Exilios* 8: 55–67.
- Férriz Roure, Teresa. s. f. «Presentación del portal Biblioteca del Exilio». Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Accedido el 27 de julio de 2022. https://www.cervantesvirtual.com/portales/biblioteca_del_exilio/presentacion/.
- Foulon, François, y Carine Freyssinet. 2010. *Mémoires de guerres. 1936–1939–1945. Premier volet. Le Camp de Gurs*. Conseil Général des Pyrénées-Atlantiques.
- Granja Sainz, José Luis de la, y Santiago de Pablo. 2009. *Guía de fuentes documentales y bibliográficas sobre la Guerra Civil en el País Vasco (1936–1939)*. Donostia - San Sebastián: Departamento de Cultura del Gobierno Vasco.
- Herrerín López, Ángel. 2007. «Los archivos de organizaciones políticas y sindicales y el exilio». *Migraciones & Exilios* 8: 33–52.
- Jiménez de Aberásturi Corta, Juan Carlos. 2008. «Fondos documentales para el estudio de la Guerra Civil y el exilio republicano en el Archivo Nacional de Francia. 1931–1981». *Bilduma* 21: 7–95.
- Junta de Andalucía. 2018. «Orden de 6 de julio de 2018, por la que se acepta la donación a favor de la Comunidad Autónoma de Andalucía de una colección documental de doña Elvira Blanco Gil». *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía* 134: 357–359.
- Le Goëdec, Sylvie, y Thierry Pin. 2021. «Les réfugiés en France à la suite de la Guerre civile espagnole (1936–1940)». Archives Nationales. <https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/cms/content/helpGuide.action?uuid=5329796d-b79d-4ee2-aa21-c229c0b01e46&version=3&preview=false&typeSearch=AideRechercheType&searchString=teres>.
- Ministère des Armées. s. f. «Engagés volontaires étrangers en 1939–1940». Mémoire des Hommes. Accedido el 8 de enero de 2022. <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php?larub=227&titre=engages-volontaires-et-rangers-en-1939-1940>.

- Ministerio de Cultura y Deporte. 2020. *Centro Documental de la Memoria Histórica*. Madrid: Ministerio de Cultura y Deporte.
- . s. f. «Inventario dinámico». Censo-guía de los Archivos de España e Iberoamérica. Accedido el 9 de diciembre de 2022. <http://censoarchivos.mcu.es/CensoGuia/portada.htm>.
- Miralles, Sergio. 2005. *Inventario Archivo Negrín (casa de París)*. Las Palmas: Fundación Juan Negrín. https://fundacionjuannegrin.es/wp-content/uploads/2022/01/inventario_fjn.pdf.
- Mirón-González, Rubén. 2014. «Fuentes documentales del exilio republicano andaluz. Los archivos franceses». Dentro Fernando Martínez López, *Los andaluces en el exilio del 39*, 99–116. Sevilla: Junta de Andalucía.
- . 2015. «Fuentes archivísticas para el estudio sanitario del exiliado español en el sur de Francia (1936–1945)». En Vicent Bellver Loizaga, coord., *Otras voces, otros ámbitos. Los sujetos y su entorno. Nuevas perspectivas de la historia sociocultural*, 208–211. Valencia: Universitat de València.
- . 2019. *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia. 1936–1945*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.
- Mirón-González, Rubén, y Carmen González Canalejo. 2019. «La situación sociosanitaria de los refugiados civiles españoles en Francia. Marzo–junio de 1939». *Dynamis* 39: 429–452.
- Patronato Niceto Alcalá Zamora y Torres. s. f. «Fondos de la Casa Museo Niceto Alcalá-Zamora y Torres». Priego de Córdoba. Accedido el 9 de diciembre de 2022. <https://priegodecordoba.es/temas/casa-natal-y-museo-niceto-alcala-zamora-y-torres/fondos-de-la-casa-museo-niceto-alcala-zamora-y-torres/>.
- Service Historique de la Défense. 2021a. «Division archives des conflits contemporains». Ministère des Armées. <https://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/centres-shd/caen-division-archives-des-conflits-contemporains>.
- . 2021b. «Rechercher par le cadre de classement». Ministère des Armées. <https://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/rechercher-par-le-cadre-de-classement>.
- . 2022. «Pau. Centre des archives du personnel militaire (CAPM)». Ministère des Armées. <https://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/es/node/32597>.
- Unidade de Patrimonio Documental e Oral Contemporáneo. s. f. «Memoria oral do século xx». Terra e Memória. Accedido el 28 de marzo de 2022. <https://www.terraememoria.usc.gal/>.
- Universidade de Santiago de Compostela. s. f. «Nomes e Voces». Nomes e Voces. Accedido el 28 de marzo de 2022. <http://www.nomesevoces.net/>.
- Universitat d'Alacant. 2021. «Enlaces de interés». Devuélveme la Voz. <https://devuelvemelavoz.ua.es/es/enlaces-de-interes.html>.
- Veglia, Patrick, y Delphine Folliet. 2005. *Les étrangers en France. Guide des sources d'archives publiques et privées. XIXe-XXe siècles*. Vol. 4. Paris: Génériques.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

STUDIES

ESTUDIS

La recomposition du paysage éducatif francophone de Barcelone (1965–1972)

GUILLAUME HORN

Universitat Autònoma de Barcelona (Espagne)

<https://orcid.org/0000-0003-2929-8173>

Présentation: 19 set. 2022 | Acceptation: 13 oct. 2022 | Publication: des. 2022

Citation recommandée: Horn, Guillaume. 2022. «La recomposition du paysage éducatif francophone de Barcelone (1965–1972)». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 93–124. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409536>.

Résumé : L'offre pédagogique francophone de Barcelone vit un tournant dans les années 1960 : au lycée français, l'arrivée d'un nouveau proviseur, avec pour projet de le *franciser*, provoque des divergences. En 1968, une partie du personnel et des élèves le quitte pour fonder Aula, égratignant durablement son image. Des divergences apparaissent à leur tour dans cette nouvelle école, qu'une professeure quitte pour fonder en 1969 l'école Bon Soleil. Ces successions de désaccords contribuent à renforcer l'influence française, le nombre d'élèves étudiant en français ou selon la méthode française augmentant considérablement à partir des années 1970.

Mots clés : lycée français de Barcelone, Aula, cours La Fontaine, Bon Soleil, école Ferdinand de Lesseps, Pere Ribera i Ferran, Paul Chambord, Georges Raillard, DGAC, Georges Demerson, Robert de Boissesson, Claire Cabré, consulat français de Barcelone, ambassade de France en Espagne, section espagnole

The redrawing of the francophone educational landscape in Barcelona (1965–1972)

Abstract: The options available to have a francophone education in Barcelona underwent decisive changes in the 1960s: the arrival of a new head master at the Lycée Français planning to frenchify it divided opinions in the institution. In 1968, a part of the staff and students left to set up Aula, which caused long-term damage to the school's image. In Aula new discrepancies came out. As a result of that, one teacher quitted to found Bon Soleil in 1969. This set of disagreements helped strengthening the French influence and the number of pupils studying in French or according to the French educational methods in Barcelona, which increased significantly from the 1970s on.

Keywords: French School of Barcelona, Aula, Cours La Fontaine, Bon Soleil, School Ferdinand de Lesseps, Pere Ribera i Ferran, Paul Chambord, Georges Raillard, DGAC, Georges Demerson, Robert de Boissesson, Claire Cabré, French Consulate in Barcelona, French Embassy in Spain, Spanish Department

Deux écoles françaises se partageaient le public francophone et franco-philie de Barcelone entre les années 1940 et 1960 : le lycée français de Barcelone (LFB) et les Écoles françaises (actuelle école Ferdinand de Lesseps). De type laïc, les deux établissements connaissaient un important succès auprès des Catalans désireux d'éviter l'école franquiste, de piètre qualité (Sayavera 2016, 35–62)¹. Pourtant, en 1970, elles sont cinq (Écoles françaises, LFB, Aula Escuela Europa, Beau Soleil — futur Bon Soleil — et cours La Fontaine). Cet essor soudain d'écoles françaises — ou fortement imprégnées de culture française — est le reflet d'une recomposition de l'offre pédagogique qui s'étire de 1965 à 1972. Cette dernière, nourrie par des dynamiques sociodémographiques et pédagogiques, est déterminante car une partie des actuels établissements scolaires français ou francophones de Barcelone et de ses environs en sont les héritiers directs.

1 Le monde éducatif francophone de 1960 à 1968 : un monde en mutation

1.1 Des établissements français au maximum de leurs capacités

Au début des années 1960 se produit l'ouverture économique de l'Espagne. Les investissements étrangers se multiplient, amenant avec eux leurs lots de travailleurs étrangers, parmi eux des Français². Devant leur arrivée croissante, la vieille colonie française de Barcelone se dilue de plus en plus et perd doucement son caractère de « village » enserré dans Barcelone³. Les établissements scolaires français de la ville — déjà au maximum de leurs capacités — se retrouvent sous pression et ne peuvent accueillir davantage d'effectifs. À la fin des années 1950, le lycée français de Barcelone et les Écoles françaises s'étaient pourtant lancés dans des projets d'agrandissement afin de suivre la cadence des demandes d'inscription. Les Écoles

1 Voir aussi Nicolau Martí (2021). Nous ne prenons pas en compte les innombrables écoles catholiques d'origine française mais qui perdirent, tout au long du franquisme, leur caractère francophile.

2 « Voici l'année scolaire 1961–1962. Le Lycée Français — Collège international est en pleine prospérité. De plus en plus, des Français de l'Hexagone demandent à venir étudier à Barcelone [...]. J'aime beaucoup ces jeunes gens et ces jeunes filles venus de France. Ils apportent dans le Lycée un air bien français et un certain modernisme qui ne me déplait pas. » (Dravet 1983, 220)

3 À propos de la colonie française, voir Horn (2020). Entretien avec Jacqueline Foret, fille du dernier président de la colonie française de Barcelone, Jacques Foret, 06/2021.

françaises avaient agrandi le bâtiment de leur campus situé sur la Gran Via, faisant passer leurs effectifs d'une moyenne de 400 à 1 000 élèves⁴ :

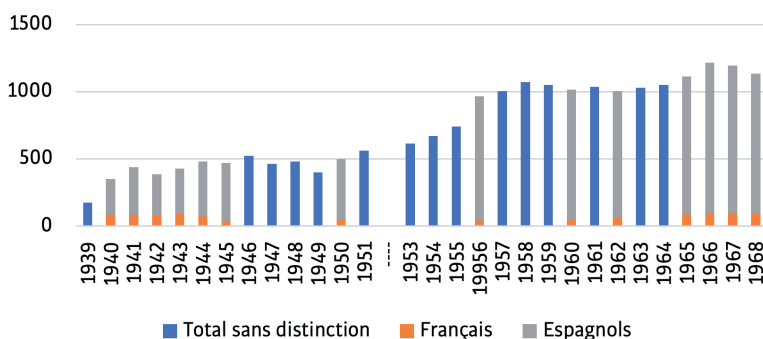

Figure 1. Nombre d'élèves des écoles françaises (actuelle Lesseps), 1939–1968, toutes classes confondues⁵

Le LFB-CI (dont la titlature complète à l'époque était "Lycée français de Barcelone-Collège international") avait tenté de lancer la construction d'un gigantesque campus dès le milieu des années 1940, sans succès. Étalé sur trois petits campus (Moià, Provença et Munner), le projet ne prit forme qu'au début des années 1960 dans le quartier périphérique de Pedralbes (1963) et fut inauguré en 1965.

Toutefois, malgré leurs agrandissements, les deux écoles françaises ne suivent pas la cadence. Les demandes en maternelle et primaire sont tellement nombreuses que des centaines de demandes sont rejetées chaque année. Les Écoles françaises refusent 200 élèves en 1959.

C'est pourquoi, en octobre 1965, le "cours La Fontaine", situé Carrer Iradier n° 5, ouvre en plein cœur du quartier aisé de Bonanova afin de répondre aux demandes en maternelle et primaire. Lancé sur une initiative privée, il a l'ambition d'être une école bilingue (franco-espagnole) tournée vers un public espagnol désireux d'offrir une éducation en français à ses enfants, selon la méthode du lycée français — c'est-à-dire en employant

4 L'école avait déjà connu, avant la guerre civile, des effectifs oscillant autour de 1 000 élèves. Cependant, les bombardements italiens ont détruit l'un de ses campus (appelé "Groupe Sepúlveda") et avaient obligé l'école à recentrer ses activités sur le campus de Gran Via. Voir Horn (2020).

5 Ce graphique a été réalisé à l'aide des fonds d'archives de l'école Lesseps et de la Société générale de Bienfaisance, conservés dans leurs enceintes respectives.

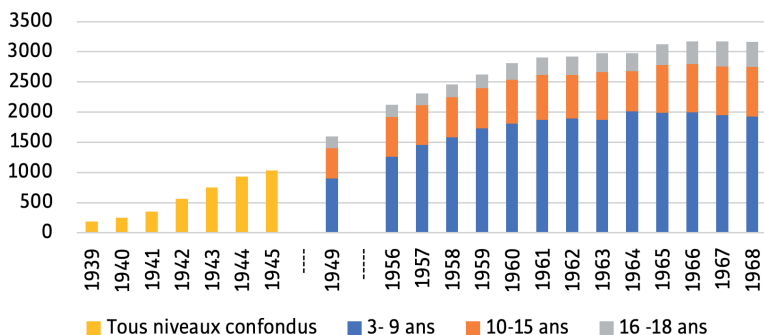

Figure 2. Nombre d'élèves du LFB-CI (1939–1968), toutes sections confondues⁶

des Français natifs comme enseignants (*La Vanguardia* 1966). L'école croît rapidement. En septembre 1968, elle ouvre une annexe (dans le quartier huppé de Sarrià – Carrer Pomaret n° 11) (*La Vanguardia* 1968), permettant ainsi de décongestionner à la marge le système éducatif francophone existant.

Ces différents facteurs — travaux et nouvelle école — permettent de porter le nombre d'élèves dans le système éducatif français de Barcelone à des niveaux jamais atteints auparavant (3 000 en 1956, 4 000 en 1963, 4 500 en 1967) :

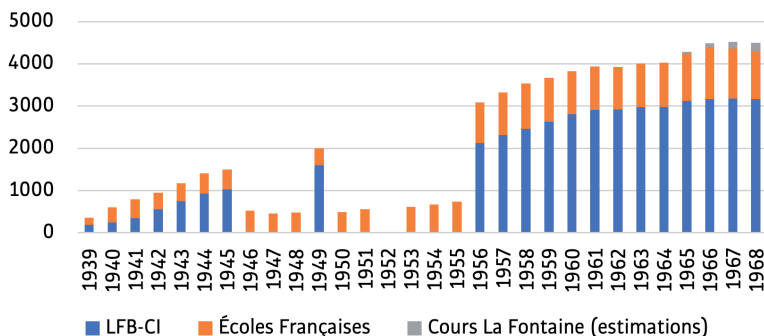

Figure 3. Nombre d'élèves dans le système éducatif français à Barcelone (1939–1968)

6 Ce graphique a été réalisé à l'aide du fonds d'archives du LFB conservé dans son enceinte (budgets annuels), du fonds de l'Institut Français de Barcelone conservé aux Archives diplomatiques de Nantes (publicités) et des mémoires d'André Dravet (Dravet 1983).

1.2 Le remplacement des fonctionnaires détachés au LFB-CI annonce des changements à venir

Le monde éducatif français de Barcelone est en mutation également pour une autre raison, qui touche avant tout le LFB-CI du fait de son lien de dépendance vis-à-vis du ministère des Affaires étrangères français (les Écoles françaises n'en dépendent que partiellement⁷). En effet, à partir de 1960, la France commence à rappeler ses fonctionnaires en mission à l'étranger. Certains sont en place depuis la Seconde Guerre mondiale. C'est le cas, à Barcelone, de Pierre Deffontaines et d'André Dravet qui, installés depuis 1939 et 1940, sont rappelés respectivement en 1962 et 1964⁸ : une longévité extraordinaire. Leurs départs ne peuvent qu'annoncer des changements à venir. Tous deux avaient refondé le LFB-CI entre 1939 et 1947 par à-coups en fonction des aléas politiques, et personne mieux qu'eux n'en connaissait les rouages⁹. Le LFB-CI qu'ils avaient bâti reposait sur deux piliers à partir du CM2 : une section française menant jusqu'au baccalauréat français et une section espagnole — avec une forte prégnance francophile — conduisant jusqu'au baccalauréat espagnol, le *bachillerato*. Certains élèves préparaient parfois les deux diplômes simultanément. La section française était dirigée par le proviseur du Lycée, André Dravet, et la section espagnole par le directeur technique, Pere Ribera. Ce modèle, atypique pour un lycée français de l'étranger, trouve ses origines dans la

7 Les Écoles françaises sont gérées par un conseil d'administration, lui-même membre d'une association fédérative — la Société générale Française de Bienfaisance — depuis 1898. À partir de 1939, l'école est partiellement rattachée à l'ambassade de Madrid sous l'impulsion de Pierre Deffontaines. De 1952 à 1970, c'est Alphonse Perrier, le fils d'un des anciens directeurs des Écoles françaises (directeur de 1881 à 1918), qui préside le conseil d'administration des Écoles françaises. La direction pédagogique de l'école est alors assurée par Antoinette Llisteri (anciennement Buge-Lacombe), directrice de 1939 à 1977.

8 André Dravet considère son rappel comme une conséquence directe de sa vive protestation vis-à-vis d'une décision administrative du ministère des Affaires étrangères français concernant tous les lycées français de l'étranger. Le ministère avait prévu de doubler les écolages des familles françaises dans les lycées français de l'étranger. André Dravet s'en était ému, jugeant cette décision « discourtoise ». Cette prise de position aurait déplu au directeur des Relations culturelles, Jean-Dominique Basdevant, qui aurait accéléré sa décision de rappel suite à cet événement (Dravet 1983, 220).

9 Après la guerre civile, le LFB-CI s'est reconstitué une première fois entre 1939 et 1947 sur la base des accords Jordana-Pétain. Il s'est amplifié suite à la victoire des Alliés et à la création du Collège international en 1946 (Horn G. 2020).

Seconde Guerre mondiale. À cette époque, Pierre Deffontaines et André Dravet ouvrent les portes du LFB aux Catalans¹⁰. Une école espagnole se constitue au sein du lycée français même si elle n’a pas d’existence juridique affichée. Pour beaucoup de pédagogues catalans, travailler au lycée français était un moyen d’avoir la France comme bouclier juridique face à un État franquiste très regardant dans le domaine éducatif, et de pratiquer une lecture plus souple des programmes franquistes. En somme, ils pouvaient préparer les élèves espagnols au *bachillerato* dans l’esprit des valeurs humanistes incarnées par la France, sans avoir à renoncer à l’esprit critique tel qu’il était imposé par le régime franquiste. La sélection y était sévère, le niveau exigeant. C’est cet *entre-deux* qui fit le succès du Lycée, meilleur établissement scolaire de Catalogne tout au long des années 1940–1950–1960.

1.3 Un modèle d’établissement déjà en discussion à Paris

La réforme du modèle du LFB-CI était déjà à l’étude à Paris depuis le début des années 1960. La direction générale des Affaires culturelles (DGAC) avait prudemment abordé le sujet avec l’ambassade dans l’optique d’insinuer davantage de culture française, s’abstenant de décider du sort de la section espagnole. L’enseignement mixte était perçu comme un outil capable de faciliter les échanges universitaires — jusque-là limités — entre les deux pays¹¹. André Dravet avait conscience que le modèle d’établissement qu’il avait créé allait évoluer à son départ. C’est pourquoi il avait pris soin de rédiger son testament politique, à destination de ses successeurs,

¹⁰ En 1939, Pierre Deffontaines — alors proviseur — réorganise le Lycée, partiellement fermé entre 1938 et 1939. Il invite cette année-là Pere Ribera à y assurer des enseignements en langue castillane. En 1941, ces cours sont réorganisés et forment une section visant à préparer les élèves espagnols au *bachillerato*, dont Pere Ribera prend la tête. En 1943, la guerre mondiale rattrape les Français d’Espagne. Le personnel du LFB fait alors dissidence et négocie le rachat d’un établissement scolaire pour s’y installer : l’école “Escoda”. Pere Ribera les suit dans cette dissidence : à cette occasion, il obtient du proviseur de l’époque, André Dravet, l’indépendance administrative de sa section. En 1944, lorsque les dissidents sont rétablis dans leur fonction au sein du LFB, Pere Ribera parvient à maintenir l’indépendance administrative de sa section tout en demeurant sous la protection juridique du LFB.

¹¹ Lettre de l’ambassadeur au ministre du ministère des Affaires étrangères, 22 février 1976, ACT/350.396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes.

afin qu'ils ne reviennent pas sur ce modèle qui constitue à ses yeux autant une philosophie qu'une politique culturelle¹².

2 Paul Chambord : une volonté de franciser le lfb-ci à marche forcée (1967)

2.1 Paul Chambord, un proviseur désireux d'impulser au plus vite un nouveau modèle d'établissement (octobre 1967-août 1967)

En 1966, Jean Camborde — le successeur d'André Dravet, que nous pourrions qualifier aisément de « *Proviseur du déménagement*¹³ et de la *Caputxinada*¹⁴ », et qui s'était abstenu d'influer sur l'organisation de l'établissement — part. Il est remplacé par Paul Chambord, qui arrive en octobre 1966 avec son expérience de proviseur du lycée français de Montevideo (Uruguay), où il s'est illustré par son énergie à réorganiser l'établissement autour d'une section mixte.

À peine arrivé, et avec l'accord oral de la DGAC, il aspire à calquer ce modèle à Barcelone. Il est cependant vite désorienté. Le Lycée est divisé en plusieurs sites — Pedralbes, Munner, Moia, Provença —, dont les directeurs disposent d'une forte autonomie. De plus, le directeur de la section espagnole, Pere Ribera, est totalement indépendant de lui pédagogique-

12 1963, Archives du LFB. Ce mouvement est accompagné d'une autre réforme qui a des retombées sur le LFB-CI et les Écoles françaises : l'abandon des cérémonies de remise de prix. Jugées désuètes et présentant plus d'inconvénients que d'avantages du point de vue psychique, elles sont supprimées. Elles existaient depuis le XIXe siècle. En 1967 a lieu la dernière cérémonie dans les Écoles françaises et au LFB (procès-verbal du comité des Écoles du 6 juin 1968, Archives de la Société générale de Bienfaisance).

13 Jean Camborde [1963–1966] est le proviseur au moment de l'installation à Pedralbes. Les travaux du nouveau campus avaient été lancés quelques mois avant son arrivée en octobre 1963. Deux ans plus tard, le bâtiment n'est pas encore achevé mais le ministère des Affaires étrangères donne l'ordre d'aller s'y installer (budget rectificatif, 6 août 1965, Archives du LFB). Tout doit être fait en quelques semaines, l'essentiel étant l'installation du mobilier (budget rectificatif, 1965, Archives du LFB). Cependant, l'édifice n'est rattaché ni au réseau électrique ni à celui du gaz. Les cuisines ne sont pas aménagées. Les salles de cours sont peu meublées. Sans téléphone, les retards de paiement des frais d'inscription s'accumulent (compte de gestion, 1965, Archives du LFB). Tout cela contribuera à faire de cette installation un défi logistique.

14 La *Caputxinada* se déroule entre le 9 et le 11 mars 1966. Dans le monastère capucin avoisinant le campus de Pedralbes, une organisation étudiante clandestine tente de se former. Prévenue, la police franquiste assiège le monastère. Pendant trois jours (jusqu'à la charge policière), les étudiants et les prêtres seront ravitaillés depuis le campus de Pedralbes.

ment comme administrativement¹⁵. Pour lui, cette organisation est le fruit de la mollesse de ses prédécesseurs, qui auraient laissé les centres prendre trop d'autonomie. Il décide alors d'imposer sa marque et son autorité. En conséquence, il demande des rapports hebdomadaires et assiste en personne à toutes les réunions d'équipe et de section : ce qu'il obtient, sans aucune résistance ni appréhension de la part du personnel de l'établissement comme de sa hiérarchie¹⁶. Pendant six mois, il observe, annoté et revient sur certaines libertés prises par l'administration de Pere Ribera¹⁷. Au bout de six mois, il fait un constat (partagé par l'ambassade) : « Le Lycée est excessivement hispanisé » et est « un établissement sans statut où les secteurs sont des îlots indépendants »¹⁸. C'est pourquoi, de sa propre initiative, il décide de lancer dès février 1967 des *explorations* pédagogiques, c'est-à-dire des voies pour réorganiser le Lycée vers un établissement franco-espagnol sur le modèle de son passage à Montevideo. Pour y parvenir, il défend l'idée de créer un centre psychopédagogique — comme il le fit à Montevideo — pour détecter le profil linguistique des élèves dès la primaire. Néanmoins, le projet est abandonné faute d'argent¹⁹. Il se concentre alors sur son projet phare : la fusion de la section française et de la section espagnole pour créer un enseignement mixte unique, autrement dit un

15 Voir note 15. Cette autonomie existait depuis les débuts de l'établissement, comme le reconnaît Pere Ribera lui-même : « *A partir del moment en què em van nomenar director de la sección española, jo escollia els professors, omplia les vacants, feia els programes... Ben mirat, ho feia tot. I a més, tenia llibertat per fer i desfer [...]. Hi va haber una feina constant de reclutar i acollir gent valuosa, tant alumnes com professors* » (Agustí i Farjas 2015, 29). De même, selon les rapports de cette période, Pere Ribera entretenait sa propre correspondance avec les autorités franquistes de l'époque sans que cela passe par l'administration du Proviseur, et « sélectionn[ait] et exclu[ait] les élèves de sa propre autorité » (rapport du 25 avril 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

16 Dès ses débuts, il est soutenu par Georges Raillard, le directeur de l'Institut Français de Barcelone (IFB), dans sa volonté d'affirmer son autorité.

17 Il revient notamment sur la classe de CM2. Pere Ribera avait créé une 7e spéciale pour sélectionner à l'avance les élèves de 6e, ce que Paul Chambord interdit (note d'Henri Chassaing de Bourdeille, consul, 31 mai 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

18 Lettre de Robert de Boissesson, ambassadeur, au ministère des Affaires étrangères, 22 février 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

19 Rapport du 22 mars 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

enseignement où l'essentiel se ferait en français et où l'espagnol serait réduit à l'étude de la langue et de la littérature hispanique²⁰.

Ces *explorations* soulèvent une forte opposition. Pere Ribera, le directeur de la section espagnole, s'y refuse. Les relations entre les deux hommes étaient tendues depuis l'histoire de la classe de CM2²¹. Face aux oppositions, Paul Chambord désigne Pere Ribera comme le principal obstacle à sa réforme :

Ribera se trouve au centre du problème. Il est satisfait d'avoir fait de la Section espagnole du Lycée le meilleur établissement scolaire espagnol de Barcelone. Pour des raisons d'ambition personnelle, il ne veut pas renoncer à la situation avantageuse qu'il s'est créée.²²

2.2 Réticences et rappels à l'ordre des autorités françaises face aux explorations (février 1967-avril 1967)

L'initiative de P. Chambord soulève des remous jusqu'au sein des autorités françaises d'Espagne²³. Dans une administration habituée à faire corps pour éviter les couacs diplomatiques, l'absence de concertation du proviseur avec ses supérieurs est mal perçue. L'ambassadeur Robert de Boissesson

20 Dans son rapport, daté de mars 1967, Paul Chambord constate qu'il n'existe pas de politique de recrutement de l'établissement. Celui-ci ne dispose pas de statuts clairs sur lesquels s'appuyer. Il indique même qu'« on voit coexister sous un même toit un médiocre lycée français et un collègue espagnol [...] qui est le premier de Barcelone ». À ses yeux, seule la création d'une section mixte permettrait de mettre fin à cette organisation décentralisée (rapport du 22 mars 1967 et lettre du 08 juillet 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

21 L'interdiction par Paul Chambord de la sélection dès le CM2 avait contrarié Pere Ribera, qui — selon les sources d'époque — ne cacha pas son amertume. (note d'Henri Chassaing de Bourdeille, consul, 31 mai 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

22 Rapport du 22 mars 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Pere Ribera est décrit par le consul comme un « catholique fervent, catalaniste catalanisant, progressiste et antifranquiste notoire qui a vu sa carrière détruite à cause du franquisme ». (note d'Henri Chassaing de Bourdeille, 31 mai 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

23 Alerté des remous que cela pourrait provoquer, le consul Henri Chassaing de Bourdeille convoque Paul Chambord et Georges Raillard le 08 mars 1967. Il souligne que l'*exploration* entamée par Paul Chambord a soulevé des émotions qui peuvent nuire à l'avenir de la politique culturelle de Barcelone. Georges Raillard partage cet avis, soulignant aussi qu'il a déjà eu vent de commentaires en lien avec cette *exploration* (rapport du 22 mars 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

[1964–1970] — lequel n'est pas opposé à l'idée d'une réforme²⁴ — alerte le ministère sur la méthode du nouveau proviseur et informe qu'il lui a donné l'ordre de suspendre tout projet de réforme tout en lui concédant le droit de rédiger un rapport sur la situation de l'établissement²⁵. L'appréhension de l'ambassadeur est partagée par le conseiller culturel de l'ambassade, Robert Demerson, qui, après s'être entretenu avec Paul Chambord, craint les analyses de ce dernier et les initiatives qui pourraient en découler²⁶.

Finalement, Paul Chambord accepte cette remontrance et profite de l'occasion pour rédiger le rapport qu'on lui donne le droit d'établir. Il ne tarde pas à le communiquer, statistiques à l'appui, pour partager sa conception de l'établissement. Le rapport ne soulève pas l'enthousiasme. Georges Raillard, directeur de l'Institut Français de Barcelone (IFB), y voit notamment « beaucoup de considérations personnelles »²⁷. Mais c'est surtout le mot employé pour désigner la solution qui met le feu aux poudres. Pour Paul Chambord, la seule solution est d'instaurer une « francisation de la section [espagnole] ».

Franciser : le pavé est lancé. Dans une région où la question culturelle est politisée, le sujet est délicat. Ce mot est jugé alors d'autant plus « regrettable » que Paul Chambord l'aurait employé oralement. Si le consul y voit avant tout une « maladresse verbale »²⁸, l'ambassade décide d'enquê-

24 M. Ribera a pris « une place, à [s]on sens, excessive. Il faudra donc trouver, pour cet établissement, une solution originale » (lettre de l'ambassadeur au ministre du ministère des Affaires étrangères, 22 février 1976, ACT/350, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

25 « Le nouveau proviseur, habitué en Uruguay à ne rendre de compte qu'à l'association franco-uruguayenne qui patronnait le lycée, agit ici en franc-tireur. Soucieux avant tout de ne pas se mettre en contravention avec la législation ou les normes administratives espagnoles, il prend ses consignes beaucoup plus auprès du Directeur de la Section espagnole du Lycée que des Services de l'Ambassade. Sans consulter préalablement le Service Culturel et sans soumettre à mon approbation aucun plan d'ensemble qui n'aurait permis de comprendre le sens de l'action qu'il veut entreprendre, cet agent s'est lancé dans une restructuration de son lycée. Je viens de lui donner l'ordre de suspendre toute innovation jusqu'à ce qu'il ait fourni un rapport détaillé sur la situation actuelle. » (Lettre de l'ambassadeur au ministre du ministère des Affaires étrangères, 22 février 1976, ACT/350, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes)

26 « M. Chambord paraît avoir des idées très personnelles et très arrêtées sur la façon de diriger un établissement. [...] il a même fait état d'une restructuration à long terme qui serait déjà amorcée. » (Lettre de l'ambassadeur au consul de Barcelone, 23 février 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes)

27 Rapport du 25 avril 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

28 Rapport du 22 mars 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

ter sur lui pour mieux comprendre son parcours à Montevideo et la pertinence de la réforme qu'il veut transposer à Barcelone. Les premières remontées de la section mixte de Montevideo qu'il revendique ne sont pas du tout concluantes²⁹. Dans les couloirs de l'ambassade, on craint de plus en plus qu'il veuille livrer cette réforme sans consulter sa hiérarchie malgré le rappel à l'ordre. En avril, le ministère des Affaires étrangères intervient. Il est urgent de rappeler à Paul Chambord qu'il est inféodé à l'administration et ne peut réformer l'établissement seul, comme il l'avait fait à Montevideo³⁰.

2.3 Paul Chambord fait entrer en scène l'APE pour inciter la DGAC à soutenir son calendrier (avril 1967-juin 1967)

Paul Chambord — probablement convaincu que l'administration française en Espagne est rétive à toute réforme — s'accroche cependant à son projet. Pour lui donner plus de poids, il décide d'y associer l'APE (association des Parents d'élèves). Il se joint à son assemblée générale, organisée le 22 avril 1967, pour aborder ouvertement son projet de filière mixte visant à la fusion des deux sections existantes et à la francisation du Lycée. Si les parents d'élèves adoptent, suite à son intervention, une motion demandant officiellement « que les élèves profitent simultanément de l'enseignement des programmes français et espagnols jusque-là séparés »³¹, la formulation prudente de cette motion démontre des réticences. Elle défend l'idée d'un rapprochement et non d'une fusion. À la suite de cette motion, M. Comamala, président de l'APE, écrit au conseiller culturel de l'ambassade, M. Demerson, pour lui faire part de son malaise face au terme de "*francisation*", un malaise que le conseiller culturel ne cache pas ressentir également³².

29 Rapport du 19 avril 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

30 À Montevideo, Paul Chambord ne gérait pas un établissement financé directement par l'État français. C'était un établissement autonome. Cela lui avait permis d'agir directement sans avoir à référer aux autorités françaises en Uruguay (lettre du ministère des Affaires étrangères à l'ambassadeur, 05 avril 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

31 Lettre, 12 juillet 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

32 Note d'Henri Chassaing de Bourdeille, consul, 31 mai 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

Une nouvelle fois, dans les couloirs de la diplomatie française en Espagne, l'inquiétude monte. L'ambassade veut stopper Paul Chambord mais ce dernier se met à alléguer un nouvel argument : celui d'avoir reçu la mission directement depuis Paris³³. Le consulat décide alors de jouer la voie du dialogue pour influencer sur le dossier. Mais, très vite, ce langage est perçu comme trop technique, « trop dans le langage de l'Éducation Nationale »³⁴.

Le dossier est donc transmis à Georges Raillard afin qu'il parvienne à influencer sur son contenu et son application. Georges Raillard est proche des milieux catalanistes — dont Pere Ribera. De par sa fonction, il sait l'appréhension qu'inspire le projet de francisation. Il se réunit avec Paul Chambord le 5 juin pour travailler sur la réforme. Face à Paul Chambord qui défend une francisation radicale de la section espagnole, Georges Raillard obtient que la réforme ne s'applique qu'aux premières classes du secondaire et ne conduise pas à la disparition de la section espagnole, en échange d'un renforcement des heures de français dans celle-ci. Cette base d'accord convainc l'APE et Pere Ribera. Georges Raillard a sauvé la réforme et la structure de l'établissement, permettant de concilier chaque partie. Reste encore à trancher la question de son caractère obligatoire.

Le 8 juin 1967, une autre réunion est organisée pour trancher cette dernière question avec M. Chassaing de Bourdeille, consul, et M. Blanc, directeur des Écoles françaises de la péninsule Ibérique³⁵. Durant cette réunion, Paul Chambord veut rendre l'enseignement mixte obligatoire, ce qui implique de fermer la section espagnole au niveau du collège. L'accord risque de tomber à l'eau. Aucune décision n'est donc arrêtée. Ce choix pousse Paul Chambord à se plaindre auprès du ministère que son projet reste sans suite³⁶. Il décide alors de demander à la DGAC un courrier écrit attestant qu'il a bien les pouvoirs pour mener cette réforme qu'elle lui avait demandé de faire au début de sa mission. Il ne perd pas de vue qu'il

33 Cet argument est sans doute vrai puisqu'il n'a jamais été nié tout au long de l'affaire par la DGAC. (note d'Henri Chassaing de Bourdeille, consul, 31 mai 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

34 Lettre confidentielle du consulat, 02 février 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

35 Henri Chassaing de Bourdeille est l'ancien consul de Bilbao nommé par Vichy (années 1940).

36 Document 3008/1853, 1er juillet 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

peut encore faire la réforme pour le mois d'octobre 1967³⁷. La réponse ne venant pas, il tente de passer en force en se rendant en personne à Paris pour y présenter son projet avec, sous le bras, l'accord trouvé avec l'APE et Pere Ribera.

Il est reçu par M. Basdevant et M. Sirinelli³⁸. Le portrait qu'il dresse du lycée français est assez éloigné de la réalité. Pour lui, le LFB-CI est une école espagnole où « le français est interdit » en dehors de la section française, qui ne serait qu'une « excroissance » fragile³⁹. Stupéfaits par cette description catastrophiste, M. Basdevant et M. Sirinelli décident de soutenir le caractère obligatoire de la section mixte mais refusent de l'étendre au-delà de la 3e. Une trace écrite concrétise leur soutien⁴⁰.

2.4. Face aux ordres contradictoires, la réforme est laissée en suspens (juin 1967-août 1967)

De retour à Barcelone, Paul Chambord annonce que son projet est prêt à être appliqué pour la rentrée et qu'il a obtenu l'accord pour celui, initial, d'avril. Georges Raillard et le conseiller culturel de l'ambassade sont dans l'embarras. Revenir à la réforme d'avril aurait, selon eux, des retombées sur les liens qui unissent la France et le milieu catalaniste⁴¹. Ils sont em-

37 Lettre à Georges Raillard, directeur de l'IFB, 03 juillet 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

38 Jean-Dominique Basdevant est le directeur général des Affaires culturelles au ministère des Affaires étrangères tandis que M. Sirinelli est le chef de service de l'enseignement et des œuvres à la direction générale des Affaires culturelles auprès du ministère des Affaires étrangères. Jean-Dominique Basdevant serait celui qui aurait impulsé le renouvellement des fonctionnaires en poste à l'étranger, dont André Dravet (voir note 13).

39 Cette analyse n'est pas dénuée de sens au regard des événements de 1943 et de 1946. En effet, une école espagnole — "Escoda" — avait hébergé les dissidents de 1943 avant de fusionner avec le lycée français en 1944. En 1946, une nouvelle école est fondée et sert d'annexe espagnole au lycée français : le Collège international. Dans la documentation des années 1967–1968, il apparaît que de nombreux fonctionnaires sont en difficulté face à l'imbroglio juridique créé au cours de ces années-là. Cela peut expliquer en partie l'argumentaire de Paul Chambord. Celui-ci avait dû avoir une conversation avec Pere Ribera pour mieux comprendre le cadre juridique complexe de l'établissement. Pere Ribera avait probablement défendu l'idée que la section espagnole constituait une école autonome. Pour en savoir plus sur ces statuts juridiques, voir Horn (2020).

40 08 juillet 1963 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

41 *Ibid.*

barrassés car le projet soutenu par la DGAC est en contradiction avec sa politique établie depuis deux ans. En effet, la DGAC avait défendu, pour le lycée de Santiago du Chili, une section espagnole unique et quelques heures d'espagnol pour ceux qui voulaient le baccalauréat français⁴². M. Blanc prend l'initiative d'écrire à la DGAC en reprenant l'affaire depuis le début, détaillant le fonctionnement de l'établissement. Pour la DGAC, c'est une surprise⁴³. Elle découvre que le lycée français est vraiment français, et se tourne alors vers l'ambassade. L'ambassadeur leur transmet le 12 juillet 1967 le rapport de Chambord et profite de l'occasion pour partager sans détour son analyse du projet et de la personne de Paul Chambord. Pour lui, il n'y a pas de motif à vouloir remanier le LFB, ni à faire de sélection psychométrique dès 5–6 ans : « Il est difficile d'engager avec ce fonctionnaire un véritable dialogue car il est peu sensible à l'argumentaire logique, et fait constamment état de l'expérience qu'il a acquise et l'œuvre qu'il a accomplie naguère à Montevideo »⁴⁴. La DGAC lui répond trois semaines plus tard, le 7 août 1967, et ne cache pas son appréhension face au rapport Chambord : « Le compte-rendu du Proviseur [...] ne laisse d'être quelque peu inquiet quant aux solutions proposées »⁴⁵.

En attendant que le département mène des consultations, la réforme Chambord est reportée sine die.

3 La DGAC et l'IFB prennent la réforme en main (1967–1968)

3.1 La DGAC définit une nouvelle doctrine dont Georges Raillard a la charge

Après réflexion menée depuis Paris sur l'ensemble des lycées français de l'étranger, la DGAC a les idées bien plus claires. Elle décide qu'à long terme, tous les lycées français du monde devraient donner plus de place à la langue française, LFB-CI compris. Cela doit passer par la création de

42 Note confidentielle 794, 08 juillet 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

43 08 juillet 1963 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

44 Lettre de l'ambassadeur à la DGAC, 12 juillet 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

45 Lettre du ministère des Affaires étrangères à l'ambassade, 08 août 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

sections mixtes et la disparition des sections étrangères. Reste à définir la méthode et le calendrier pour y parvenir. Dans le cas de Barcelone, une nouvelle répartition des tâches est faite car il faudra ouvrir des négociations avec Pere Ribera, qui est propulsé représentant informel du monde catalaniste. La personne chargée de le faire est toute désignée : Georges Raillard, le directeur de l'Institut Français de Barcelone (IFB). La DGAC assume que Paul Chambord n'est pas un diplomate et le marginalise en lui confiant la seule application technique de la réforme.

Commence alors le temps des déclarations d'intention. En septembre 1967, M. Basdevant, le directeur général des Relations culturelles, déclare avoir l'ambition de fusionner les deux sections existantes et de former un tronc commun dans l'ensemble des établissements français d'Espagne⁴⁶. En octobre, le cas du lycée de Barcelone est précisé dans les grandes lignes. Pour négocier les dispositions transitoires, la DGAC envoie M. Heibel, directeur de la section européenne des Relations culturelles, afin de rencontrer l'ensemble des acteurs de la question⁴⁷. Sa venue — dans un premier temps prévue pour le mois de novembre 1967⁴⁸ — est repoussée afin de ne pas court-circuiter celle du secrétaire d'État aux Affaires étrangères, M. Bettencourt, à l'occasion de la pose de la première pierre du nouveau lycée français de Madrid⁴⁹. Ce dernier profite alors de sa présence pour exposer publiquement la nouvelle doctrine culturelle de la France⁵⁰.

46 *Bulletin de la Fédération des professeurs français résidant à l'étranger*, septembre 1967.

47 Dépêche 18.423, 19 octobre 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

48 Dépêche 6034, 16 novembre 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Le col-laborateur en question est envoyé pour le 27/11/1967 afin d'étudier les problèmes d'enseignement.

49 Dépêche 6034, 22 novembre 1967 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

50 Article du journal *Le Monde* rapportant le discours intitulé "Le gouvernement français veut étendre la formule de lycées bilingues à l'étranger" : « Nous avons l'intention, a-t-il déclaré, de fusionner progressivement ces deux sections et de réunir tous les élèves en un même tronc commun dans lequel sera donné en français l'enseignement de la langue et de la littérature françaises bien entendu, et celui des matières dites universelles, histoire, géographie, mathématiques, physique, chimie, sciences naturelles, mais où une place de choix sera réservée à l'enseignement en espagnol de la langue, de la littérature et de la civilisation de l'Espagne. Tous les élèves, espagnols ou français, suivront ensemble cet enseignement pendant la durée des études secondaires, à l'exception seulement des deux classes terminales pendant lesquelles les jeunes Français pourront se consacrer à la préparation du baccalauréat français selon les programmes français. Nous entendons ainsi permettre à tous les élèves de recevoir les deux cultures et d'acquérir une connaissance parfaite des deux langues. Cette doctrine sera progressivement appliquée aux autres établissements français situés dans

3.2 La mission Heibel et ses retombées immédiates (janvier 1968)

M. Heibel arrive à Barcelone pour négocier les dispositions transitoires. Par l'intermédiaire de Georges Raillard, il prend soin de rencontrer en tête à tête Pere Ribera dès son arrivée à Barcelone, le 22 janvier 1968, ainsi que le président de l'APE.

Le lendemain, 23 janvier 1968, il se réunit avec l'ensemble des intéressés du dossier et leur expose le projet de réforme pédagogique de la DGAC⁵¹. Le rapport produit à l'ambassade fait état de tensions entre M. Heibel et M. Ribera⁵². M. Demerson et M. Raillard se trouvent obligés d'intervenir pour arrondir les angles. En vain. Une fois sortis, les deux conciliateurs se sentent dans l'obligation d'exprimer leurs craintes à M. Heibel et au ministère des Affaires étrangères de voir M. Ribera quitter le LFB-CI à cause de cette réforme⁵³. Ces inquiétudes se trouvent très vite confirmées car,

des pays dont la langue a un caractère universel. L'enseignement sera notamment organisé dans cet esprit au lycée de Buenos-Aires qui est en cours de construction » (*Le Monde* 1967).

51 La réforme est dans la droite ligne de celle de Paul Chambord, avec d'importantes nuances. Il est prévu la création d'un tronc commun entre la 6e et la 3e, c'est-à-dire la fusion de la section française et de la section espagnole. À partir de la Seconde, les deux sections restent en place. Les responsables présents sont : M. Demerson pour l'ambassade, M. Raillard pour l'IFB, M. Chambord, M. Ribera et M. Michel (censeur) pour le LFB. Selon Pere Ribera, l'ambassadeur lui aurait annoncé en personne la réforme lors d'un dîner au consulat (Agustí i Farjas 2015, 30).

52 « Au fur et à mesure que se déroulait la séance, M. Ribera se montrait de plus en plus tendu. Mais lorsqu'à la fin de la réunion la possibilité d'un transfert en Seconde des élèves de la section espagnole à la section française a été évoquée par M. Heibel, M. Ribera ne cachait pas son inquiétude. Il a formulé ensuite les plus expresses réserves sur l'effet de la réforme exposée par M. Heibel [...]. Au cours de la discussion assez longue, parfois un peu vive, qui s'est déroulée entre M. Heibel et M. Ribera, ce dernier a notamment rappelé qu'il avait consacré 29 ans de sa vie à la création de la section espagnole et que les projets évoqués devant lui signifiaient l'effondrement de son œuvre. À quoi M. Heibel a rétorqué qu'un plan avait été établi et que M. Ribera devrait bien s'y plier » (rapport de Georges Demerson, conseiller culturel de l'ambassade, 23 janvier 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Pere Ribera rappellera dans une correspondance postérieure cette conversation : « *Estoy seguro de que recordará — yo no puedo olvidarla — la tajante respuesta de M. Heibel a mi inquietud sobre este punto* » (lettre de démission du 05 mars 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

53 « J'ai cru devoir alors intervenir en rendant hommage au travail effectué par Pere Ribera et en indiquant qu'au cours de la séance qui allait se terminer un travail considérable avait été accompli en ce qui concerne les principes, mais qu'évidemment il était trop tôt pour examiner les modalités d'application du plan. Après cette réunion, M. Raillard craignait que M. Ribera, redoutant de voir réduite sa place au Lycée, envisage de créer pour son propre compte un établissement de préparation au *bachillerato*. Malheureusement cette prévision s'est trouvée confirmée » (rapport de Georges Demerson, conseiller culturel de l'ambassade, 23 janvier 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

de source sûre, M. Raillard apprend que M. Ribera étudie l'ouverture d'un nouvel établissement. En effet, déjà convaincu par les déclarations distillées par la DGAC depuis le mois de septembre, cette réunion a achevé de le convaincre que cette dernière avait l'intention de supprimer à long terme le baccalauréat espagnol du LFB-CI⁵⁴. Conscient des retombées générées par le départ de ce pédagogue reconnu et estimé dans les milieux catalans, M. Raillard multiplie les entretiens avec celui-ci pour tenter de lui démontrer que la réforme envisagée sera une réforme à minima. Pour lui démontrer sa bonne foi, le directeur de l'IFB décide alors de retarder l'application de la réforme jusqu'à parvenir à un accord⁵⁵.

Vaine tentative : cinq jours plus tard, M. Ribera rencontre M. Raillard et l'informe oralement de sa démission du LFB-CI. Toutefois, il se garde de l'annoncer publiquement, préférant attendre la publication officielle de la réforme. Georges Raillard est le seul de tous les officiels français à être dans la confiance, et l'autorise à préparer depuis les locaux du LFB-CI, discrètement, son projet de nouvelle école⁵⁶.

Cependant, la DGAC tarde à publier la réforme. Lorsqu'elle envoie enfin les premières directives sur la réorganisation de l'établissement, le 29 février 1968, ce ne sont que des directives très générales⁵⁷. Las, Ribera choisit d'annoncer sa décision publiquement. Le 1er mars 1968, il prévient oralement Paul Chambord de son intention de partir et remet officiellement sa démission le 5 mars 1968 à Georges Raillard et M. Demerson⁵⁸.

54 « M. Ribera a commencé, a-t-on affirmé à M. Raillard, le recrutement d'élèves pour un futur établissement qu'il compte ouvrir au mois d'octobre prochain. Il étaye sa propagande en indiquant que le Lycée supprimerait la préparation au diplôme espagnol » (rapport de Georges Demerson, conseiller culturel de l'ambassade, 23 janvier 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

55 *Ibid.*

56 Pere Ribera remercia plus tard Georges Raillard de la liberté qu'il lui a laissée pour organiser sa future école depuis l'intérieur du LFB : « *Le reitero mi vivo agradecimiento por haber reconocido mi derecho a preparar mis futuras actividades* » (lettre de démission du 05 mars 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

57 Télégramme adressé à l'ambassade de Madrid, n° 223, 14 mai 1968, dépêche du ministère n° 2881 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Ce télégramme traite de l'organisation pédagogique des classes expérimentales. Il indique deux éléments : premièrement, que les révisions seraient organisées dans l'une ou l'autre langue ; deuxièmement, que les élèves qui poursuivent dans les filières française et espagnole auront un programme renforcé de français et d'espagnol.

58 Lettres de Pere Ribera à Georges Raillard et Georges Demerson, 05 mars 1968 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes) : « *He demorado más de lo que consideraba deseable el hacer pública*

3.3 Une démission aux conséquences pédagogiques importantes

Une fois la démission actée, Georges Raillard rédige une circulaire pour annoncer la création d'une section mixte à partir de la dépêche ministérielle du 29/02/1968. Toutefois, celle-ci est très prudente car il faut encore parvenir à contenir les démissions à venir des professeurs de la section espagnole⁵⁹. Paul Chambord signe la circulaire, la publie le 14 mars, et fixe la réunion visant à étudier la mise en pratique des instructions de la DGAC au 21 mars. Cependant, à la fin de la journée de réunion, Pere Ribera, seize enseignants et deux surveillants du LFB-CI annoncent la création d'une nouvelle école nommée "Aula Escuela Europa"⁶⁰.

Cette démission collective est douloureuse pour l'établissement car, parmi les démissionnaires, il y a des personnalités publiques comme Jordi Sarsanedas, écrivain reconnu, proche de l'abbaye de Montserrat, ou encore les aumôniers du lycée (connus pour leur position antifranquiste)⁶¹.

mi posición, porque me parecía lógico y correcto que fuera primera la Administración francesa la que expulsara oficialmente sus proyectos respecto al futuro del Liceo de Barcelona. El extraño retraso que se está produciendo en este punto y que provoca la más viva y natural inquietud en profesores y familias, alertadas por las declaraciones de M. Bettencourt en Madrid y de M. Basdevant, en París (julio 1967), así como la venida y audiencias de M. Heibel, me impulsa a dar el primer paso. [...] La desaparición progresiva, a partir del próximo curso y en el plazo [...] de tres años, de la Sección de Enseñanza Media española, y su substitución, hasta el 5º año de Bachillerato (al menos en una primera etapa de reformas), por un llamado "tronco común" en el que serían dados en lengua francesa y según los programas franceses, además de la lengua y literatura e historia francesas, las denominadas "materias universales" y aun teniendo en cuenta las previsibles ampliaciones de plazos y una oportuna y cautelosa "douceur" en la aplicación inmediata suponen, sin embargo, una alteración fundamental — y unilateral — de las condiciones bajo las cuales fueron contratados los profesores de la Sección Bachillerato. [...] No se me puede pedir que colabore a destruir lo que he hecho y que me sigue pareciendo válido como fórmula del futuro ». Dans une interview plusieurs décennies plus tard, Pere Ribera réitère son analyse de la situation : « La reforma consistia a fer un únic batxillerat, anomenat mixt però que, en realitat, era el francès, amb la incorporació de cursos de lengua i civilització hispànica » (Agustí i Farjas 2015).

59 Lettre de l'ambassadeur à la DGAC, 06 avril 1968 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Cette circulaire est très « prudente », selon les termes de l'ambassadeur. En effet, elle n'annonce pas un tronc commun mais une nouvelle section qui s'ajoute aux deux sections.

60 Dans cette lettre, ils dénoncent le « programa de unificación radical de la enseñanza media, por lo menos en su primer ciclo », qui menace de les mettre au chômage. Toutefois, ils annoncent alors leur volonté de finir l'année scolaire avec professionnalisme. Lettre de démission collective du 21 mars 1968 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

61 Les démissionnaires sont Carles Congost, Amàlia Tineo, Pere Ferran, Jordi Sarsanedas, Miquel Parrera, Martínez de Cosp, Alicia Rovira de García, J. M. Closas, M. Kirchner, M. D. Planas de Gallego, P. R. Tibau, R. Mari, M. T. Gimenez de Montfor, J. P. Martínez, O. Galleg, E. López, J. González et J. M. Morató.

Leur démarche est renforcée par les démissions postérieures d'autres enseignants⁶². Pour l'ambassadeur, il devient alors impératif de ne pas chercher la guerre avec Pere Ribera afin de ne pas amplifier la crise : « Nous ne saurions que perdre à cette petite guerre »⁶³.

À partir de ce moment-là, la priorité de Georges Raillard sera de maintenir le contact avec les milieux catalanistes de l'école Aula, ce qu'il fera jusqu'à la fin de sa mission à Barcelone en 1969.

3.4 Une réforme finalement appliquée a minima et aux fortes conséquences financières

Une fois la situation stabilisée, toute l'énergie de l'équipe de Paul Chambord se focalise sur la mise en place de la réforme pour l'année 1968–1969. Des obstacles compliquent sa mise en place tant de la part de l'administration espagnole que des familles, qui forcent Georges Raillard à diluer progressivement l'esprit de la réforme⁶⁴. Celle-ci est tellement retouchée que, finalement, le système des deux sections est maintenu dans l'intégralité de l'établissement. Il est juste accompagné d'une classe mixte, créée à titre « expérimental »⁶⁵.

Reste encore à estimer le nombre d'élèves sur le départ. En août 1968, seuls 60 élèves ont fait part de leur intention de quitter le LFB-CI⁶⁶. Ils seront finalement 225 à le faire, à l'instar d'une trentaine de professeurs, ca-

62 Francesc Gomà, Elisabeth Simó, Claire Cabré, la secrétaire Eloisa (Agustí i Farjas 2015, 30 et 64).

63 Robert de Boissesson au ministère des Affaires étrangères, 05 avril 1968, N379/RC (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

64 Télégramme adressé à l'ambassade de Madrid, n° 223, 21 mai 1968 ; lettre de l'ambassade au président de l'APE, 21 mai 1968. Reste encore à obtenir l'aval des autorités espagnoles sans perdre le statut de « *colegio reconocido de grado superior* », un statut qui attire les familles (lettre de l'ambassadeur au ministère des Affaires étrangères, 05 avril 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes), et à affronter les familles mécontentes des propositions concernant le nombre d'heures de langue espagnole (lettre de l'ambassadeur à la DGAC, 06 avril 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

65 Une classe bilingue est instaurée à titre expérimental en 6e et 5e, avec l'espoir de pouvoir continuer par la suite en 4e et 3e jusqu'en 1970. L'inscription se fait sur la base du volontariat (14 mai 1968, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

66 Lettre de Robert de Boissesson au ministère des Affaires étrangères, 22 août 1968 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Celui-ci informe qu'il a demandé à Paul Chambord d'estimer les effectifs des élèves pour la rentrée d'octobre 1968.

talans comme français⁶⁷. Cela n'est pas sans conséquences sur les finances de l'établissement. Paul Chambord se voit alors obligé d'augmenter les tarifs scolaires de 15 % pour compenser les pertes fermant une année très mouvementée pour le LFB-CI⁶⁸. Une situation qui n'a aucune incidence sur les Écoles françaises, lesquelles s'affichent satisfaites que cette crise ne retombe pas indirectement sur elles⁶⁹.

4 Une recomposition qui bénéficie à l'influence française en catalogne

4.1 Deux écoles franco-espagnoles naissent de la crise de 1968

La nouvelle école que fonde Pere Ribera, nommée "Aula Escuela Europea", ouvre comme annoncé à la rentrée d'octobre 1968. Son succès est immédiat car, pour sa première rentrée, l'école accueille déjà 500 élèves⁷⁰, un chiffre supérieur comparé aux anciens effectifs de la section espagnole du lycée français (450)⁷¹, et largement supérieur au nombre d'élèves qui quittèrent le Lycée (225)⁷². Cette différence démontre le clair succès de la démarche de Pere Ribera puisque 55 % des effectifs de sa nouvelle école ne sont pas issus des rangs du LFB-CI. Cette répartition des effectifs permet à l'école d'assurer, dès sa première rentrée, toutes les classes de la maternelle au lycée, maintenant presque à l'identique sa structure héritée de la section espagnole. Ce succès n'empêche pas certains dysfonctionnements

67 05 février 1969 (396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes). Parmi les professeurs français, on compte Claire Cabré, fonctionnaire détachée, qui prend alors une disponibilité de la fonction publique française (lettre de Claire Cabré à l'inspecteur d'académie du département de la Loire datée du 27 mai 1968, Archives du Lycée International Bon Soleil).

68 « *El Liceo de Barcelona [...] ha venido teniendo una situación financiera estrictamente equilibrada hasta el 30 de septiembre de 1968. En esta fecha, el Director técnico de la sección española seguido por 225 alumnos se separó del Liceo para fundar una "escuela europea". La consiguiente disminución de efectivos e ingresos repercute de forma irreparable, a corto plazo, en un presupuesto estrictamente equilibrado: la disminución de ingresos en el presupuesto del año 1969 alcanza la cifra de 2.500.000 pesetas* » (24 décembre 1968 ; 05 février 1969 ; 23 avril 1969, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

69 Procès-verbaux de la période 1934–1979 ; AG du 06 juin 1968 ; rapport moral du président de la section des Écoles (Archives de la Société générale de Bienfaisance).

70 (*La Vanguardia* 1968)

71 La section espagnole comptait 450 élèves (note d'Henri Chassaing de Bourdeille, 31 mai 1967, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

72 Voir notes 73–74.

temporaires, notamment au niveau des salariés, obligeant à faire participer les élèves les plus âgés aux tâches de surveillance⁷³.

Dès son ouverture, la nouvelle école se place comme l'un des établissements les plus chers de l'époque puisqu'elle demande des écolages bien supérieurs à ceux du LFB-CI, contribuant à se forger l'image d'un « établissement de classe »⁷⁴. Cependant, ces forts écolages — nuancés par une politique de bourse ouverte à toutes les classes sociales⁷⁵ — servent avant tout à rehausser les salaires des enseignants. En effet, au LFB-CI, le niveau des salaires — bien que supérieur à la moyenne de l'époque — était considéré comme faible et insuffisant pour affronter l'inflation quotidienne et les prix des denrées accessibles seulement au marché noir. La difficulté de l'administration Dravet à suivre les aléas économiques avait entraîné l'émergence de revendications salariales par la voie de syndicats dès les années 1950, qui prirent, avec le temps, de plus en plus d'importance, jusqu'à phagocytter la vie interne de l'établissement et à s'imposer face aux thèmes pédagogiques⁷⁶. Pere Ribera fit donc un choix budgétaire en partie motivé par le souhait d'avoir des enseignants intégralement concentrés sur la question pédagogique, et dont la formation continue était assurée. Cela lui permit d'attirer des enseignants issus du milieu universitaire comme José Navarro (physique)⁷⁷.

Bien qu'en rupture avec le LFB-CI, les membres de cette nouvelle école ne rompent pas avec la culture française et ses représentants à Barcelone. En effet, nombre de ses enseignants sont des membres des cercles

73 (*La Vanguardia* 1968)

74 « Les milieux intellectuels et la classe moyenne de Barcelone sembleraient craindre — selon des sources dignes de foi — que ce nouveau collègue ne devint un établissement “de classe” réservé à la riche bourgeoisie catalane qu'en raison des apports financiers exigés des parents » (rapport à l'ambassade, 396PO.F.767, Archives diplomatiques de Nantes).

75 Entretien avec Jordi Bofarull, ancien élève du LFB et professeur à Aula (06/2022).

76 Dès les années 1940, des revendications salariales s'imposent dans le quotidien de l'établissement même si le salaire moyen est supérieur à la moyenne nationale, y compris dans les professions chargées de la maintenance. Ces revendications obligent André Dravet à augmenter les écolages et à négocier avec l'APE à plusieurs reprises. À partir des années 1950, les revendications augmentent sans pour autant mener à des grèves. Ce n'est qu'à partir des années 1970 que les mouvements sociaux en lien avec ce thème font jour.

77 Entretien avec Jordi Bofarull, ancien élève du LFB et professeur à Aula (06/2022).

de l'IFB⁷⁸ ; des anciens ou nouveaux officiels français sont invités aux cérémonies de l'école⁷⁹. Pierre Deffontaines et d'autres universitaires français y viennent deux ou trois fois par mois pour donner des conférences⁸⁰. Les élèves vont à l'Institut pour passer le DALF⁸¹. De même, la nouvelle école se construit autour d'un axe pédagogique franco-espagnol. Elle recrute des enseignants maîtrisant le français, le catalan et le castillan afin de concrétiser la promesse faite, lors de sa fondation, d'en assurer les formations, même si l'enseignement du catalan s'y fait, au début, de manière informelle⁸². L'école est bâtie autour de la bibliothèque avec les salles de cours qui l'entourent⁸³. Le français est intégré aux apprentissages dès l'âge de 6 ans à l'oral et dès l'âge de 7 ans à l'écrit. Des postes de direction sont remis à des enseignants français, comme c'est le cas pour Elisabeth Simó ou Claire Cabré, ancienne institutrice du LFB. Toutes deux deviennent directrices de l'enseignement primaire en français. Cette dernière ne manquera d'ailleurs pas de défendre, devant les autorités françaises, que cette nouvelle école est en tout point une école française puisque « fonctionnant comme tout autre établissement français à l'étranger », afin d'en valider son détachement en qualité de fonctionnaire⁸⁴.

Néanmoins, la méthode et l'évolution envisagées du projet pédagogique de Pere Ribera ne font pas l'unanimité. Claire Cabré, la directrice de l'enseignement primaire français, annonce son départ quelques mois après l'ouverture de l'école à cause de « désaccords d'ordre pédagogique » exprimés oralement. Elle en profite alors pour réaliser un vieux souhait : celui

78 Par exemple, Jordi Sarsanedas est membre du Cercle Literari de l'IFB. Pere Ribera est membre des cercles de l'IFB (entretien avec Núria Picas, 06.2021).

79 Pere Ribera ne rompt pas les liens avec la culture française, ni avec les anciens ou nouveaux représentants de la France. C'est ainsi qu'en 1972, pour l'inauguration du nouveau bâtiment de son école, il invite le consul de France, l'ancien directeur de l'IFB, Pierre Deffontaines [1939–1962], ainsi que le nouveau directeur de l'IFB, Jean Dedieu (*La Vanguardia* 1972).

80 Entretien avec Jordi Bofarull, ancien élève du LFB et professeur à Aula (06/2022).

81 *Ibid.*

82 (Agustí i Farjas 2015, 64 et 77)

83 Entretien avec Jordi Bofarull, ancien élève du LFB et professeur à Aula (06/2022).

84 Lettre de Claire Cabré à l'inspecteur d'académie du département de la Loire datée du 27 mai 1968 (Archives du Lycée International Bon Soleil).

de fonder sa propre école primaire franco-espagnole⁸⁵. Elle le fait en septembre 1969, après avoir acheté un terrain à Gavà, près de Castelldefels, dans la banlieue lointaine de Barcelone, en commençant avec 12 élèves et avec elle seule pour enseignante. Le choix de ce lieu — rural — n'est pas prémédité bien qu'orienté par les échanges qu'elle a multipliés par l'intermédiaire de son mari, ingénieur dans la zone portuaire de Barcelone, depuis les années 1950. En près d'un an, les effectifs de l'école quintuplent pour plusieurs raisons :

Les inscriptions que j'ai eues en cours d'année m'ont démontré qu'une colonie assez importante de francophones vivait dans la Pinède de Castelldefels. Sans parler des étrangers, résidant dans le village, qui réclament une éducation et un enseignement français pour leurs enfants. Je suis la première surprise de ce petit air international que prend l'école. Je ne m'y attendais sincèrement pas.⁸⁶

L'image positive dont jouit la France, la médiocre offre éducative de la zone et son statut d'île laïque dans une mer d'établissements catholiques contribuent à son succès immédiat. La même année, Claire Cabré crée un internat et installe un système de bus pouvant desservir les environs jusqu'à Barcelone⁸⁷. L'école, intitulée "Beau Soleil", change de nom et prend celui de "Bon Soleil" dès 1970⁸⁸. Le public est avant tout espagnol même s'il jouit d'un taux important de Français natifs (25 % en 1976), confortant ainsi son statut d'école franco-espagnole. Le succès est tel que, dès 1972, Claire Cabré décide de démissionner d'Aula afin de se consacrer intégralement à son école. La même année, son époux fait de même en démis-

85 Claire Cabré songeait à créer sa propre école primaire française depuis 1961, date à laquelle le nombre d'ingénieurs a commencé à augmenter au niveau du port de Barcelone (entretien avec Joséphine Cabré, secrétaire de la fondation Antonio Cabré, 05/2021).

86 Lettre de Claire Cabré au directeur de l'IFB, 14 juillet 1970, (Archives du Lycée International Bon Soleil).

87 *Ibid.*

88 Ce changement de nom est motivé par la difficile prononciation du mot "beau". En effet, les parents d'élèves — catalans — prononçaient le mot en articulant chacune de ses voyelles selon leur langue maternelle : "BE-A-OU". Pour ne pas torturer la langue française, la directrice fit le choix de changer l'adjectif "beau" par "bon" (entretien avec Joséphine Cabré, secrétaire de la fondation Antonio Cabré, 05/2021).

sionnant de son poste d'ingénieur pour se consacrer également à l'école⁸⁹. Cela permettra à l'établissement de commencer à tourner à plein régime à partir de cette date-là.

4.2 Aula et Bon Soleil, différence et point commun

Le point le plus important qui distingue Aula de Bon Soleil est la question financière, sur laquelle les deux écoles diffèrent radicalement. En effet, au LFB-CI, les comptes sont gérés par le proviseur, fonctionnaire français, et les établissements sont la propriété directe ou indirecte de l'État français⁹⁰. Sans soutien de la part de l'État, Aula et Bon Soleil doivent faire preuve d'imagination. D'un côté, Pere Ribera dispose déjà d'un réseau, d'un substrat : la section espagnole, à laquelle s'ajoute le soutien puissant de familles bourgeoises industrielles⁹¹. Cette convergence d'intérêts permet à l'école d'être une création *ex materia* puisque disposant, dès ses débuts, d'un public et de fonds propres. C'est une aventure collective⁹², sans but lucratif, où les pouvoirs sont donc répartis avec, d'un côté, un conseil pédagogique dirigé par Pere Ribera et, de l'autre, un conseil d'administration chargé des questions financières, présidé par le docteur Puigvert par la voie d'une société anonyme⁹³. Pour sa part, l'école Bon Soleil naît d'une démarche personnelle. Claire Cabré fonde une école sans aucun réseau. Elle ne dispose d'aucun appui humain à l'exception de son mari. Elle doit financer son initiative avec son propre patrimoine et doit trou-

89 Entretien avec Joséphine Cabré, secrétaire de la fondation Antonio Cabré (05/2021).

90 Voir Horn (2020).

91 Plusieurs familles d'élèves apportent leur contribution au projet éducatif par enthousiasme (Agustí i Farjas 2015, 64), parfois à perte : « *El profesor Ribera, [...] resaltó el espíritu realmente europeo que animó a cuantos han contribuido a esta obra, muchos de ellos con dinero a fondo perdido y otros con dedicación de su propia persona* » (*La Vanguardia* 1972). Il y a des particuliers qui soutiennent l'initiative car convaincus individuellement par Pere Ribera lui-même. C'est le cas du docteur en urologie à l'université autonome de Barcelone, Antoni Puigvert, ou de José Manuel Lara, Josep Maria Figueras et M. Petit (Agustí i Farjas, 2015, 64 et 154).

92 Cette aventure collective n'est pas sans rappeler la période de la dissidence de 1943–1944, au cours de laquelle Pere Ribera avait suivi Pierre Deffontaines et André Dravet dans la résistance face au régime de Vichy. Voir Horn (2020).

93 *La Vanguardia* 1968.

ver son public⁹⁴. Elle opte, comme Aula, pour le statut de société anonyme sans but lucratif et cumule à la fois la position de directrice pédagogique et de présidente du conseil d'administration. En cela, l'école répond aux critères d'une création ex nihilo.

Malgré cette différence, les deux écoles partagent un état d'esprit commun : leurs fondateurs respectifs se sont dressés contre la *réforme Chambord* qui visait la francisation totale de l'enseignement au LFB-CI, défendant par là même l'idée que la culture du pays d'accueil est enrichie par la culture française et non le contraire. Elles ont en commun le refus de voir la culture française devenir le seul point de référence pour ne pas voir des enfants être totalement détachés de leur pays. Elles restent toute deux dans l'état d'esprit qui prédominait dans la section espagnole du LFB-CI avant la réforme de 1968. Elles se sont construites sur le refus de franciser intégralement un public catalan afin de maintenir les valeurs pédagogiques et philosophiques qui régissaient le LFB-CI depuis 1940.

4.3. Une recomposition scolaire qui renforce l'influence française

Cette recomposition scolaire, dommageable pour l'image du LFB-CI, n'empêche pas le prestigieux établissement scolaire de relever la tête grâce à la demande. Dès l'année 1969, il peut compenser les départs d'élèves. Dans la lancée de la *réforme Chambord*, il continue sa très lente mue vers une francisation totale. Les méthodes pédagogiques héritées de l'époque Dravet (imprégnées de *despotisme éclairé*) évoluent. L'établissement perd en 1974 son statut de Collège international suite au choix de l'État français de délaissier les campus de Provença et Moià. La population scolaire du LFB-CI demeure dès lors stable (entre 3 000 et 3 200 élèves). Peu à peu, la population des classes de primaire diminue au profit de la démocratisation des classes du collège et du lycée⁹⁵ :

94 L'école était par le passé un « champ d'asperges infesté de vipères » (entretien avec Joséphine Cabré, secrétaire de la fondation Antonio Cabré, 05/2021).

95 Entre 1970 et 1978, le nombre d'élèves du collège passe d'environ 700 à 900. De même, pour le lycée, leur nombre passe d'environ 400 à 550.

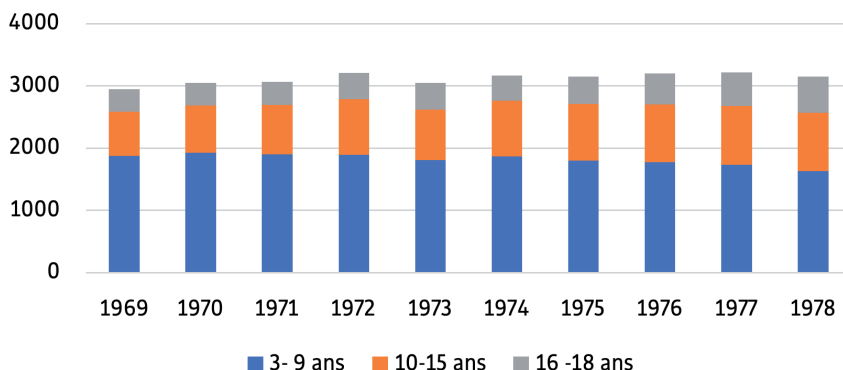

Figure 4. Nombre d'élèves du LFB-CI (1969–1978), toutes sections confondues⁹⁶

De leur côté, les Écoles françaises se modifient aussi. La mort de son historique président, Alphonse Perrier, en février 1970, et le départ à la retraite de sa directrice, Antoinette Llisteri, ouvre la voie à une évolution⁹⁷. Durant cette décennie, l'école se détache également de la pédagogie ayant marqué les années 1940–1960 pour s'adapter aux changements rapides de la société. Elle s'aligne sur les nouvelles recommandations des ministères français promouvant la fin des classes à 40 élèves⁹⁸, et commence à recevoir des directeurs nommés et rémunérés directement par la France en échange de subventions régulières pour pallier cette baisse des effectifs⁹⁹. Elle est reconnue officiellement par la France comme école française à partir de 1977. Elle s'étend au centre-ville en achetant une annexe Carrer Sicília. Elle change même de nom et devient "École Ferdinand de

96 Ce graphique a été réalisé à l'aide du fonds d'archives du LFB conservé dans son enceinte (budgets annuels), du fonds de l'Institut Français de Barcelone conservé aux Archives diplomatiques de Nantes (publicités) et des mémoires d'André Dravet (Dravet 1983).

97 « La politique d'isolement, qui fut une caractéristique de la gestion de l'ex-directrice Madame Llisteri, a été complètement abandonnée. Cela se traduit par une amélioration très nette des rapports avec l'Institut Français et le Lycée Français de Pedralbes » (procès-verbal du comité des Écoles du 25 janvier 1977, Archives de la Société générale de Bienfaisance).

98 Les effectifs passent en 1970 d'environ 990 à environ 790 élèves.

99 Le modèle de financement, inspiré des souscriptions volontaires, commençait à s'essouffler progressivement.

Lesseps” en 1977 avant de devenir “Collège Ferdinand de Lesseps” suite à l’ouverture d’une première classe de 3^e¹⁰⁰.

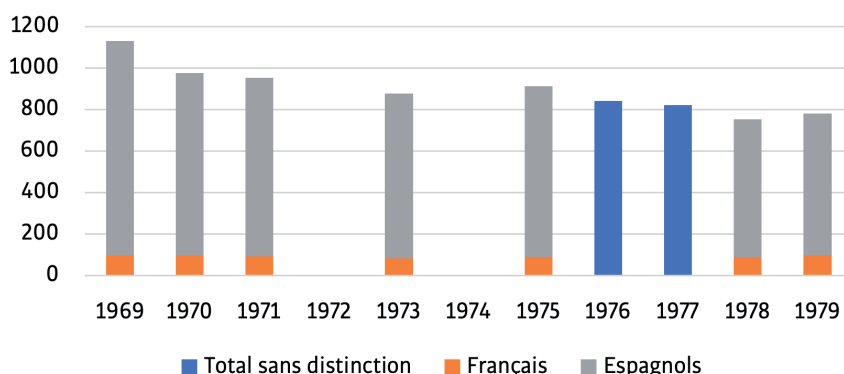

Figure 5. Nombre d’élèves des écoles françaises (actuelle Lesseps), 1969–1979, toutes classes confondues¹⁰¹

Pour sa part, l’école Aula croît également. D’abord installée dans une maison familiale, située Carrer Doctor Roux n° 97, elle achète la même année un terrain sur l’Avinguda Mare de Déu de Lorda, où elle fait bâtir des préfabriqués en 1971 et s’y installe en 1972¹⁰². Cela lui permettra de faire croître ses effectifs au-delà du millier.

Bon Soleil connaît aussi un essor certain de ses effectifs scolaires. En 1978, l’école ouvre sa première classe de 3e. En 1985, elle obtient de la Generalitat l’homologation nécessaire pour préparer aux examens de *batxillerat*, ce qui lui permet d’ouvrir des classes de lycée. Ce succès est accompagné d’une reconnaissance de l’État français. En 1976, ce dernier reconnaît la validité des études menées dans l’école. Bon Soleil devient officiellement

¹⁰⁰ Procès-verbal du 20 septembre 1979 du comité des Écoles, procès-verbal du 22 novembre 1979 du comité des Écoles et procès-verbal du 25 juin 1979 du comité des Écoles (Archives de la Société générale de Bienfaisance).

¹⁰¹ Ce graphique a été réalisé à l’aide des fonds d’archives de l’école Lesseps et de la Société générale de Bienfaisance conservés dans leurs enceintes respectives.

¹⁰² Voir *La Vanguardia* (1969) et *La Vanguardia* (1972). Ces préfabriqués avaient une durée de vie d’une trentaine d’années. Durant les années 2000, l’école se lance dans une reconstruction, bâtiment par bâtiment, afin de renouveler son mobilier (entretien avec Jordi Bofarull, ancien élève du LFB et professeur à Aula, 06/2022).

une école franco-espagnole. En conséquence, Claire Cabré est autorisée à réintégrer la fonction publique, à laquelle elle avait dû renoncer en suivant Pere Ribera en 1968. Cette reconnaissance de la part de l'État français lui permet de négocier des détachements d'enseignants venus de France, et enracine le caractère français de l'établissement¹⁰³.

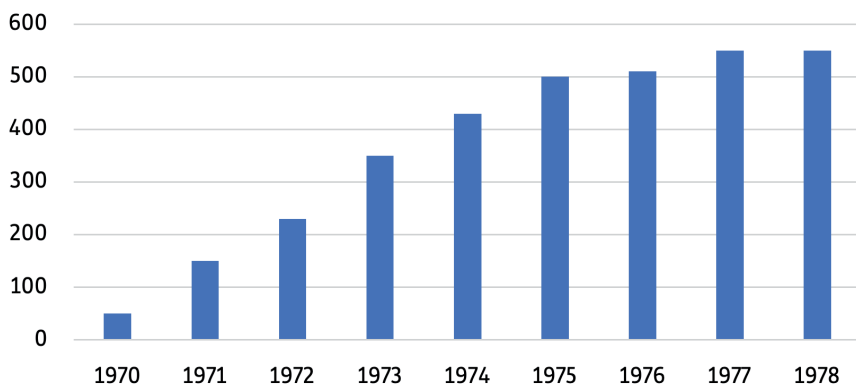

Figure 6. Nombre d'élèves de l'école Bon Soleil (1970–1978), toutes classes confondues (Archives du lycée international Bon Soleil)

Le développement de ces deux nouvelles écoles franco-espagnoles contribue à renforcer l'influence culturelle de la France. Sur le plan géographique, le rayonnement français sort de Barcelone pour s'étendre dans la plaine du Llobregat avec l'école Bon Soleil. L'offre éducative sur Barcelone est renforcée. Sur le plan quantitatif, le nombre d'élèves ayant accès au système éducatif français est amplifié. Plus de jeunes sont au contact de la culture française après 1968. En 1968, 4 500 élèves étaient inscrits dans une école française. À partir de 1975, ils sont environ 6 000. C'est le paradoxe de la crise de 1968. Le LFB-CI en est ressorti affaibli mais l'influence française renforcée :

103 Jusqu'à-là, l'établissement demandait aux enseignants de se mettre en disponibilité de la fonction publique.

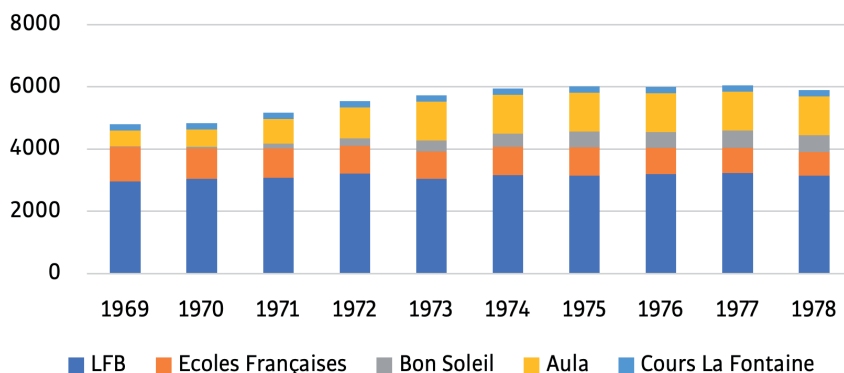

Figure 7. Effectifs de l'ensemble des écoles francophones (1969–1978)

5 Conclusion : une crise inévitable ?

Le paysage éducatif francophone de Barcelone n'avait pas évolué depuis la consolidation du lycée français en tant qu'îlot libéral entre les années 1940 et 1950 (Horn 2020). Sa recomposition s'amorce doucement, à partir du début des années 1960, lorsque le régime franquiste desserre lentement l'étau de l'autarcie. Le remplacement des fonctionnaires français en place depuis le début du franquisme, comme André Dravet et Pierre Deffontaines, en est l'une des expressions. Parallèlement, un nombre croissant de Français s'installe en Catalogne. Limité dans ses capacités d'accueil — malgré l'inauguration de son nouveau campus à Pedralbes —, le LFB-CI doit refuser de plus en plus de demandes. Cela mène à la création d'une nouvelle école maternelle et primaire française, la première depuis 1924 : le cours La Fontaine.

Cependant, une crise de nature pédagogique va accélérer le processus et mener à une restructuration de l'offre scolaire. L'arrivée en 1967 d'un nouveau proviseur, Paul Chambord, en constitue l'élément déclencheur. Celui-ci désire *franciser* à marche forcée l'établissement avec l'appui prudent du ministère des Affaires étrangères français. Le puissant directeur de la section espagnole du LFB-CI, Pere Ribera, pédagogue reconnu au sein du monde catalan, ancien collègue de Pierre Deffontaines et d'André Dravet, refuse cette *francisation* au motif qu'elle mène à la suppression de

sa section à laquelle il a consacré sa vie. Cela provoque une crise interne au sein du prestigieux établissement scolaire. Pour éviter le scénario de la rupture, l'IFB, l'ambassade et le consulat privent Paul Chambord de toute marge de manœuvre dans la négociation de la réforme et négocient avec le ministère sa mise en place très progressive et a minima. Néanmoins, l'intervention de M. Heibel, envoyé par le ministère, achève de convaincre Pere Ribera de se défaire du LFB-CI et de fonder sa propre école, la future Aula Escuela Europa. Un an plus tard, une des enseignantes l'ayant suivi fondera à son tour une école française, l'école Beau Soleil de Gavà.

La crise de 1968 constitue en soi un big bang dans le petit univers scolaire francophone de Barcelone. Elle représente un point d'orgue. En effet, c'est à cette date que l'administration française revoit les valeurs philosophiques et pédagogiques sur lesquelles le LFB-CI avait été refondé en 1940 ; des valeurs qui avaient valu à la France la sympathie des milieux catalanistes, dont Pere Ribera était l'un des représentants. En faisant le choix de la "francisation", l'administration française imposait au LFB-CI un changement de modèle qui allait conduire l'établissement à être en rupture avec sa propre histoire et qui allait avoir un prix fort, tant en termes d'image que de finances. Si cette crise ne mena pas à une rupture totale entre l'administration française et le catalanisme, c'est grâce à la figure de Georges Raillard, directeur de l'IFB, très proche des milieux catalanistes.

Cette crise de 1968 était-elle inévitable ? L'arrivée d'une nouvelle génération d'administrés français, moins informés de la complexe équation qu'avaient créée Pierre Deffontaines et André Dravet, contribua sans doute à cela. Pere Ribera était, d'une certaine manière, le dernier vestige de ce modèle. Les autorités françaises ne concevaient plus le Lycée comme un refuge pour les Catalans. L'ouverture économique et les désirs de rapprochement culturel expliquent en partie ce retournement. Cette séparation était donc inévitable dans la mesure où des intérêts supérieurs à ceux du seul LFB-CI étaient en jeu. Néanmoins, cette séparation aurait pu se produire d'une autre manière. En effet, Paul Chambord crispa la situation par son volontarisme et le choix de ses mots. De l'ambassade jusqu'au ministère des Affaires étrangères, ses prises de position ont inquiété. L'intervention de M. Heibel n'a pas renversé la tendance. En somme, la crise de 1968

est née d'un désaccord de nature pédagogique, que de successives erreurs de communication ont toutefois transformé en une brouille profonde.

Cependant, si cette crise a fragilisé le LFB, elle a paradoxalement renforcé la présence éducative française. Le nombre d'élèves ayant accès au système éducatif français ou inspiré du système français a crû. Un nouveau paysage a surgi, et il n'évoluera plus pendant vingt ans. Il commencera à se recomposer doucement à partir de la fin des années 1980 car, dans l'euphorie des Jeux olympiques de 1992, beaucoup de Français s'installent dans les environs de Barcelone. Deux écoles maternelles seront fondées, l'une à Reus en 1988 et l'autre près de Sitges en 1992. Toutes deux vont croître, ouvrant progressivement des classes de primaire et de collège, jusqu'à atteindre les classes de lycée durant les années 2000. À l'heure actuelle, elles forment respectivement le lycée international de Reus et le lycée français de Bel Air. Cette seconde recomposition touche également la capitale catalane. Barcelone attire moins que sa banlieue lointaine. Cela a pour conséquence que l'école Lesseps ferme ses classes de collège pour se centrer sur le primaire tandis que le cours La Fontaine ferme définitivement ses portes, clôturant ainsi cette seconde et dernière recomposition du paysage scolaire. Il faudra attendre les années 2010 pour voir le lancement d'une initiative pédagogique, *Batxibac*, pour voir l'influence française connaître un nouvel essor important. Il sera accompagné de la fondation, en 2020, d'une école maternelle à Barcelone : Libellule and Co.

Bibliographie

- Agustí i Farjas, Bibiana. 2015. *Recordant el Sr. Ribera*. Barcelone : Fundació Privada Aula.
Archives de la Société générale de Bienfaisance.
Archives diplomatiques de Nantes. 396PO.F.767.
Archives du LFB.
Archives du Lycée International Bon Soleil.
Bulletin de la Fédération des professeurs français résidant à l'étranger. 1967.
Septembre 1967.
Dravet, André. 1983. *La curieuse histoire du Lycée Français de Barcelone*. Barcelone : General Gràfic.
Horn, Guillaume, dir. 2020. *Les Français de Barcelone — Ombres et lumières — du XIVe au XXe siècle*. Barcelone : Bienfaisance Barcelone.
La Vanguardia. 1966. 11 mai 1966.

La Vanguardia. 1968. 20 avril 1968.

La Vanguardia. 1968. 29 septembre 1968.

La Vanguardia. 1968. 10 octobre 1968.

La Vanguardia. 1969. 04 juin 1969.

La Vanguardia. 1972. 22 janvier 1972.

Le Monde. 1967. 18 décembre 1967.

Nicolau Martí, Antoni, dir. 2021. *Per una educació en llibertat. Barcelona i l'escola. 1908–1979*. Barcelone : Mairie de Barcelone.

Sayavera Soraya C., 2016. « El sistema educativo durante el franquismo: las leyes de 1945 y 1970 ». *Revista Aequitas* 8 : 35–62.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

«Un año y 16 días en el mando de las Baleares». Crònica del governador militar Trinidad Benjumeda del Rey*

JAUME CLARET MIRANDA

Universitat Oberta de Catalunya (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-5886-3621>

Presentació: 18 oct. 2022 | Acceptació: 13 nov. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Claret Miranda, Jaume. 2022. «Un año y 16 días en el mando de las Baleares». Crònica del governador militar Trinidad Benjumeda del Rey». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 125–154. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409708>.

Resum: La crònica fins ara inèdita del governador militar Trinidad Benjumeda del Rey ens ofereix un testimoni, interessat però substanciós i informat, sobre el seu temps al capdavant de la Comandància Militar de Balears. En mans dels rebels des de l'inici de la Guerra Civil, Mallorca tenia un gran valor estratègic que el nou cap militar havia de consolidar depurant responsabilitats, frenant la influència italiana, donant una cobertura legal a la repressió desplegada arran del fracassat desembarcament republicà i fent una reorganització interna de caràcter polític, logístic i militar.

Paraules clau: Guerra Civil, Mallorca, Trinidad Benjumeda del Rey, repressió franquista

«A Year and 16 Days in Command of the Balearic Islands». Chronicle of the Military Governor Trinidad Benjumeda del Rey

Abstract: The hitherto unpublished chronicle of the military governor Trinidad Benjumeda del Rey offers an interested but substantial and informed account of his time at the head of the Military Command of the Balearic Islands. In the hands of the rebels since the beginning of the Spanish Civil War, Majorca had a great strategic value that the new military chief had to consolidate clearing responsibilities, containing the Italian influence, covering legally the growing repression following the failure of the republican landing and effecting an internal reorganization at a political, logistical and military level.

Keywords: Spanish Civil War, Majorca, Trinidad Benjumeda del Rey, Francoist repression

El febrer del 1938, el coronel d'Enginyers Trinidad Benjumeda del Rey (Sevilla, 14 de juny de 1879 – ídem, 26 de desembre de 1955) es trobava a l'espera d'una destinació, i ho va aprofitar per deixar per escrit «un extracto

NOTA: Aquesta peça no hauria estat possible sense la generositat de l'amic Paco Espinosa i les lectures i comentaris dels col·legues Bartomeu Garí, Maria Eugènia Jaume, Jaume Sansó i Antoni Tugores.

DICTATORSHIPS & DEMOCRACIES 10 (2022) · E-ISSN: 2564-8829 · PUNCTUM, UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA & FUNDACIÓ CARLES PI I SUNYER

de los asuntos más importantes» que l'havien ocupat al llarg del poc més d'un any —del 20 de setembre de 1936 al 6 d'octubre de 1937— al capdavant de la Comandància Militar de Balears. Aquell quadernet, format per 25 pàgines mecanografiades —amb un afegit i algunes correccions manuscrites—, va quedar sepultat a l'arxiu del general José Enrique Varela. A la seva mort, la família va cedir tota la documentació a l'Archivo Histórico de Cádiz i, anys més tard, l'historiador Francisco Espinosa Maestre hi va localitzar —tot i la intensa purga, on alguna carpeta encara conservava l'advertència «CONSULTAR»— l'expedient personal 150/805 i, dins d'ell, aquest interessant inèdit que generosament em va oferir. La seva reproducció ens permet accedir a les impressions directes d'un dels protagonistes de la Guerra Civil a l'arxipèlag i, tot i la voluntat justificativa i vanitosa que hi palpita, ofereix dades, valoracions i descripcions de gran utilitat per complementar els nostres coneixements sobre la situació a les Illes Balears en concret i sobre l'organització interna dels rebels en general.

Abans d'analitzar-ne el contingut i transcriure la memòria, situem breument el seu autor a partir de la seixantena d'exhaustives pàgines del seu full de serveis («Hoja de Servicio»), conservat a l'Instituto de Historia y Cultura Militar de Segovia. El sevillà Benjumeda del Rey va matricular-se com a alumne de l'Arma d'Enginyeria el primer de juliol del 1896. Després d'uns primers anys de formació amb destinacions sobretot a la capital andalusa, la seva carrera va avançar gràcies a la participació en la campanya del Marroc des del 1917, amb base principalment a les ciutats de Larraix i Melilla. Ferit de bala el 31 d'agost de 1921, va rebre la Cruz de la Real y Militar Orden de San Hermenegildo —la més rellevant de les diverses condecoracions guanyades durant la seva trajectòria i que el 1941 es va convertir en Gran Cruz, amb efectes des del 12 de juliol de 1940— i va obtenir, per mèrits de guerra, l'ascens a tinent coronel (ho era per antiguitat des del 30 de maig de 1921) el 31 de juliol de 1922 («Hoja de Servicio», 2-4, 9-23, 38-39 i 41).

Durant els següents anys, les seves destinacions van estar sempre entre Melilla i Sevilla, amb algun breu pas per altres punts de la Segona Regió Militar. Aquesta tendència es va trencar per partida doble el 1935, ja que el 3 de maig va ser ascendit a coronel d'Enginyers per antiguitat i el 31 d'agost es va incorporar a la Tercera Regió Militar, amb centre a València. Molt oportunament, el 15 de juliol de 1936 va marxar a passar l'estiu a Sevilla

i, tres dies més tard, es va sumar al cop d'Estat a la capital andalusa. Tot i que el general Gonzalo Queipo de Llano no li va fer cap encàrrec concret, l'arribada del general Francisco Franco a Sevilla el va convertir en el peó del nou home fort. Així, el 20 d'agost el va enviar a «una Comisión reservada para Cáceres, marchando a dicha plaza y regresando a Sevilla una vez cumplimentado el Servicio», i el 2 de setembre el tornava a reclamar a la ciutat extremeña per comunicar-li el nomenament com a responsable militar a Balears segons una ordre de la Junta de Defensa Nacional de tres dies després («Hoja de Servicio», 23–34, 40 i 42). Com relata el mateix Benjumeda del Rey, encara va trigar quinze dies a arribar a Palma.

Després del seu pas per l'arxipèlag —on el 22 de febrer de 1937 se'l va habilitar com a general de Brigada, tot i que no consolidaria aquest grau fins al 12 de juliol de 1940—, tornava a Sevilla, on quedava en situació de disponible. Aquest punt mort el va deixar enrere el 15 de juny de 1938, quan va ser nomenat vocal del Consejo de Guerra Permanente de Oficiales Generales del Ejército del Sur. El 27 de gener de 1939 deixava aquest càrrec per assumir la Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros y Presentados; a partir del 27 de setembre, se l'adscrivia com a responsable del Regiment de Fortificaciones núm. 4 a la zona gaditana del Camp de Gibraltar. Finalment, coincidint amb el seu ascens a general de Brigada, se'l va nomenar general cap d'Enginyers de la Segona Regió Militar, on supervisava fortificacions i presidia tribunals d'ascensos. Amb aquest càrrec i graduació, el seu expedient acaba el 1942, segurament per jubilació. Instal·lat a Sevilla novament, hi va morir el dia de Sant Esteve del 1955 («Hoja de Servicio», 34–37, 40 i 42).

Situat l'autor, fem uns breus apunts sobre el contingut d'una memòria¹ que no volia ser «un diario de operaciones», «sino un extracto de los asuntos más importantes que tuve que resolver, redactado sin vistas a publicidad alguna, para rememoración íntima y satisfacción propia». Tot i explicar aquesta intenció, l'escrit evidencia una voluntat de vindicació i de defensa —«llegué en mangas de camisa y me vine sin zapatos después de

1 Si no s'indica el contrari, totes les citacions corresponen a la memòria redactada per Trinidad Benjumeda del Rey, inclosa a l'expedient 150/805 de l'arxiu de José Enrique Varela, conservat a l'Archivo Histórico de Cádiz.

haber mandado tantos millares de ellos a España»— davant versions que ell creia espúries del seu pas per Mallorca —«llegan a mi conocimiento, de un modo reservado que no me permite hacer uso de la confianza, especies calumniosas vertidas contra mí que, de no ser absurdas serían infantiles, y despabilada mi candidez observo actitudes, compruebo desconsideraciones, infiero que me miran como un apestado y leo en los semblantes».

En aquest sentit, no és innocent que adjunti les felicitacions dels seus superiors jeràrquics, faci referència a la «gratitud» vers ell del germà aviador del dictador, Ramón Franco, i sobretot que expliciti que va ser el mateix Francisco Franco qui el va nomenar comandant militar de Balears. La decisió responia tant al propòsit del govern de Burgos d'anar reforçant els comandaments dels territoris controlats, com a l'especial conjuntura local, on la cúpula dirigent havia estat successivament escapçada, mal preparada —«salvo contadísimas excepciones, todos eran muy flojos, la instrucción muy deficiente y la presentación detestable»— i, finalment, superada per les circumstàncies i per la influència italiana.

Així, després del triomf de l'aixecament a Mallorca, el general Manuel Goded s'havia desplaçat a Barcelona, on no només va fracassar a l'hora de dominar la capital catalana, sinó que, a més, fou detingut i posteriorment afusellat. En la confiança d'un ràpid retorn i de l'arribada des de Menorca del comandant militar José Bosch Atienza, Goded va deixar a l'illa com a màxima autoritat accidental el coronel Aureliano Díaz de Freijó. Cap de les dues circumstàncies es van produir. A la seva execució a Catalunya s'hi va sumar el fracàs de la rebel·lió a Menorca, on Bosch Atienza fou detingut i condemnat a mort juntament amb altres oficials menorquins implicats en la conspiració (Massot 1976, 47–48). El nomenament que Goded havia volgut provisional —perquè «conocía la falta de dotes de mando y aptitudes físicas del Coronel Díaz»— va esdevenir definitiu.

Superat per les circumstàncies, Díaz de Freijó va cedir aviat les competències al tinent coronel d'Enginyers Luis García Ruiz, que també exercia com a governador civil per decisió de Goded, fins al punt que tothom creia «que el mando de Baleares» l'exercia ell en solitari. Aquest traspàs i la mateixa direcció dels afers illencs van ser objecte d'enfrontaments i resistències dins de la cúpula rebel, principalment entre el mateix García Ruiz, el comandant Emilio Ramos Unamuno, posicionat com a president de la

Diputació Provincial, i el tinent coronel Antonio Álvarez-Ossorio, nomenat cap de la Guàrdia Civil. Així, quan el segon va ser acusat de no haver mostrat prou entusiasme en la direcció de les operacions contra els republicans desembarcats el 16 d'agost de 1936 al Llevant mallorquí, el primer va rellevar-lo —por «imposición del Conde Rossi», assegura Benjumeda del Rey, tot i que això ha estat posat en dubte (Massot 1976, 157–159)— i va deixar el Govern Civil en mans del tercer, que després es va resistir a tornar-li el càrrec amb discussions públiques, com la d'un dinar ofert pel contraalmirall francès Emmanuel Ollive. «Entre las primeras autoridades había grandes discordias», i això s'evidenciava en «una desorganización absoluta en todos los aspectos, militar, civil, administrativo, justicia, etc.».

El falangisme local —representat pel seu màxim responsable, Alfonso de Zayas, marquès de Zayas— i les decisives forces enviades des d'Itàlia van aprofitar el buit de poder que implicava la manca de competència de la cúpula dirigent i el relatiu aïllament de la resta del territori per guanyar pes i influència: «L'Italia intendeva approfittare della crisi spagnola per prendere possesso delle Baleari» (Quartararo 1977, 25). Més encara quan la ja citada expedició republicana liderada pel capità Alberto Bayo, després de recuperar Eivissa i Formentera, havia arribat a Mallorca —«en el mando había debilidad, pués dadas las buenas condiciones de defensas naturales de la Isla y el personal, armamento y municiones de que disponían, no era explicable la progresión del enemigo». Ras i curt, l'ajuda italiana va ser decisiva per aconseguir la retirada dels republicans el 4 de setembre de l'illa gran i la posterior recuperació de les Pitiüses, on les tropes italianes i els voluntaris i falangistes mallorquins haurien comès «desmanes» amb total impunitat.

Conjurat el perill republicà, creixia el temor, compartit pel mateix Franco, «de encontrarme a los italianos mandando en la isla». D'aquí les prioritats de Benjumeda del Rey: frenar un possible control italià de Mallorca i depurar responsabilitats dins la cúpula mallorquina. Amb aquest doble objectiu, va iniciar el viatge amb l'ajuda del futur ministre d'Educación Nacional del primer govern franquista, Pedro Sainz Rodríguez. La tria no era casual, ja que, com ha demostrat l'historiador Ángel Viñas, aquest destacat membre d'Acción Española havia servit d'enllaç entre el general José Sanjurjo i la Societat Idrovolanti Alta Italia per a l'adquisició

el 1 de juliol de 1936 de quaranta avions moderns de tota mena, així com de munició i d'avituellaments diversos (Viñas 2013, 92–101).

Gràcies a ell, Benjumeda del Rey va arribar a Mallorca, en un itinerari que va començar a Cáceres i en el qual va passar per Burgos per recollir la documentació i després per la frontera navarresa; ja des de Biarritz va prendre un avió fins a Palma, fent escala a París i Roma. Aquesta aturada a la capital italiana fou molt rellevant, ja que, fent-se acompanyar per l'almirall Antonio Magaz —ambaixador oficiós dels rebels davant la Santa Seu— es va reunir segurament amb Ottavio de Peppo, del Ministeri d'Afers Exteriors —no n'era el número dos, com s'apunta a la memòria, però sí cap del Gabinet Diplomàtic i un personatge molt implicat en les relacions italoespanyoles— per exigir que l'aviació italiana estigués a les seves ordres i per confirmar que el país transalpí «no tenia apetències de domini sobre Balears».

De seguida, les bones paraules van xocar amb la realitat: «los pocos italianos que había en Mallorca y al frente de ellos el Capitán de Fragata Carlo Margottini y el llamado Generale Conde Rossi, habían mandado en la Isla hasta mi llegada». El primer, al capdavant del creuer *Fiume*, i el segon —l'agitador feixista Arconovaldo Bonaccorsi, autoanomenat falsament Conde Rossi (Massot 2017)—, al capdavant dels paramilitars, s'havien erigit en «salvadores» i, amb la connivència falangista, «ejercieron en realidad el mando».

Davant d'aquesta situació, Benjumeda del Rey va centrar-se en recuperar els fils del poder i desfer les conxorxes italianes (Quartararo 1977, 33). Com recull el periodista i historiador Manuel Aguilera (2022, 90), el «4 de enero de 1937 el capitán Margottini reconoció que habían “desaparecido las condiciones excepcionales” de los primeros meses. Ya no tenían tanto poder de decisión en los “asuntos internos de la isla”». Això s'evidencia quan Benjumeda del Rey aconseguí la sortida de Mallorca del Conde Rossi i una major coordinació amb les forces italianes. En paraules seves: «mi empeño fué evitar preocupaciones al Generalísimo sobre aquellas Islas de España tan importantes y tan codiciadas por el enemigo y sus amigos: Elevar y sostener el prestigio del mando ante los isleños y ante los extranjeros [*sic*]; aumentar constantemente la potencia militar, el espíritu del pueblo y la vitalidad del país en todos sus aspectos».

Alhora, va iniciar una depuració de la cúpula dirigent local. Seguint ordres del mateix Franco, Benjumeda del Rey va obrir un consell de guerra el 10 de desembre contra Díaz de Freijó, Ramos Unamuno, el tinent coronel Josep Garrido de Oro, el comandant José Clar Pujol, el capità Francisco Sanchis Candela i el tinent coronel Pedro Llompart Ramis per negligència, per desorganització del comandament i per no haver seguit al peu de la lletra les ordres deixades per Goded. L'endemà ja es va dictar sentència: els dos primers van ser retirats del servei i condemnats a dotze i deu anys de presó, respectivament, mentre que la resta foren expulsats, excepte el darrer, que també fou retirat dels seus càrrecs (Massot 1976, 164–165). De res va servir-li a Ramos Unamuno recordar que, arran del desembarcament republicà, «havia donat ordre d'afusellar sense judici previ els detenguts», més de 200 persones tot just arribades des d'altres pobles a Manacor i no, com assegurava ell interessadament, captius arrestats prèviament per buidar unes presons plenes a vessar (Tugores 2022, 58–59 i 96–97).

Només García Ruiz sortia sense màcula i, ascendit a coronel, va ser enviat a la Península, on va participar a la campanya franquista al nord d'Espanya i, posteriorment, va intervenir al sud a les ordres de Queipo de Llano. Segurament ni l'exoneració, ni la posterior carrera meteòrica d'aquest company d'armes —tots dos compartien la branca d'Enginyeria— devia ser ben rebuda per Benjumeda del Rey. De fet, segurament era qui tenia en ment quan escrivia contra un enemic acarnissat a qui, juntament amb altres dos militars, hauria pogut processar en el seu moment:

Buen cazurro tan falto de inteligencia como sobrado de ambición, ha ocupado un cargo (que pude yo obtener si lo solicito o me lo trabajo como se suele decir) [la comandància d'obres i fortificacions de Burgos] mas su ambición no está satisfecha y como es maestro en gramática parda conseguirá lo que se propone que es ser General [ho aconseguiria per mèrits de guerra el febrer del 1939] y llegar a mandar las Baleares [en seria governador militar d'agost del 1940 a març del 1942], por mandarlas y por demostrar tácitamente que no hacía falta que me hubieran enviado a mí estando él allí y esto, no se atreverán a decirlo pero lo pensarán sus amigos y partidarios (que como afincado en Mallorca tiene también su partidito) [va ser nomenat fill adoptiu de Manacor i Palma, i a Ciutat va tenir una plaça dedicada, entre altres honors i vincles].

Dins de la progressiva consolidació del primer franquisme a Mallorca (Massot 1996), també es van viure importants friccions amb els suports civils a la rebel·lió. Entre els més reticents a col·laborar amb Benjumeda del Rey, va destacar la Falange local. Així, la unificació política i sindical va fer-se «a pesar de los mallorquines y del inepto Jefe Marqués de Zayas». En aquesta tasca, el militar sevillà va comptar amb l'assistència del manacorí Ladislao López Bassa, el qual s'incorporaria posteriorment al quarter general de Franco com a home decisiu de la Falange.

L'investigador i periodista Antoni Tugores recull un bon exemple d'aquesta baralla de galls. Amb motiu del primer aniversari de la victòria davant dels republicans, el 4 de setembre de 1937 el marquès de Zayas va promoure a Porto Cristo un monument commemoratiu sense informar-ne l'autoritat militar. Aquest monolit només homenatjava milícies i falangistes, i arraconava protocol·làriament i discursivament Benjumeda del Rey. «Tot plegat va originar un forta esbroncada que acabà, un mes després, amb dues sancions econòmiques de cal déu» per a dos dels organitzadors, una irritació creixent entre falangistes i militars, una visita de desgreuge a Manacor dies després del governador militar i la construcció d'un altre monument dedicat als caiguts d'Infanteria i Artilleria el 1958 (Tugores 2022, 132–136 i 141–144).

La memòria també fa un repàs de la precària situació de l'illa en tots els aspectes possibles: subsistències, materials, combustibles, indústria i comerç, agricultura, comunicacions, obres públiques, atur obrer, etc. Pel que fa als aspectes militars, Benjumeda del Rey critica que Ramos Unamuno prioritzés les columnes de voluntaris enfront de la mobilització dels reservistes i l'enquadrament militar. De fet, al cap de poc temps d'arribar a Mallorca, el nou comandament va dissoldre les milícies de part, va reorganitzar les forces existents i les va posar sota comandament militar. També fa referència a l'armament i municions disponibles («si no abundante era suficiente») i a l'endarrerida situació a la seva arribada de la defensa de costes, la defensa mòbil i la defensa passiva antiaèria. A la seva partida, en canvi, assegurava haver deixat encarada la conversió del port de Palma en una base naval, iniciades diverses obres públiques —com ara l'embelliment de Ciutat o quilòmetres de carretera sense cost, realitzades segurament per presoners (Jaume 2019)—, organitzada la defensa pas-

siva antiaèria amb refugis per a 90.000 persones —els estudis disponibles han identificat, en gran xifres, 600 aixoplucs privats i 130 de públics (Fiol 2019, 11 i 335–339)— i, fins i tot, encarregada a Josep Balaguer Vallès la creació d'una banda-orquestra.

Aquestes suposades consecucions contrasten amb el seu lament sobre les falses informacions, algunes d'interessades i d'altres directament inventades, especialment respecte de les operacions militars contra el desembarcament republicà. Aquesta desinformació es generava, segons Benjumeda del Rey, per les ànsies d'imitar les al·locucions radiofòniques del general Gonzalo Queipo de Llano, en què s'anticipaven falses victòries, i perquè cap autoritat «se aproximó nunca ni siquiera a Manacor» i «desde sus sillones de Palma recibían y transmitían las noticias del frente», mentre que les operacions concretes eren assumides pels militars sobre el terreny i dirigides pels enviats italians.

Pel que fa a la situació civil, la descripció és ben contradictòria. D'una banda destacava el compromís amb els rebels de la majoria de la societat; subratllava, per exemple, que «en Acción Popular y J.A.P. estaban en general, las personas más decentes de Mallorca», i remarcava les subscripcions *voluntàries* en forma d'or i diners. En tancar el seu mandat, afirmava haver reunit «para España cantidades que no creo habrá superado ninguna provincia (cuando cesé las aportaciones llegaban a 900 kilos de oro, nueve millones en divisas y valores extranjeros y 12.000.000 en pesetas, más 208.000 pesetas para los herederos del General Goded y otras numerosas suscripciones para otros fines)».

D'altra banda, però, reconeixia les resistències dels propietaris, «cuyo patriotismo se iba enfriando al alejarse el peligro de otra invasión roja», a abonar el 3 % de les seves fortunes, i criticava la persistència dels «extremados partidismos». Malgrat la dissolució dels partits i sindicats i la creació del partit únic, les diferències ideològiques i d'interessos perduraven («Mas como en sus espíritus estaban latentes partidismos atávicos pronto empezaron las disensiones y luchas con los de otros partidos y aun dentro de Falange»), ja que el Conde Rossi i els seus aliats locals «trataron de crear *masas en vez de calidades* y como era lógico suponer acudieron a cubrirse con la camisa azul todos los ambiciosos, arribistas, los descontentos de otros partidos y los que no habían podido figurar en ellos». Així

doncs, «acudieron no por el ideal falangista y por los 27 puntos de Falange sino para satisfacer sus apetencias y buscarse un acomodo en el porvenir».

Per si no n'hi havia prou, segons Benjumeda del Rey, «Mallorca que siempre se significó por su españolismo había sido muy minada por el marxismo en el proletariado y por el catalanismo separatista en la clase media». Obsessionat per aquesta darrera influència i pels signants de la «Resposta als catalans» —«Risposta», la rebatejava ell— del 10 de juny de 1936 (Massot 1978, 92–107; Massot 1990, 211–241), es lamentava que la depuració dels docents només s'hagués centrat, suposadament, en «sus antecedentes frente-populistas y católicos sin tener para nada en cuenta los separatistas». Una afirmació que no s'ajusta al que mostren els estudis existents sobre la repressió dels mestres i professors a l'arxipèlag, on qualsevol desviació de l'espanyolisme unificador constituïa un agreujant (Miró 1998; Tur 2017).

En aquesta croada va comptar amb la complicitat del general de Brigada Ricardo Fernández de Tamarit, protagonista d'una polèmica en premsa amb Llorenç Villalonga després d'afirmar que, encara que rectificassin, aquells que signant la «Resposta» havien qüestionat la integritat de la pàtria havien de ser posats «fuera de las fronteras de España» (Massot 1978, 101–103). A més, fou jutge instructor —«con su gran inteligencia y prodigiosa actividad»— de processos rellevants, com els que portaren a l'afusellament el 24 de febrer de 1937 dels significats republicans Emili Darder, Alexandre Jaume, Antoni Maria Ques i Antoni Mateu (Ginard 2015; Ginard 2020).

No era la única crítica a la repressió desencadenada per les autoritats provisionals. De fet, Benjumeda del Rey els acusava de tebiesa i negligència, i, alhora, d'abusos i injustícies. Del primer càrrec en seria una mostra que, malgrat que García Ruiz va omplir «cárceles, castillos y hasta almacenes habilitados al efecto [referint-se al magatzem de fusta conegut com Can Mir a Palma (Suárez 2011)] y el vapor *Jaime I*», se'ls van escapar significats representats polítics. A la memòria se cita expressament Jaume Garcias (en alguna documentació apareix com a «Garcia») Obrador, president de la Diputació Provincial, que finalment seria detingut el 24 de desembre de 1938 i executat; el dirigent socialista i batlle accidental de Palma Ignasi Ferretjans San Juan, que va poder fugir a finals del 1936

a Barcelona; «dos diputados socialistas que veraneaban en Pollensa», que podem identificar com Amós Ruiz Lecina i José Ruiz del Toro, que després d'intentar resistir van fugir cap a Menorca (Salas, March & Cerdà 2006, 121–129); el tinent d'Infanteria Jerónimo Sitjar Vilar, i el capità d'Aviació Fernando Beneito López.

També es retreia que els processos en marxa no fossin sumaríssims, com ara els oberts contra els carabiners de Pollença (Salas, March & Cerdà 2006, 153–159) i de Sóller que s'havien mantingut fidels a la República i que, en aquesta darrera població, havien ferit de mort el tinent de Cavalleria rebel Francisco Javier Lizasoain Muguiro (Quetglas 2012, 106–108). Fins i tot, els acusava de ser relativament benèvols, ja que l'únic militar detingut, el metge Virgilio García Peñaranda, havia estat desposseït del seu càrrec però alliberat gràcies a la defensa del falangista Miquel Villalonga Pons, germà de l'escriptor abans citat.

Davant d'aquesta suposada desídia, Benjumeda del Rey va promoure diferents judicis sumaríssims amb l'ajuda ja mencionada de Fernández de Tamarit, començant pel del delegat de la Generalitat, el tinent Carlos Soto Romero, que havia estat detingut després que les autoritats provisionals es neguessin a rendir-se. Sotmès a consell de guerra i acusat de traïció, el 5 de novembre va ser afusellat.

Segons s'assegura a la memòria, «sobre todo hice justicia, fuerte con los poderosos y benévola con los débiles y practiqué para ejemplo, la moralidad, modestia y austeridad más extremadas». Aquest suposat equilibri queda qüestionat pel ban signat per ell mateix el 13 d'octubre de 1936, en què «es beneïa l'assassinat com a fórmula “legal”», fins al punt que el seu mandat coincideix «amb l'inici massiu de les “tretes” de les presons» (Sansó 2019, 322–323). Com ha establert l'historiador Bartomeu Garí, la nova maquinària judicial no oferia cap garantia als acusats —tot decantant-se pels consells de guerra sumaríssims— i, encara que va fer minvar les execucions extrajudicials, no les va fer desaparèixer i es va limitar a mira cap a una altra banda. Durant el seu mandat, es van registrar més de 300 víctimes: unes 120 com a tretes de presó, unes 145 de caràcter extrajudicial i 62 per pena de mort. Aquest bany de sang va ser dirigit per la tríada d'entusiasme repressor formada pel mateix Benjumeda del Rey, per Mateo Torres Bestard, comandant d'Infanteria i nou governador ci-

vil, i Francisco Barrado Zorrilla, cap superior de la policia des de setembre (Garí 2019, 416–487).

En canvi, segons es deia a la memòria, les considerades pusillànimes autoritats provisionals s'havien, alhora i encara que semblí contradictori, extralimitat. Davant del «pavoroso panorama de la Justicia a mi llegada a Palma», suposadament hi havia un «clamor por la Justicia en las manifestaciones y en las murmuraciones», per la indefensió davant la discrecionalitat del poder i el caràcter decisiu d'acusacions interessades: «recibía bastantes anónimos con las mismas acusaciones y pidiendo las cabezas de los culpables y puestos preferentes para presenciar sus procesos y *ejecuciones*». Així, tot i els suposats «deseos del Comandante Militar de evitar la efusión de sangre, después de expulsados los rojos se prodigaron *las desapariciones* por la policia y falangistas». Per al nou responsable rebel, això era doblement pernicios, ja que es desprestigiava la justícia del nou règim i, sobretot en el cas dels republicans capturats al Llevant mallorquí, es desaprofitava l'oportunitat d'usar-los militarment i diplomàticament: «no quedó ninguno para información o rehenes y por los falangistas se cometieron venganzas personales o políticas». Tot i aquestes paraules, no consta que Benjumeda del Rey fes res per evitar-ho.

Criteris d'edició

Les 25 pàgines mecanografiades originals que es presenten a continuació s'han transcrit seguint un criteri de fidelitat a l'original. Així, s'han respectats els usos de les majúscules (especialment als càrrecs) i l'ortografia de l'època —com ara els accents en els diftongs de les paraules *pués* (tot i que en tres casos no l'accentua), *fué* i *dió*. Els errors no esmenats s'han marcat amb «[sic]» i s'han mantingut la sintaxi i els girs propis de l'autor. Això no obstant, per facilitar-ne la lectura s'ha regularitzat l'accentuació segons la normativa de l'època. Pel que respecta a la tipografia, s'han substituït els subratllats originals per cursiva i s'han convertit els titolets en epígrafs destacats en negreta sense sagnat. Els comentaris o aclariments s'han incorporat en el text entre claudàtors.

Un año y 16 días en el mando de las *Baleares*

20 septiembre 1936 – 6 octubre 1937

Benjumeda Trinidad

UN AÑO Y 16 DÍAS EN EL MANDO DE BALEARES

El 2 de Septiembre de 1936 recibí orden de presentarme en Cáceres al Generalísimo [Francisco] Franco, el que me manifestó: «Que la situación de Mallorca les inspiraba inquietudes pues los rojos que habían desembarcado el día 16 de Agosto se extendían ya por la costa en unos 15 kilómetros y el último radio del Comandante Militar (que me mostró) pedía apremiantemente aviones y barcos, lo que le hacía suponer que en el mando había debilidad, pues dadas las buenas condiciones de defensas naturales de la Isla y el personal, armamento y municiones de que disponían, no era explicable la progresión del enemigo y que en vista de esto había decidido designarme para el mando del archipiélago, proponiéndome a la Junta de Defensa y que mientras se me daba el nombramiento fuese preparando mi marcha a Mallorca en avión, de acuerdo con el General [Alfredo] Kindelán»; dándome a continuación breves instrucciones sobre movilización y defensa de la Isla.

El día 4 de Septiembre, en el aeródromo de Cáceres, cuando me disponía a marchar a Sevilla a esperar que estuviese dispuesto el aparato que habría de conducirme a Mallorca, me dijo S.E. que el día anterior se había presentado la aviación Legionaria [italiana] y el enemigo había reembarcado no siendo por tanto tan urgente mi marcha.

En el 8 de Septiembre volví a ser llamado por S.E. que me dijo me pusiera de acuerdo con Don Pedro Sainz [corregit en tinta] Rodríguez cuyo señor me facilitaría el viaje a Palma de Mallorca pues de los aviones militares no podía disponerse en aquellos momentos para ese servicio.

El día 9 en compañía de dicho señor salí de Cáceres; el 13 me entregaron en Burgos mi nombramiento de Comandante Militar de Baleares; el 14 pasamos la frontera francesa por Dancharinea [Navarra], yendo en avión de Biarritz a París, de París a Roma y de Roma a Palma, a donde llegué el 20 tomando posesión del mando.

Este escrito no es un diario de operaciones que podría deducirse de los Bandos, Órdenes y Disposiciones dictadas por mí, sino un extracto de los

asuntos más importantes que tuve que resolver, redactado sin vistas a publicidad alguna, para rememoración íntima y satisfacción propia.

Una previsión

Al despedirme del General Franco le expresé a la par que mi satisfacción por haberse expulsado de Mallorca a los rojos, mi temor de encontrarme a los italianos mandando en la isla: a esto asintió S.E. sin palabras, con una expresiva inclinación de cabeza y unos claros destellos de sus ojos luminosos. Con esta preocupación, al llegar a Roma, nuestro representante oficioso entonces, el Almirante [Antonio] Magaz, me facilitó una entrevista con el Subsecretario del Ministro de Asuntos Extranjeros [*sic*], por estar ausente el Conde [Galeazzo] Ciano. A dicho señor expuse mis deseos de determinar claramente las relaciones del mando de Baleares con la aviación italiana, pues yo entendía que para la unidad de acción dicha aviación Legionaria debía ser un servicio a mis órdenes. Un «*conforme en todo*» fué a contestación del Sr. Subsecretario dell'Esteri que añadió «que Italia no tenía apetencias de dominio sobre Baleares ni ningún territorio español y que daría para la guerra '*lo necesario*'». Este «lo necesario» fué interpretado por mí en el sentido de que la necesidad sería apreciada por ellos.

En la entrevista estuvo presente el General Magaz.

Confortado con el resultado de mi visita el Sgre. [Ottavio] de Peppo (así creo que se llama el Subsecretario [cap del Gabinet Diplomàtic]), emprendí el vuelo a Palma, donde comprobé que mis temores no eran infundados pues los pocos italianos que había en Mallorca y al frente de ellos el Capitán de Fragata Carlo Margottini y el llamado Generale Conde Rossi [en realitat, Arconovaldo Bonaccorsi], habían mandado en la Isla hasta mi llegada (Esto lo prueba la documentación que encontré y recogí, entregada en sobre de «muy reservado» al General [Enrique] Cánovas cuando cesé en el mando) y pretendían seguir, si no mandando al menos mango-neando, hasta que conseguí, como Dios me dió a entender, que se fuesen de Mallorca, conservando sin embargo una estrecha y cariñosa amistad con ellos patentizada en cartas y recuerdos que conservo.

Este mango-neo fué fomentado por la dejación, miedo o bajeza de algunas personas significadas y por el pueblo mallorquín en general que

se había visto huérfano de autoridades y consideraba cómo [sic] sus salvadores a los italianos.

Estado de la isla de Mallorca

A mi llegada encontré una desorganización absoluta en todos los aspectos, militar, civil, administrativo, justicia, etc. El Comandante Militar interino desde la marcha del General Goded, Coronel [Aureliano] Díaz Freijoo [en realitat, Freijó; l'error es reitera a tot el document], hacía tres días que por enfermedad había entregado el mando interino al Teniente Coronel de Ingenieros [Luis] García Ruiz.

Entre las primeras autoridades había grandes discordias, especialmente entre el Coronel [Emilio] Ramos Unamuno y los Tenientes Coroneles García Ruiz, de Ingenieros y [Antonio] Álvarez Ossorio, de la Guardia Civil. Estos dos últimos promovieron un incidente lamentable a bordo de un crucero francés a donde asistieron invitados a un almuerzo por el Contraalmirante [Emmanuel] Ollive unos días antes de mi llegada.

El pueblo en general engraido por la victoria sobre las hordas de Bayo estaba animado, a lo que contribuyó mucho el Conde Rossi especie de condotiero, conductor de masas, de vibrante elocuencia, pero en todos estaban latentes las inquietudes pasadas y a medida que se calmaba el júbilo, se revolvían contra los que creían culpables de la indefensión que sufrieron y en las manifestaciones públicas, entre los gritos patrióticos, se mezclaban los mueran a los traidores; en círculos y reuniones se murmuraba y acusaba a éste o al otro y yo recibía bastantes anónimos con las mismas acusaciones y pidiendo las cabezas de los culpables y puestos preferentes para presenciar sus procesos y *ejecuciones*.

Subsistencias

Escaseaban bastante, no había ya azúcar, patatas ni arroz, ni café; muy poco aceite, y trigo y harina, solo para tres meses. Paralizada la pesca solo había la pequeña cantidad que podía pescarse en las calas y bahías.

Materiales

No había hierros ni cemento Portland.

Combustibles

Se estaban acabando la gasolina y el carbón y los ferrocarriles quemaban leña.

Industria y Comercio

Las fábricas de tejidos, zapatos y mantas cerradas y el comercio con la Península y extranjero [sic] paralizado.

Agricultura

Solo ésta seguía en su rendimiento casi normal, gracias tal vez a las mujeres mallorquinas que realizan la mayoría de las faenas del campo, lo que permitió ir aprovechando sucesivamente las cosechas de judías, almendras, albaricoques, patata temprana y otros varios productos cuya exportación produjo buen número de millones en divisas extranjeras [sic].

Comunicaciones

Interrumpidas, solo quedaba la radiotelegráfica con la Península y Roma, deficientes.

Los vapores correos franceses de la línea Marsella, Orán y Argel seguían haciendo escala en Palma. La línea aérea «L'AirFrance» había suspendido su escala en Alcudia.

Obras públicas

También paralizadas.

Paro obrero

Consecuente a las situaciones dichas el paro era abrumador.

Organización militar

MANDO. Al marchar a Barcelona el General [Manuel] Goded dispuso que tomara el mando el General [José] Bosch que estaba en Mahón y que mientras venía éste lo interinase el Coronel Díaz Freijoo a quién [*sic*] por ordenanza correspondía, indicándole a éste (según dicen) que por estar próximo a pasar a la reserva y teniendo en cuenta las especialidades circunstancias del Movimiento no era obligatoria su aceptación. Se deduce de esto que el General Goded conocía la falta de dotes de mando y aptitudes físicas del Coronel Díaz y le ofrecía un modo de quedar airoso.

El Coronel recabó el honor de interinar el mando y el General no insistió creyendo sin duda que se incorporaría pronto el General Bosch.

Consigno lo anterior solo como antecedentes del mando anterior al mío. El relato de lo ocurrido en Mallorca desde la marcha del insigne e infortunado General Goded hasta la retirada de Bayo ha sido hecho por muchos de palabra y por escrito en informes, artículos de prensa y libros; de ellos ninguno se ajusta exactamente a la verdad, todos son insinceros, apasionados o inspirados por individuos que pretendían realzar su actuación o rebajar la de otros.

Como muestra de la inexactitud y ligereza de esas informaciones citaré la de un artículo del periódico *Domingo* firmado, no recuerdo bien, si por Juan de Valencia o por Gabriel Araceli que decía «Mallorca se salvó gracias a la heroicidad de los Coroneles Ramos y García Ruiz»: El pobre Coronel Ramos está hoy sufriendo condena y García Ruiz que entonces era Teniente Coronel, ascendió a Coronel y tiene un mando en la Península.

Es sabido que [Alberto] Bayo desembarcó en la mañana del domingo 16 de Agosto en Porto Cristo sorprendiendo a la escasa vigilancia que había y no encontrando más resistencia que el tiroteo de unos pocos milicianos, falangistas y soldados que pudo reunir el Capitán de Caballería [Ignacio] Despujols [en realitat, Despujol]. El día 17 llegó a las inmediaciones de Porto Cristo una columna mandada por el Comandante de Infantería

[Enrique] Esquivias (otras dos enviadas por el mando no llegaron a tiempo) y Bayo viéndose molestado más de lo que suponía y sin duda habiendo hecho un reconocimiento por la costa hacia el Norte hasta Punta Amer y observado que no había defensas, se replegó de Porto Cristo, no para retirarse, sino para continuar el desembarco en aquellas playas indefensas. Pues bien, en las Radios de España y charlas del General [Gonzalo] Queipo del día 17 de Agosto por la tarde oímos «la columna Bayo ha sido aniquilada, 200 muertos y 600 heridos». En la del 19, «Bayo y sus hordas han sido echados a patadas». «Yo conozco Mallorca y sus defensas naturales y conozco también al Teniente Coronel García Ruiz etc.». En los periódicos del día 20 «Parte Oficial. Se confirma que la columna Bayo fué aniquilada».

Estas noticias procedían de Radio Mallorca y eran emitidas en nombre del Gobernador de Baleares García Ruiz (éste era Gobernador Civil y llevaba siempre la voz cantante queriendo imitar al General Queipo. El Comandante Militar nunca decía nada y nadie sabía quién era; de aquí que todos creyeran que el mando de Baleares lo ejercía García Ruiz).

En estas charlas, el General Queipo, que tanto contribuyó a levantar el espíritu de los españoles, no inventaba victorias como en otras, solo comentaba y adornaba con su gracejo las noticias de Mallorca, de modo que el *aniquilamiento* de las Columnas de Bayo fué una plancha colectiva de los mallorquines que hasta celebraron manifestaciones de júbilo. La culpa de este engaño fué de las Autoridades que ninguna se aproximó nunca ni siquiera a Manacor y que desde sus sillones de Palma recibían y transmitían las noticias del frente.

La única información exacta sobre el estado de Mallorca en aquellos días es la redactada por el Comandante Don Carlos Marín de Bernardo, que fué enviado desde Roma por el General Magaz. De esta información tendrá un ejemplar dicho General y otro se está archivado en la Comandancia Militar de Palma.

Por otra parte, como el mando y sus componentes de entonces fueron procesados y condenados y las sentencias están firmadas por mí, un sentimiento de piedad me veda hacer una crítica sobre hechos ya sancionados.

Puede decirse pues que *no había Mando* y las decisiones se tomaban por una Junta formada por el Comandante Militar Díaz Freijoo, el Coronel de Artillería Sr. [Sebastián] Feliu. El Teniente Coronel de la Guardia Civil

Álvarez Ossorio y el Jefe de E.M. [Josep] Garrido de Oro, que eran los permanentes en el despacho del Comandante Militar y también asistían el Gobernador Civil Teniente Coronel García Ruiz, el Auditor [Gonzalo] Zarranz, el Jefe de Falange Marqués de Zayas [Alfonso de Zayas] y el Teniente Coronel de Artillería [Gerardo Martínez de] Tejada, y en esta mediatización de la Autoridad estuvieron hasta que llegaron los mencionados, Capitán de Fragata Margottini y Conde Rossi que desde su llegada ejercieron en realidad el mando. La designación del Teniente Coronel García Ruiz, fecha 1º de Septiembre, para el mando de las Columnas de Operaciones fué una imposición del Conde Rossi y el oficio del nombramiento una afrenta para un militar español. Este oficio lo recogí con las copias y minutas, así como toda la documentación de esa índole, vergonzosa.

Movilización

Dejando incumplidas las Órdenes del General Franco dadas por radio el 3 de Agosto, no empezaron a movilizar hasta el 13 del mismo, los cuotas y un reemplazo, luego paulatinamente hacia el 23 o el 24, es decir a los 8 días de haber desembarcado el enemigo, los reemplazos del 33 y 32. Parece ser que en la Junta de Jefes ya indicados había disparidad de opiniones, prevaleciendo al principio la del Coronel Ramos, Jefe de las Columnas de Operaciones, que estimaba tener bastante con el creado Tercio de Mallorca y las Milicias voluntarias de Falange, Requetés y Acción Popular, pues temía que los reservistas estuviesen contaminados del virus marxista. Este pobre Coronel algo osado e inconsciente no tuvo presente que lo mismo pasaba en toda España y que el espíritu de la tropa lo hacen los cuadros de mando.

Personal

Los Jefes, Oficiales y Suboficiales y tropa tenían buen espíritu en el sentido patriota y de afección al Movimiento Nacional (El patriotismo fué legendario en Mallorca hasta la contaminación del pueblo por el marxismo y de los seudos [sic] intelectuales por el separatismo y adhesión a Cataluña). Pero el espíritu militar es algo más, que se revela por la exactitud

y diligencia en el cumplimiento de los deberes militares, por el estado de instrucción, prestancia, modo de saludar, etc., y en estos aspectos, salvo contadísimas excepciones, todos eran muy flojos, la instrucción muy deficiente y la presentación detestable.

Armamento y municiones

El armamento de que estaba dotada la Isla, si no abundante era suficiente para las necesidades defensivas del momento, excepto en artillería antiaérea que no había ninguna.

De municiones se estaba muy mal, especialmente para fusil, solo había 1.400.000 (Un millón cuatrocientas mil) que incrementados en unos 600.000 que se cojieron [*sic*] a los rojos daban 2.000.000 con lo que no había ni para un módulo de fuego, para los 15.000 fusiles y 5.000 entre carabinas y mosquetones. Según datos que me dieron en el Cuartel General en Cáceres, la existencia de cartuchos era de 14.000.000 (catorce millones) pero esto fué un error pues solo había los expresados. Donde tenían 14.000.000 era en Mahón.

Defensa de costas

Aunque estas notas son para mi exclusiva recordación, no consigno más que datos generales, tanto de los que existía cuando llegué a Mallorca como de lo que dejé cuando salí, pues los detalles de fortificaciones, baterías, emplazamientos, calibres, etc. pertenecen al secreto profesional y no deben figurar en un escrito puramente particular.

Existían las baterías anticuadas de la bahía de Palma y habían empezado a instalar una batería de cañones Schneider Canet y otras de González Rueda, cuyo material con otro más que había era el correspondiente a un plan de artillado estudiado años anteriores.

Por los Ingenieros se habían construido ligeras obras de campaña en los lugares de posibles desembarcos, pero todo ello aisladamente sin obedecer a plan alguno.

Defensa móvil

El 9 de Septiembre, cinco días después de la huida de Bayo, dió el Mando una *orden preparatoria de defensa*, distribuyendo la Isla en sectores, nombrando el personal y fuerzas de cada uno y otra sobre organización de las Milicias.

Fué nombrado Jefe de la Defensa Móvil el Teniente Coronel de Ingenieros García Ruiz.

No se dictó ningún plan de defensa.

Defensa pasiva antiaérea

Durante los bombardeos de Agosto habilitaron los numerosos sótanos de la población. Después no había nada hecho.

Justicia

Antes de marchar el General Goded, declaró el Estado de Guerra publicando un Bando conciso, severo y claro, que facilitaba la administración de Justicia por la Jurisdicción Militar de un modo amplio y expedito como requerían las circunstancias; mas a los dos o tres días se publicó otro con calificación de delitos y citando artículos de códigos, que desvirtuó por completo la eficacia del Bando del General Goded. Dicen que el Comandante Militar quería evitar la efusión de sangre. Por otra parte, el Gobernador Civil, García Ruiz, que aunque no era mallorquín llevaba en la Isla más de treinta años y conocía las ideologías y actividades de la mayoría de los habitantes, mandó detener a cuantos se tenían por peligrosos, desafectos o indeseables y se llenaron cárceles, castillos y hasta almacenes habilitados al efecto y el vapor *Jaime I*, de presos en cantidad de unos tres mil. Entre los detenidos figuraban algunos, muy pocos, dirigentes y personas de viso, los principales, como el socialista García [en realitat, Jaume Garcias], Presidente de la Diputación, el extremista Ferratchan [en realitat, Ignasi Ferretjans] y dos diputados socialistas que veraneaban en Pollensa [Amós Ruiz Lecina i José Ruiz del Toro], se fugaron todos; militares solo se detuvieron al Médico [Virgilio] García Peñaranda, pero no a los más

significados Teniente [Jerónimo] Sitjar de Infantería y Capitán [Fernando] Beneito de Aviación, que se fugaron también, el Beneito después de haber sido cogido en Cabrera. Se habían iniciado muchos procesos, pero ninguno sumarísimo, ni aún los de los carabineros de Pollensa y los de Sóller que asesinaron a un Teniente de Caballería [Francisco Javier Lizasoain Muguero]. No se había, pues, celebrado ningún Consejo de Guerra antes de mi llegada a la Isla. Desde el 21 de julio estaba detenido el Teniente de Navío [Carlos Soto Romero] que fué a proponer al mando la rendición en nombre de la Generalidad. Sobre éste ni aun siquiera se había ordenado el procesamiento y fué el primer sumarísimo que ordené y al día siguiente fué ejecutada la sentencia.

En contraste con los deseos del Comandante Militar de evitar la efusión de sangre, después de expulsados los rojos se prodigaron *las desapariciones* por la policía y falangistas, extremos ambos perniciosos que sistemáticamente aplicados desprestigian a la Justicia de la que es principio fundamental aplicar a cada culpable la sanción adecuada a su delito.

De los prisioneros hechos a la Columna Bayo (Hombres y mujeres) no quedó ninguno para información o rehenes y por los falangistas se cometieron venganzas personales o políticas.

Todo ello justificaba el clamor por la Justicia en las manifestaciones y en las murmuraciones que he mencionado.

Tal era el pavoroso panorama de la Justicia a mi llegada a Palma.

Aspectos social y político

Estaban disueltos los partidos políticos y asociaciones obreras que integraron el Frente Popular pero se habían preocupado poco de la protección del obrero y en la depuración hecha por compañías y empresarios presidió más el interés de ellos que un criterio de estricta justicia.

Las Baleares eran una Provincia Española de extremados partidismos que no desaparecieron ni ante la guerra, como se patentizó desde un principio en la formación de milicias agrupadas en tres núcleos principales, Acción Popular, Requetés y Falange, y en el personal que las integraba, en su organización y hasta en su instrucción y administración se reflejaban las características políticas de los partidos.

En honor a la verdad hay que hacer constar que en Acción Popular y J.A.P. estaban en general, las personas más decentes de Mallorca, antiguos derechistas y otros que antes habían sido apolíticos y se agruparon en Acción Popular atraídos por los cantos de sirena de [José María] Gil Robles y contra el caciquismo de [Joan] March. Sus milicianos (unos 250) eran los de mejor presentación e instrucción, se portaron bastante bien durante las operaciones y eran costeados por el partido.

Antiguos carlistas y tradicionalistas habían pocos en las Isla pero ante el magnífico comportamiento de los Requetés en la Península, se agruparon en Palma elementos afines.

Entre los militares, que en su gran mayoría eran mallorquines, existía la misma división partidista.

Falangistas, del elemento civil, habían muy pocos antes de empezar el movimiento (su actuación fué muy destacada y valerosa en las operaciones); entre la oficialidad había bastantes. A partir de la iniciación del Movimiento y por un concepto equivocado a mi juicio, los directivos impulsados por el Conde Rossi, trataron de crear *masas en vez de calidades* y como era lógico suponer acudieron a cubrirse con la camisa azul todos los ambiciosos, arribistas, los descontentos de otros partidos y los que no habían podido figurar en ellos. Acudieron no por el ideal falangista y por los 27 puntos de Falange sino para satisfacer sus apetencias y buscarse un acomodo en el porvenir.

Mas como en sus espíritus estaban latentes partidismos atávicos pronto empezaron las disensiones y luchas con los de otros partidos y aun dentro de Falange.

Separatismo

Mallorca que siempre se significó por su españolismo había sido muy minada por el marxismo en el proletariado y por el catalanismo separatista en la clase media. Dos o tres meses antes del Movimiento dirigieron los *intelectuales* catalanistas [Lluís] Companys, Gasols [en realitat, Ventura Gassol], etc. un manifiesto a los mallorquines. Este manifiesto digno de los traidores que lo firmaban fué contestado en una «Risposta» [en realitat, «Resposta als catalans»] [que] iba firmada por más de cien mallorquines;

abogados, arquitectos, ingenieros, médicos, sacerdotes, maestros, profesores, hombres de negocios, altos empleados y escritores.

Enseñanza

Entre los profesores y maestros de primaria y segunda enseñanza y normal se había hecho una depuración, pero solo desde el punto de vista de sus antecedentes frente-populistas y católicos sin tener para nada en cuenta los separatistas.

Suscripciones

Los mallorquines respondieron desde el principio del Movimiento con una gran generosidad. En los primeros días se reunieron 556 kilos de oro que fueron enviados a Italia (la entrega se hizo al Cónsul de dicha Nación) para pago (según me dijeron) del primer material de guerra que llegó a la Isla y que no querían desembarcar hasta que fué entregado el oro.

Se había iniciado una suscripción Pro-Movimiento Nacional centralizada en la Diputación Provincial y otras varias en los pueblos, que rápidamente se elevó a cerca de dos millones de pesetas, pero con más rapidez aún procedieron a gastarlos con verdadero derroche. Asignaron un haber diario de diez pesetas (como en la zona roja) a los voluntarios del llamado Tercio de Mallorca y cinco y seis pesetas a los Falangistas, con cargo a las suscripciones. Pagaron facturas, por ejemplo, de 14.000 pesetas de gaseosas, 30.000 de dulces, 100.000 de tabaco y muchas más por el estilo. Estos gastos los ordenaba el Coronel Ramos en la Presidencia de la Diputación, cargo que ocupó al cesar en el mando de las columnas de operaciones. Diose el caso singular de que, al constituirse en Octubre la Junta Técnica del Estado en Burgos y ordenar que semanalmente se le diese cuenta de las existencias, en la primer [sic] semana había ¡un déficit! en la suscripción, de cerca de cincuenta mil pesetas.

También se había iniciado otra suscripción, por acuerdo de los propietarios, para contribuir a los gastos de la guerra con cantidades equivalentes al 3% de sus fortunas. De esta suscripción solo se habían hecho gestiones para llevarla a la práctica, luchándose con grandes dificultades por la

resistencia de algunos propietarios cuyo patriotismo se iba enfriando al alejarse el peligro de otra invasión roja.

Estado de la isla de Ibiza

Esta isla que había sido abandonada por los rojos fué ocupada el 19 de Septiembre por una expedición que dirigieron los referidos Comandantes Margottini y Conde Rossi, protegida por un destroyer italiano. El Mando de Palma (en estos días García Ruiz) envió al Tercio de Mallorca y unos 100 falangistas.

¡Pobres ibizencos [sic]! los desmanes que cometieron los salvadores no calmaron ciertamente los dolores que les infligieron las hordas rojas.

Mi gestión

Eran mis propósitos hacer un resumen concreto a manera de índice, de las soluciones que di a los numerosos problemas que planteaba el estado general de las Islas, que relato, y de los que se presentaron durante mi mando, mando que siempre consideré superior a mis fuerzas y a mi capacidad, para cuyo desempeño no poseía más dotes que una gran voluntad estimulada por el patriotismo exaltado que desde que tengo uso de razón impulsó todas las acciones de mi vida y por la fê [sic] en los altos destinos de España.

Mas en los días en que escribía estas líneas con la satisfacción del deber cumplido a costa de tantos desvelos, llegan a mi conocimiento, de un modo reservado que no me permite hacer uso de la confidencia, especies calumniosas vertidas contra mí que, de no ser absurdas serían infantiles, y despabilada mi candidez observo actitudes, compruebo desconsideraciones, infiero que me miran como un apestado y leo en los semblantes: Algo habrá hecho este cuando le quitan el mando después de un año de ejercerlo. Me preguntan ¿Por qué ha cesado Vd. en el mando? Respondo siempre... *Porque así ha tenido a bien disponerlo S.E.* —y añado para darles una lección de principios militares— *Con la misma satisfacción con que recibí el nombramiento, recibí el cese, pués lo que dispone el Mando es siempre lo mejor y lo que conviene a los intereses de la Patria.*

Mas... ¡Qué pocos comprenden esto! Me entristecen la maldad, los egoísmos y la falta de comprensión de las gentes que no escarmientan ni ante el cataclismo sufrido por España. Consuélanme noticias ciertas que poseo de que el Generalísimo dijo que «pensaba darme un cargo inmediatamente». Pero durante mi estancia en Baleares se han organizado los Ejércitos, los cargos de mi empleo y arma están cubiertos y no van a quitar a otro para ponerme a mí. Por otra parte, convencido de mi mediocridad siempre he sido un hombre oscuro y retraído y por educación civil y militar enemigo del forcejeo y de la intriga.

Cuando escribo estas impresiones llevo cuatro meses sin colocación. Sé que tengo detractores, los conozco y los veo hoy encumbrados. A tres de ellos pude procesarles y no lo hice por altas razones de interés general; hoy es muy explicable que sean enemigos encarnizados. Uno, buen cazurro tan falto de inteligencia como sobrado de ambición, ha ocupado un cargo (que pude yo obtener si lo solicito o me lo trabajo como se suele decir) mas su ambición no está satisfecha y como es maestro en gramática parda conseguirá lo que se propone que es ser General y llegar a mandar las Baleares, por mandarlas y por demostrar tácitamente que no hacía falta que me hubieran enviado a mí estando él allí y esto, no se atreverán a decirlo pero lo pensarán sus amigos y partidarios (que como afincado en Mallorca tiene también su partidito).

Todo esto me asquea y me retraigo más, confortándome con los triunfos de España en las manos del Caudillo y con mi propia estimación.

Renuncio pues a detallar cuanto hice en Baleares; el relato por muy conciso que fuese sería largo y si alguna vez tuviese la debilidad de darlo a leer parecería exagerado y en contra de la modestia de que siempre he alardeado; ya lo es algo esta confesión.

Para satisfacción de mis familiares, cuando Dios me llame a Su juicio, consigno; Que poseo una carta autógrafa de S.E. el Generalísimo, fecha 26 de Octubre de 1936 (contestación a una mía en la que le daba cuenta, a los pocos días de estar en Mallorca de lo que había dispuesto en la parte militar y de justicia) carta que empieza así: «Mi querido amigo y compañero: *conforme con cuanto en la suya me expone sobre su actuación en esas Islas...*».

Cartas del Almirante Magaz, desde Roma, en donde se seguían con tanto interés los asuntos de Baleares.

Una fecha 28 de Septiembre de 1936, a los ocho días de tomar yo el mando: *«Mi querido Coronel: Felicito a Vd. pués todas las noticias que llegan de la Isla, coinciden en que se ha restablecido el Mando con todas sus benéficas consecuencias».*

Otra fecha 5 de Noviembre de 1936, al mes y medio de mi llegada... *«Permítame que le felicite por la eficaz actuación que viene desarrollando en ese Mando, de lo que es buena prueba...».*

Otra del 17 de Septiembre de 1937, al año de mi estancia: *«Ya sabe Vd. que es su amigo muy affmo. que aprecia muy bien cuanto bueno ha hecho en esas Islas».*

También conservo numerosos testimonios de personas, entidades, empresas, algunos recibidos después de mi cese y millares de testigos de mi actuación entre los cuales me bastan dos de mayor excepción, el General Cánovas que me sustituyó y el Comandante Marín de Bernardo que fué mi Jefe de E.M.

El mayor cuidado de mi empeño fué evitar preocupaciones al Generalísimo sobre aquellas Islas de España tan importantes y tan codiciadas por el enemigo y sus amigos: Elevar y sostener el prestigio del mando ante los isleños y ante los extranjeros [*sic*]; aumentar constantemente la potencia militar, el espíritu del pueblo y la vitalidad del país en todos sus aspectos. Reunir para España cantidades que no creo habrá superado ninguna provincia (cuando cesé las aportaciones llegaban a 900 kilos de oro, nueve millones en divisas y valores extranjeros y 12.000.000 en pesetas, más 208.000 pesetas para los herederos del General Goded y otras numerosas suscripciones para otros fines). Mirando al porvenir militar y comercial de Mallorca inicié y encaucé el proyecto del Gran Puerto de Palma pues Mallorca debe ser y será la Base Naval, no Menorca donde tantos millones se han gastado. Inicié también el embellecimiento de la Ciudad por el derribo de las edificaciones indecorosas adosadas al Palacio de la Almudaina y las obras públicas más necesarias, construyéndose bastantes kilómetros de caminos estratégicos sin costar un céntimo al Estado ni a la Provincia. Para la seguridad de los habitantes dejé construidos refugios para más de noventa mil personas, no sótanos habilitados sino refugios a prueba de bombas de 200 kilos dirigidos por técnicos y organizada la Defensa Pasiva Antiaérea como seguramente no está en ninguna capital del mundo que yo sepa.

Y por hacer hasta arte encomendé al buen músico Sr. [Josep] Balaguer la organización de una gran Banda-Orquesta que si la fomentan será una de las primeras de Europa.

En política, cumpliendo las órdenes del Caudillo mantuve la F.E.T. (a pesar de los mallorquines y del inepto Jefe Marqués de Zayas) y la organización sindical (esta la encauzó [Ladislao] López Bassa, hoy Consejero Nacional). La unificación fué hecha en cuanto llegó el Decreto, también a pesar de los mallorquines que la desmoronarán si una mano fuerte no la sostiene.

Pero sobre todo hice justicia, fuerte con los poderosos y benévola con los débiles y practiqué para ejemplo, la moralidad, modestia y austeridad más extremadas.

Poseo pruebas escritas contra la infame calumnia que lanzada por un desgraciado han fomentado y propalado en la sombra mis enemigos.

Debo un recuerdo de gratitud a Ramón Franco que correspondiendo a cuánto [*sic*] hice por sostenerle contra la incomprensión de todos, me ha guardado y demostrado lealtad y cariño.

También recordaré siempre con agradecimiento la eficaz y leal colaboración del E.M. que nombré, Comandante de Ingenieros diplomado Marín de Bernardo, Comandante y Capitán de E.M. Benigno Cabrero y Enrique Puig y Capitán de Artillería diplomado Luis Morenes.

[incorporat de forma manuscrita amb una crida al final del document]

Nota

Al mecanografiar las cuartillas originales se trasapeló una que decía:

«Me prestó gran ayuda en la administración de justicia el coronel retirado D. Ricardo Fernández de Tamarit que, con su gran inteligencia y prodigiosa actividad, instruyó como Juez los complicadísimos procesos contra el Mando y otros importantes».

[firma manuscrita] Trinidad Benjumeda

Y nada más, que llegué en mangas de camisa y me vine sin zapatos después de haber mandado tantos millares de ellos a España.

Si hice algo malo que me lo perdone S.E. y Dios la vanidad de creer que hice mucho bueno, que no es nada comparado con lo que están haciendo nuestros soldados en los campos de Batalla.

Con fecha 1º de Octubre de 1937 recibí el siguiente radio del Generalísimo: «Designado para Comandante Militar de Baleares el General Cánovas debe esperar su incorporación para hacerle entrega del mando».

Presentado dicho General el 6 de Octubre le entregué el mando y el 8 marché a Sevilla en situación de disponible, donde continuo.

Sevilla, febrero de 1938.

II Año Triunfal

[firma manuscrita] Trinidad Benjumeda

Bibliografia

Fonts primàries

- Benjumeda del Rey, Trinidad. 1938. «Un año y 16 días en el mando de Baleares». Expedient 150/805, arxiu de José Enrique Varela, Archivo Histórico de Cádiz. «Hoja de Servicios». Full de serveis de Trinidad Benjumeda del Rey. Cuerpo de Ingenieros del Ejército. Instituto de Historia y Cultura Militar de Segovia, 1896–1941.

Fonts secundàries

- Aguilera Povedano, Manuel. 2022. *El oro de Mussolini. Cómo la República planeó vender parte de España al fascismo*. Madrid: Arzalia.
- Fiol Coll, Bartomeu. 2019. *Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil (1936–1939)*. Palma: Leonard Muntaner.
- Garis Salleras, Bartomeu. 2019. *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936–1945)*. Palma: Leonard Muntaner.
- Ginard, David. 2017. *La repressió a les Balears durant la Guerra Civil*. Palma: Documenta.
- . 2020. *Ateu Martí (1889–1936). Anticlericalisme i compromís republicà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Jaume Esteva, Maria Eugènia. 2019. *Esclaus oblidats. Els camps de concentració a Mallorca (1936–1942)*. Palma: Documenta.
- Massot, Josep. 1976. *La Guerra Civil a Mallorca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 1978. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930–1950)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 1990. *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- Massot, Josep. 1996. *El primer franquisme a Mallorca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 2017. *Arconovaldo Bonaccorsi, el «Conde Rossi»*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Miró, Santiago. 1998. *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*. Palma: Leonard Muntaner.
- Quartararo, Rosaria. 1977. *Politica fascista nelle Baleari (1936–1939)*. Milà: Quaderni della FIAP.
- Quetglas Cifre, Antoni. 2012. *Sóller: La desfet de la burgesia progressista*. Palma: Documenta.
- Salas Vives, Pere, Jaume March, i Andreu Cerdà. 2006. *La Guerra Civil a Pollença: la revolta contra la rebel·lió*. Palma: Documenta.
- Sansó, Jaume. 2019. *Vilafranca (1931–1945). La II República. La por i la repressió durant la Guerra Civil i la postguerra*. Palma: Lleonard Muntaner.
- Suárez Salvà, Manuel. 2011. *La presó de Can Mir: un exemple de la repressió feixista durant la Guerra Civil a Mallorca*. Palma: Lleonard Muntaner.
- Tugores, Antoni. 2022. *Les plomes de Franco. Premsa «nazional» durant la guerra civil (1936–1939)*. Palma: Illa.
- Tur Balaguer, Francesc. 2017. *Depuració de mestres balears per motius morals (1936–1939)*. Palma: Documenta.
- Viñas, Ángel. 2013. «La connivencia fascista con la sublevación y otros éxitos de la trama civil». Dins Francisco Sánchez Pérez, coord., *Los mitos del 18 de julio*, 79–182. Barcelona: Crítica.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

«Quero saber se isto é verdade». Romance e crise do comunismo em José Saramago

JORDI CERDÀ SUBIRACHS

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-0451-0193>

Recibido: 10 set. 2022 | Aceito: 3 oct. 2022 | Publicação: des. 2022

Citació recomanada: Cerdà Subirachs, Jordi. 2022. «Quero saber se isto é verdade». Romance e crise do comunismo em José Saramago». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 155–175. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409828>.

Resumo: O colapso do comunismo na Europa Oriental teve o efeito de um regresso à realidade, um desencanto perante a democracia (Patrick Michel 1999). A obra de José Saramago, militante do PCP, deve ser lida num contexto muito específico em que a euforia revolucionária e patriótica portuguesa foi rapidamente desencantada por um capitalismo triunfante e uma globalização imparável. As lutas pelo reconhecimento das minorias e/ou periferias culturais são explicitadas no seu romance, bem como na sua intervenção política. Na *História do cerco de Lisboa*, elementos como o valor da história e da memória, a identidade e a alteridade, ou a verosimilhança poética e a sua componente moral (e de justiça) entram em jogo, tornando-se um revelador ideológico das mudanças que aconteceram no final do século xx. A esquerda defendida por Saramago está comprometida com um *princípio de esperança*: a sua narrativa mostra-nos que já não é o real que funda o credível, mas o credível que funda o real. Este artigo pretende analisar a narrativa de Saramago sobre este período, dentro da perspetiva da antropologia do crer.

Palavras-chave: José Saramago, *História do cerco de Lisboa*, crise do comunismo, luta pelo reconhecimento, antropologia do crer.

«Quero saber se isto é verdade». The novel and the crisis of communism in José Saramago

Abstract: The collapse of communism in Eastern Europe had the effect of a return to reality, a disenchantment with democracy (Patrick Michel 1999). The work of José Saramago, a militant member of the PCP, must be read in a very specific context in which Portuguese revolutionary and patriotic euphoria was quickly disenchanted by triumphant capitalism and unstoppable globalisation. The *struggles for recognition* of minorities and/or cultural peripheries are made explicit in his novels as well as in his political engagement. In *História do cerco de Lisboa*, elements such as the value of history and memory, identity and otherness, or poetic verisimilitude and its moral (and justice) component come into play, becoming an ideological revealer of the changes that took place at the end of the 20th century. The left defended by Saramago is committed to a *principle of hope*: his narrative shows us that it is no longer the real that grounds the credible, but

the credible that grounds the real. This article aims to analyse Saramago's narrative of this period from the perspective of the anthropology of belief.

Keywords: José Saramago, *História do cerco de Lisboa*, crisis of communism, struggle for recognition, anthropology of belief.

A data de 1989, ano de publicação da *História do cerco de Lisboa* (doravante HcL) de José Saramago, tem um significado marcante para a história factual contemporânea. O *curto século xx*, como Eric Hobsbawm lhe chamou, que encetara com a esperança de uma revolução, a revolução soviética de 1917, terminou em 1989 com a queda de um muro ignominioso. Francis Fukuyama, alguns meses antes da queda do Muro de Berlim, profetizou o fim da história, desde a perspectiva — semelhante à de Hobsbawm, mas aos seus antípodas políticos — da história como uma luta de ideologias.

No entanto, para José Saramago, como declarou numa entrevista em 1989, a história, a verdadeira história, ainda não tinha começado.¹ Como as epistemologias feministas emergentes assinalaram pouco depois, a *struggle for recognition* tornou-se rapidamente na forma paradigmática de conflito político na viragem do milénio. Nancy Fraser observou que, após a queda do Muro de Berlim, a identidade de grupo substituiu gradualmente as reivindicações de classe como o principal motivo de mobilização. Na verdade, esta luta feminista por políticas de reconhecimento

1 A entrevista de Manuel Gusmão com Saramago em 1989 é um documento de fundo para a análise da HcL: «[A HcL] responde de facto a esta minha preocupação de que a história de certo modo está por fazer. Muitas vezes fala-se do fim da história, eu diria antes que a história verdadeiramente ainda não começou. Claro que isto é um ponto de vista de ficcionista, não esqueço todo o trabalho dos historiadores de hoje, cuja pesquisa, cuja investigação de alguma maneira se orienta nesse sentido, quero dizer, que de certo modo procura refazer a história. No campo restrito, específico, da ficção, digamos que é essa também pelo menos a minha preocupação, e, nomeadamente neste caso, em que a história, digamos assim, é posta em revés, vira os pés pela cabeça» (Gusmão 1989). Devemos situar esta consideração de Saramago na utopia política marxista; o *princípio da esperança* projetado por Ernst Bloch e interpretado por Hans Jonas: «como expresión fundamental de la concepción progresiva del mundo puede servir la fórmula de Ernst Bloch “S no es todavía P”, donde “P” es lo deseado y propuesto como estado universal, y el hacerlo realidad es tarea nuestra. El estado en cuestión es el del hombre. En cuanto estado del hombre en general, el no-ser-todavía de “P” significa que el hombre auténtico está por llegar y que el hombre anterior no es todavía hombre auténtico y no lo fue nunca. Toda historia es pre-historia del verdadero hombre, tal como puede ser y debe ser» (Jonas 1994, 237). Propõe-se assim o homem — o homem autêntico — no centro desta lucubração e acima de tudo desta tarefa.

(de diversidade) pode também ser extrapolada para as lutas nacionais, no reconhecimento das minorias ou das periferias culturais.² Em jogo estavam questões simbólicas e a construção de subjetividades; a produção de representações, questões de comunicação e a inter-relação entre arte e política.

A tradição socialista tem estado geralmente ligada a uma conceção universalista da espécie humana, com tendência para compreender negativamente a diferença.³ Também para a social-democracia convencional, o objetivo da igualdade passa muitas vezes por eliminar a diferença. Nos anos 80, o Partido Comunista Português (PCP), depositário do *povo português*, — o partido que desafiou a mais longa ditadura fascista do Ocidente, que levou a Revolução dos Cravos ao ponto de inquietar as democracias ocidentais — opôs-se à entrada acrítica de Portugal na Comunidade Económica Europeia em 1986. Este contexto foi visto como decisivo para que Saramago introduzisse o horizonte ibérico no debate político e identitário.⁴ Tudo isto foi precedido e acompanhado por uma série de

2 Nancy Fraser observou, entre os dilemas da era pós-socialista, que: «Material inequality is on the rise in most of the world's countries — in the United States and in China, in Sweden and in India, in Russia and in Brazil. It is also increasing globally, most dramatically across the line dividing North from South. How, then, should we view the eclipse of a socialist imaginary centered on terms such as “interest”, “exploitation”, and “redistribution”? And what should we make of the rise of a new political imaginary centered on notions of “identity”, “difference”, “cultural domination”, and “recognition”? Does this shift represent a lapse into “false consciousness”? Or does it, rather, redress the culture-blindness of a materialist paradigm rightfully discredited by the collapse of Soviet communism? Neither of those two stances is adequate, in my view. Both are too wholesale and unnuanced. Instead of simply endorsing or rejecting all of identity politics *simpliciter*, we should see ourselves as presented with a new intellectual and practical task: that of developing a *critical* theory of recognition, one that identifies and defends only those versions of the cultural politics of difference that's can be coherently combined with the social politics of equality» (Fraser 1997, 11-12).

3 A posterior defesa, por parte de Saramago, da Carta dos Direitos Humanos como instrumento transformador da esquerda a nível mundial é sinal desta conceção universalista; segundo as suas declarações, por exemplo, em Halperin (2002, 18-19). O reconhecimento de um sujeito *universal* entra em conflito com as propostas de Boaventura Sousa Santos que criticou que as reivindicações dos direitos humanos têm sido fundamentalmente individualistas, laicas e culturalmente ocidentalocêntricas e estatocêntricas (cf. Santos 2013).

4 Para um registo e avaliação dos escritos iberistas de Saramago, ver Sáez Delgado (2020). Para a imprensa espanhola, por ocasião do lançamento da tradução de *A jangada de pedra*, Saramago afirmou: «Mi patria chica es Portugal, pero mi patria mayor no es Europa, sino la Península ibérica.» Na entrevista acima mencionada sob a HcL, Saramago declarou: «A minha posição é esta — e vai ser provavelmente uma declaração um pouco de desmancha-prazeres —, o que eu vou dizer é “não, eu não

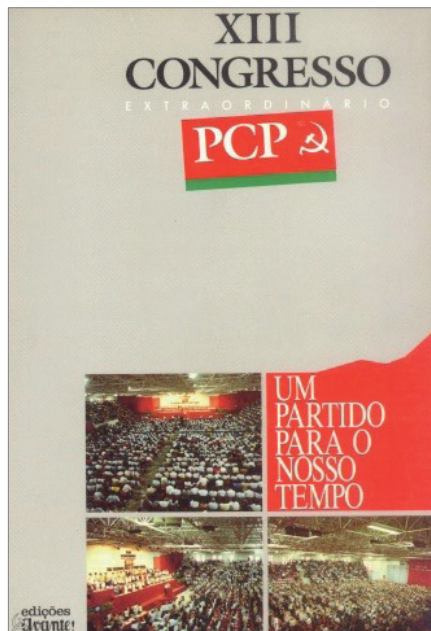

O XII Congresso do PCP celebrou-se no Porto, entre 1 e 4 de dezembro de 1988
(Fonte: Partido Comunista Português)

acontecimentos que, na dinâmica do PCP, inacessível ao eurocomunismo, provocaram tensões e as suas consequentes recomposições.

Sem pretender ser exaustivo, salientaria, por exemplo, as revisões da Constituição revolucionária de 1976: a primeira em 1982; a segunda em 1989; seguida das de 1992 e de 1997, com a intenção de alinhar a República Portuguesa com o conjunto das democracias da Comunidade Europeia. Ou, ainda, vale a pena mencionar o apoio da liderança do PCP na tentativa de golpe na URSS, que visou restituir a continuidade da tradição soviética perante a deriva incerta da Perestroika em agosto de 1991. Alguns meses antes da publicação da HcL (1-4/XII/1988), realizou-se no Porto o XII Congresso do PCP. O lema escolhido foi: «Com o PCP por uma demo-

escrevo na Europa, eu escrevo em Portugal, sobretudo por causa de Portugal”. Isto liga-se exactamente a toda a minha preocupação com o nosso passado, com a nossa história, com a cultura que está lá e vem de lá, e que não tem que ver ou julgo eu que não tem, embora isto possa ser também uma espécie de máscara que eu me ponho a mim mesmo, não tem que ver com saudosismos ou com revivals, tem que ver de facto com uma conformação minha, do meu próprio espírito» (Gusmão 1989).

Cartaz do O XIII Congresso (extraordinário)
realizado em Loures
(Fonte: Partido Comunista Português)

cracia avançada no limiar do século xx». Dentro do Palácio de Cristal, foram pendurados cartazes com *slogans* como: «Um partido marxista-leninista patriótico e internacionalista»; ou «Abril no presente e no futuro». Saramago foi uma das vozes, entre os intelectuais comunistas, que se fez ouvir perante a liderança de Álvaro Cunhal e que quis esclarecer o futuro do PCP ante o terramoto na Europa do Leste. A imprensa espanhola, por exemplo, relatava as incertezas geradas no seio do partido português, onde não faltava a opinião do romancista.⁵ Não demorou muito, em maio

5 Cito por extenso o artigo de Nicole Guardiola para *El País* com a manchete «La “perestroika” ronda al PCP: ¿Será necesario empezar todo de nuevo?». «La frase, atribuida a Álvaro Cunhal, y que el secretario general del Partido Comunista Portugués (PCP) pronunció supuestamente durante su segunda y última intervención en la reunión exigida por los intelectuales del partido, resume la angustia existencial que se apoderó de los “comunistas sinceros” ante el terremoto que sacude a los países del socialismo real y barre las certezas de muchas décadas de lucha por las “mañanas que

de 1990, para que o PCP reunisse de novo o XIII Congresso (extraordinário) em Loures sob o lema: «Um partido para o nosso tempo». A recomposição era, portanto, um requisito essencial diante do *desencantamento* político do mundo.

A obra *A jangada de pedra*, de 1986, surgiu das tribulações que apontavam diretamente para as políticas de reconhecimento. Luís de Sousa Rebelo, autor do epílogo intitulado «*A Jangada de Pedra* ou os possíveis da história», com o qual o romance foi publicado pela primeira vez, expressou-o com uma certa candidez. No referido epílogo, afirmou-se: «Mas *A Jangada de Pedra* não é apenas o livro da nossa utopia. Na sua escrita condensam-se ainda os valores e as esperanças do 25 de Abril, reafirmadas na convicção de uma autenticidade nacional, capaz de resolver os próprios problemas sem diluir e perder a sua identidade» (Rebelo 1986, 345). A utopia, a identidade e o passado revolucionário imediato pareciam cristalizar-se numa ficção que situava o horizonte ibérico como um instrumento de crítica do presente.⁶ E, em grande medida, estas esperanças, estas *possíveis da história*, estão ainda muito presentes na HcL, publicada em março de 1989.

cantan” [...] ¿Pero cómo fue posible que durante tantos años estos hombres sacrificaran sus vidas, se enfrentaran a la cárcel, la clandestinidad y el exilio, para tratar de instaurar un sistema que los pueblos que lo experimentaron rechazan ahora con el mismo fervor y el mismo entusiasmo que saludó hace 15 años en Portugal la caída de la dictadura? [...] Como decía un viejo militante, con más tristeza que indignación: “Me siento como el marido cornudo, que es siempre el último en saber la verdad”. Sin este telón de fondo sería fácil reirse de Cunhal cuando confiesa, con desconcertante ingenuidad, que en sus viajes a Corea del Norte le sobrecogió “el endiosamiento de Kim II Sung”, o del escritor José Saramago cuando se atreve a sustentar que Ceausescu y el Partido Comunista Rumano “no pueden seguir siendo considerados hermanos”» (Guardiola 1989). É evidente, portanto, que a análise de Hobsbawm sobre o colapso comunista na URSS e no resto da Europa, em que se contrasta a geração que viveu a efervescência comunista e patriótica da Segunda Guerra Mundial com a geração que cresceu durante o período do pós-guerra, não faz muito sentido no caso português devido à proximidade da experiência revolucionária de 1974: «tanto en Europa como en la Unión Soviética, los comunistas que se habían movido por sus viejas convicciones eran ya una generación del pasado. En 1989, pocas personas de menos de sesenta años podían haber compartido la experiencia que había unido comunismo y patriotismo en muchos países» (Hobsbawm 2011, 485).

É pertinente recordar Hans-Georg Gadamer (1998, 105) que, já nos anos 70, escreveu que a utopia era uma «advertência longínqua», e considerou, em 1993, que a sua função principal reside mais na crítica do presente do que em projetos de ação. Através de uma referência a Hegel, por sua vez retirada do *Temps et récit* de Paul Ricoeur, Rebelo (1986, 342) recordou: «Hegel, um dos pensadores que até hoje mais penetrantemente examinou este problema na sua meditação sobre Antígona, a tragédia de Sófocles, observou que, por grande que fosse a neutralidade ética do artista, ele não podia assim suprimir uma das funções mais antigas da arte: o ser ela um laboratório em que o artista, adotando o modo da

Os cruzados de outrora, *europæus* como também são anacronicamente referidos neste romance, não compreendem nem querem compreender o rosto de um continente que não só olha para o outro, como também se reconhece como parte dele. O Portugal medieval que Saramago apresenta nessa fase crucial de crescimento, «este país em princípio de vida» (Saramago 2001, 342), era uma diversidade de crenças, culturas e raças.⁷ Era precisamente o que o identificava e o que ainda fazia sentido identificar no final do século XX. A pluralização e a problematização das identidades que Saramago debruçou naquela Lisboa medieval concordavam com o debate sobre etnicidade que, nas últimas décadas do século XX, colocaram a identidade no teatro das relações de poder mundiais, um sedimento complexo de lutas históricas. Categorias tão elementares como *centro e periferia; maioria e minoria; pequeno e grande; particular e universal; crente e não crente; ordem e movimento*, todas elas indispensáveis para a constituição de identidades destinadas a serem estáveis (e homologáveis), parecem ser postas em causa pela complexidade a que foram submetidas e que as tornou inutilizáveis ou, no mínimo, muito complexas de utilizar.

A invocação formal da continuidade da tradição tem sido essencial, por exemplo, tanto na religião como na militância comunista. Qualquer continuidade permite representar e organizar, e é sempre situada no controlo de um poder que dita a memória autêntica do grupo, a filiação que

ficção, procede a uma experimentação de valores». O próprio Saramago, anos mais tarde, defendeu o carácter utópico *realizável* do romance: «*La balsa de piedra* no es más que eso, la expresión de una utopía realizable. Ernesto Lluch, un político catalán, hizo una lectura ideológica de *La balsa de piedra*, en mi opinión, muy acertada. Decía él que “ese señor”, yo, “no quiere irse de Europa, lo que pretende es llevar Europa hasta el Sur: Que la península sea una especie de remolcador que tire de Europa para llevarla al Sur”. Tengo que confesar que quedé muy contento con esta interpretación» (Saramago 1995, 36).

⁷ Em 1982, um importante medievalista da escola dos *Annales*, Robert Fossier, publicou *Enfance de l'Europe* para se referir à concretização espacial e política europeia nos séculos XI e XII. Como Hans Jonas argumenta, a história das sociedades, nações ou estados — *a história* — não tem nenhum objetivo prefigurado ao qual deveria aspirar ou ao qual deveria conduzir. Portanto, não se pode falar de infância, maturidade e velhice em nenhum sentido legítimo, exceto num sentido mítico ou como licença poética; «Al hablar de la humanidad no puede nunca hablarse (si no es como ociosa especulación) de lo que ella “todavía” no es, sino solamente, volviendo la vista atrás, de lo que en este o el otro momento todavía no era; por ejemplo, de que el hombre medieval no era “todavía” científico, de que sus representaciones pictóricas del espacio carecían “todavía” de perspectiva, de que el nómada no cultivaba “todavía” la tierra. La humanidad era ciertamente diferente, pero no por ello “menos acabada” que hoy» (Jonas 1995, 187).

o crente ou militante reivindica. A continuidade torna-nos membros de um grupo e faz-nos parecer com os crentes ou os militantes passados, presentes e futuros. Este facto mostra o vínculo decisivo entre militância e memória. O problema da *crise de transmissão* nas sociedades modernas atingiu um ponto de viragem nos anos 80, quando a militância comunista assistiu, com perplexidade, ao desmoronamento inexorável dos Estados socialistas da Europa do Leste. Para esta militância, a memória coletiva entrava, gradualmente, num processo de atomização e desintegração que punha em risco a capacidade de pensar na sua continuidade e de representar o seu próprio futuro.

Certamente, o desencanto e o desencantamento não eram exclusivos da militância comunista.⁸ Como tem sido salientado nos mais diversos contextos, a falta de uma memória colectiva nas sociedades modernas deu origem à invenção de pequenas memórias substitutas. Múltiplas, parciais, disseminadas, dissociadas umas das outras, e que permitem salvar — pelo menos parcialmente — a possibilidade de identificação coletiva, essencial para a produção de um laço social. A dinâmica acelerada da mudança na experiência individual e coletiva teve também o resultado paradoxal de favorecer uma proliferação de *apelos à memória*. A paixão do público por qualquer coisa que pretenda ser uma celebração das *raízes* pode ser vista como a figura inversa da força com que se impõe o sen-

8 Talvez a analogia entre comunismo e religião, como Patrick Michel salientou, seja falaciosa, embora possam partilhar um registo e uma missão de reencantamento que certamente os aproxima: «Cela peut contribuer à expliquer pourquoi le communisme a très souvent été appréhendé par analogie à la religion (la "foi", les "grand-messes", les "grands prêtres", le "dogme", etc.). Une telle lecture analogique, par ailleurs extrêmement contestable (le communisme n'était en rien un substitut à la religion, que son dispositif de légitimité lui imposait d'éradiquer et non de remplacer), repose au fond sur l'idée que communisme et religion participaient en dernière instance d'une même entreprise d'enchantement ou de ré-enchantement, qu'ils s'inscrivaient donc dans un même registre» (Michel 1999, 81). Num colóquio, Saramago, questionado sobre a sua militância comunista, argumentou a sua necessidade de convicção e coerência pessoais além de uma suposta infalibilidade ideológica: «No diré que es una manera de perder el tiempo preguntar ¿pero cómo Vd. puede ser comunista si la Unión Soviética ha sido un desastre? ¿y más que un desastre un error; y más que un error, los crímenes que allí se han cometido? Sí, sería una manera de perder el tiempo contestar que tampoco los crímenes de la Inquisición han quitado un grano a la fe de un católico. Pero eso sería muy malo porque estaríamos poniendo una ideología política como si fuera una religión o, al revés, una religión como si fuera una ideología política [...] Uno llega a una convicción que puede ser un error, pero es una convicción. Y está la coherencia» (Saramago 1997, 82).

Muro de Odivelas em comemoração ao do centenário do PCP
(Fonte: Partido Comunista Português)

timento subjetivo de ter perdido — coletivamente — a memória. Se foi possível falar das sociedades do passado como *sociedades de memória*, é porque não tinham necessidade de exigir esta memória, imposta em todas as situações da vida de uma forma contínua e compacta. José Saramago, cabeça de lista da coligação de esquerda *Por Lisboa*, foi nomeado Presidente da Assembleia Municipal de Lisboa em 1989. No mesmo ano em que se permitiu fazer um *apelo à memória*, no mínimo paradoxal, sobre um acontecimento tão figurativamente distante como o cerco da Lisboa medieval. O percurso meticuloso que o protagonista do romance, o revisor Raimundo Silva, faz pelos cenários daquele acontecimento histórico, tão sensível às raízes da nação portuguesa, contrasta com a amnésia e a perplexidade do presente que o rodeia.⁹

9 Quem sabe se esta revisitação geográfica é uma ideia tirada da historiografia da escola dos *Anales* e da sua ênfase que nas paisagens como estruturas estáveis, permanências, neste caso, da Lisboa medieval. Antes do chamado *spatial turn*, a preocupação de Saramago pelo espaço era bastante notável, desafiando na sua narrativa as coordenadas comuns do espaço e do tempo, aquilo a que Manuel Gusmão chama «temporalização do espaço» e «espacialização do tempo» e que o romancista aceita: «quando penso no ano de 1147 e quando eu estou aqui em Lisboa e de vários pontos da cidade olho e vejo o Castelo, e vejo aquilo que foi a Lisboa de então, posso imaginá-la; há pelo menos uma coisa que eu sei, que ela esteve ali, ali naquele mesmo sítio. Então é como se o tempo em mim desse uma volta

A crise do comunismo, quer como prática, quer como ideologia, é um acontecimento principal do final do século xx que ainda é difícil de pensarmos na sua globalidade (e que nos últimos meses, com o conflito na Ucrânia, está a assumir particular proeminência). Para alguns, o colapso dos sistemas socialistas foi o porvir radiante da humanidade, o fim da história. A queda do Muro parecia trazer um aparente consenso sobre a superioridade das democracias ocidentais e a eficácia da economia de mercado intimamente a ela ligada. A democracia ocidental ganhou, entre outras coisas, não por ser uma ideologia superior, mas precisamente porque era mais eficaz na medida em que não era propriamente uma ideologia.¹⁰ A chamada cultura do sucesso, que identificou o final dessa década, começava a tomar posse. O colapso dos regimes comunistas não teve, como já verificámos, o efeito de tornar o mundo menos complicado. Mas a percepção do simples e do complexo foi modificada pela dificuldade de redefinir posições estáveis nas recomposições em curso e, também, pela nostalgia das posições estáveis do passado, por mais fictícias que fossem; e/ou por muito injusta que fosse a ordem que as estabeleceu (Michel 1993, 225). Dois movimentos que, em certa medida, estão presentes na HCL, onde se torna muito explícita a urgência de recompor a história e de perceber a ficção de uma estabilidade passada (e presente).

Embora a complexidade e a constante redefinição tenham estado presentes em todos os momentos da história, esta vasta recomposição no final do século xx envolveu diretamente a identidade, a centralidade e a mediação (elementos que já eram muito presentes n'A *jangada de pedra*), bem como a rearticulação da crença ou, mais precisamente, a crise entre a articulação da crença individual e a crença comum. A crise não

e eu já não fosse capaz de distinguir, é claro que sou capaz de distinguir racionalmente, mas, quer dizer, há uma sensação minha, particular, em que eu de repente posso interrogar-me — estou hoje em 1989 ou estou em 1147 desta colina de Lisboa olhando aquilo?» (Gusmão 1989).

10 A este respeito, Saramago fundamentou: «Las izquierdas son campos en ruinas. Porque, mire, son muchas las crisis en el mundo, pero hay una crisis que es la más grande de todas, que es la crisis de ideas. No hay ideas. Quiero decir, ideas hay, hay gente que las tiene, que las expresa y todo eso. Pero lo que no hay son ideas que reúnan a la gente, y no se puede hacer nada si usted no tiene una idea donde la gente se encuentre, alrededor o compartiéndola. Entonces esto, cuando se trata contra la derecha, no tiene mucha importancia, porque la derecha no necesita ideas. Pero tiene consecuencias graves para la izquierda porque la izquierda no pude vivir sin ideas. Y la verdad es que algunas de ellas se agotaron, otras quizás estén ahí esperando una resurrección, en condiciones distintas, claro» (Halperin 2002, 15).

Álvaro Cunhal e José Saramago
(Fonte: Partido Comunista Português)

consiste tanto em crer, mas em crer em conjunto; o que nos leva a levantar a questão da instituição, ou seja, a questionar a própria possibilidade de uma instituição da crença no universo do relativo (Michel 1993, 225). Um descrédito literal afetou a base das instituições e discursos que, de repente, se tornaram inacreditáveis. Práticas de suspeita desmistificaram normas e questionaram convicções consagradas. Há quem procurava a alternativa fora do Partido e que a militância se tornasse secundária ou inútil através do acesso subjetivo de cada um à *sua* verdade. Encontra-se em todo o lado, nesses anos, uma esquerda que reivindica o seu *direito a bricolagem*, a sua determinação em construir uma *casa comum* incerta, o poder escolher as suas crenças fora do Partido; uma expressão, em suma, que não deixa de refletir um individualismo político plenamente integrado no individualismo moderno. No entanto, esta nunca foi a escolha do fiel militante Saramago.¹¹

¹¹ Na procura de um sujeito poético em *Levantado do chão*, Alzira Seixo (1999, 157) observou a importância da noção de grupo, família ou comunidade que «prolonga a subjectividade intercomunicativa» no romance de Saramago, bem definido já em *O ano 1993* ou no conto «Coisas» de *Objecto*

A criação literária tem sido estudada a partir da perspectiva da antropologia do crer, com base no facto de não se poder separar o conhecimento da crença, que, por sua vez, não pode ser reduzida a um objeto de conhecimento. Crer refere-se necessariamente a uma operação que passa por uma *mise-en-scène* retórica que gera uma dinâmica de credibilidade em função de certas estratégias narrativas. A história é um discurso que é salvaguardado pela credibilidade, embora, por si só, não seja real. Há uma separação entre o que é dito, mas não é real, e o que é vivido, mas não pode ser dito. «A história não é a vida real, literatura, sim, e nada mais, Mas a história foi vida real no tempo em que ainda não poderia chamar-se-lhe história» (Saramago 1989, 16).¹² A história é, como Michel de Certeau salientara e Paul Ricoeur recuperou no final do século passado, um «discurso» organizado em torno de um «presente que falta» (Ricoeur 2003, 480).

Foi várias vezes apontado o reconhecimento de Saramago por dois grandes medievalistas da *Nouvelle Histoire*, Georges Duby e Jacques Le Goff, conspícuos representantes de uma forma diferente de *faire histoire*, capaz de construir um *autre Moyen Âge* (cf. Flores 2010). Foram criadores de novos discursos historiográficos com uma vontade totalizadora que integrou no medievalismo um grande número de diferentes disciplinas. Conseguiram estabelecer uma dialética entre o consciente e o inconsciente, ou entre o grande acontecimento e o quotidiano. Neste sentido, a incorporação da psicanálise na historiografia foi decisiva. Através de sucessivas hipóteses, a fim de interrogar o não-dito, o reprimido, as zonas opacas, levou também ao carácter de aporia de qualquer reconstituição integral do passado, que só pode ser vista a partir de fragmentos de verdade. Saramago, na entrevista concedida a Manuel Gusmão aquando do lançamento da HcL, declarou que o seu sentimento em relação à história era, acima de tudo, de insatisfação.¹³ O narrador sentia-se compelido a acres-

quase (vid. infra). De facto, é mais difícil identificar esta comunidade na HcL, a menos que sejam os destinatários dos *possíveis da história*, portugueses ansiosos por construir um outro futuro.

12 No entanto, como Alzira Seixo (1999, 82) avisou: «em Saramago, a noção alargada de História (que pode coincidir, afinal, com a operação, ou actividade, de escrita do tempo) acaba por ser tangente à de Literatura. Como dizia, logo de princípio, Raimundo Silva: “em minha discreta opinião, senhor doutor, tudo quanto não for vida, é literatura”».

13 «A verdade é que o meu sentimento habitual em relação à História é sobretudo o da insatisfação. Digamos que não me satisfaz aquilo que me dizem; informa-me, esclarece-me, evidentemente,

centar, perante um discurso historiográfico, que era sempre considerado incompleto por ele, insuficiente. Um discurso que, tal como a memória, era múltiplo, parcial, disperso, dissociado um do outro, mas que o narrador tem a capacidade de dar verosimilhança e, sobretudo, *totalidade*.¹⁴

Foi analisado «o erro tentador ou o princípio ativo da ficção literária» na HcL. A verosimilhança poética e o seu valor moral têm sido sempre motivo de discussão.¹⁵ Os gramáticos da Antiguidade, como mais tarde desenvol-

porque é justamente para isso que a História se faz, que a História se escreve, mas a verdade é que me deixa sempre com esta sensação de falta, de ausência — falta aqui qualquer coisa — e digamos que com este romance e com o meu trabalho de ficção, é certamente por vezes como se eu quisesse emendar, mas também às vezes e, talvez mais do que isso, é como se eu quisesse acrescentar, como se quisesse dizer: “atenção!, o que disseram está bem, mas falta qualquer coisa, que eu venho dizer”. Enfim, é uma pretensão evidentemente um pouco exagerada mas é essa a minha posição em relação à matéria histórica, à matéria *ficta*, digamos assim, e é por aí que eu tento juntar as duas, dar-lhes um nó, de forma a que não se separe uma coisa da outra» (Gusmão 1989).

14 «Me permitiré decirles, aunque parezca una contradicción, que lo que a mí me interesa no es la Historia. La Historia es siempre una selección de hechos, organizados de una manera coherente o que parezcan coherentes al lector; para que él se quede con la idea de que hay una fatalidad histórica, que lo que ocurrió tenía que ocurrir. La Historia es por lo tanto autoritaria, coercitiva. Lo que a mí me interesa es el Pasado porque en el pasado está todo, no en la Historia. Escribí la *Historia del cerco de Lisboa* para decir justamente eso: que la Historia está contenida en el Pasado, es tan sólo una parte de él. La tarea del novelista es buscar lo no dicho y traerlo, enseñarlo al lector. Es dar vuelta a las cosas para saber lo que las cosas son. El corrector borra el “sí” y en su lugar escribe un “no”, es decir, subvierte la Historia para dar voz al silencio del Pasado. Por eso el narrador puede escribir: “Bienaventurado los que dicen no porque de ellos debería ser el reino de la tierra”. De la tierra, no de los cielos» (Saramago 1997, 58). Carlos Reis, sobre a relação entre o romance e a história em Saramago escreveu: «Saramago propõe a revisão da História oficial, construída com heróis selectos, com acções e com cenários grandiosos [...] e assim dar pretexto a uma parcial construção da História, um romancista pode reconstruir, por meio da narrativa ficcional, “a totalidade orientada temporalmente” de outra História» (Reis 1996, 28).

15 Tenho presente o trabalho de Manuel Frias Martins (2018) no qual situa o *erro tentador* no contexto atual da pós-verdade. Jordi Grau (2020, 37), sobre o tema da pós-verdade e da ficção, recorda: «Llegados a este punto, me parece oportuno recuperar una célebre reflexión de Norman K. Smith en el transcurso de una lección que impartió en la Universidad de Edimburgo el 16 de octubre de 1919 —y que publicó al año siguiente en la revista *The Philosophical Review*— en la que aseguraba que: “La historia del pensamiento humano [...] es el registro, no de un descubrimiento progresivo de la verdad, sino de nuestra gradual emancipación del error” [...] Así, la ficción se perfila como una estrategia más de aproximación a la realidad, mientras que la posverdad se esfuerza por desandar ese camino emancipándonos no del error, sino de los hechos». Esta consideração sobre o uso da ficção pode enquadrar-se no propósito de Saramago, a qual tem uma tradição enraizada na poética clássica. A arte cria personagens fictícias, ambientadas num mundo que pode ser aparentemente objetivo; provoca ilusões das quais as pessoas estão conscientes e, por isso, deixam-se abstrair agradavelmente. Agostinho de Hipona chamou os cantos dos poetas *rationabilia mendacia*; mentiras razoáveis. O mesmo

veram os medievais, distinguiram a *historia*, que relata acontecimentos, da *fabula*, que cria meras ficções de seres impossíveis, e, finalmente, do *argumentum*, que apresenta factos imaginários, embora plausíveis. Saramago é, sem dúvida, um grande criador destes *argumenta*, fábulas morais que sustentam uma aproximação à verdade, uma visão do mundo em sintonia com uma esquerda política que não desistia. Ao contrário do que se pensava, já não é o real que funda o que é credível, mas o credível que engendra o real. Entre o dilema de não possuir a velha segurança da certeza da certeza, nem se querer colocar no questionamento permanente da certeza característico da modernidade, abre-se um caminho, o da certeza do questionamento que, no mínimo, atenua uma pós-modernidade desprovida (Michel 1993, 229).

Entre os criadores latino-americanos com quem Saramago quis destacar a sua proximidade, sobressai Alejo Carpentier. Tanto o autor cubano como o português desenvolveram uma narrativa neobarroca, complexa mas não hermética. Sem dúvida, a receção da literatura cubana em Portugal durante os anos 70 foi marcada pelo avatar revolucionário, embora tivesse tido consequências de todo o tipo e não apenas de simples afinidade ou fascínio político.¹⁶ O sincretismo cultural e temporal, por exemplo, também une Carpentier e Saramago para criar, através de uma reivindicação barroca, um espaço transibérico *avant la lettre*.¹⁷

filósofo fez uma distinção entre *fallax* e *mendax*; falácia e mentira: muitas vezes o engano procura apenas o prazer (*mendacium*), o que é repreensível; outras alcança efeitos que merecem consideração atenciosa e moral (*falacia*).

16 As antologias, por exemplo, publicadas pela editora Futura em meados da década de 70 sob o cuidado de Manuel de Seabra — *Poesia cubana da revolução* (Lisboa, 1975) e *Conto cubano da revolução* (Lisboa, 1975) —, dão um testemunho preciso da efervescência cubana durante a Revolução dos Cravos. A obra de Alejo Carpentier dispõe de traduções pontuais para português, algumas realizadas por distintos intelectuais como Alfredo Margarido ou Pedro Tamen. Certamente, tanto Saramago como Carpentier não apresentam uma prosa neobarroca mais exigente ou inovadora como a defendida por outro cubano, Severo Sarduy. No entanto, Saramago parece-nos um caso notável do neobarroco pós-moderno tão característico das últimas décadas do século XX.

17 Com habilidade e sensibilidade, César Rina (2020, 1-7) começa o seu ensaio sobre o iberismo no século XIX tecendo um comentário sobre José Saramago e a sua *Viagem a Portugal* (1981). Neste livro decisivo, como o próprio Saramago reconheceu (Gusmão 1989), tanto em termos da sua carreira como escritor profissional, como da sua exploração mais nacional, tão importante na década de 80, o romancista interroga-se sobre a identidade dos peixes que nadam no Douro de ambos os lados da fronteira. O piscar de olhos ao *Sermão de Santo António aos peixes* de Padre António Vieira coloca

Campanha de solidariedade do PCP com Cuba
(Fonte: Partido Comunista Português)

Concierto barroco de Alejo Carpentier foi publicado em 1974 e traduzido para português em 1979 (Lisboa, Caminho). Veneza e a estreia da peça *Montezuma* com música de Vivaldi, faz com que a personagem Preste Antonio, filho de estremenhos e nascido no México, possa pensar em:

«algo muy raro: mientras más iba corriendo la música de Vivaldi y me dejaba llevar por las peripecias de la acción que la ilustraba, más era mi deseo de que triunfaran los mexicanos, en anhelo de un imposible desenlace [...] Y me di cuenta, de pronto, que estaba en el bando de los americanos, blandiendo los mismos arcos y deseando la ruina de aquellos que me dieron sangre y apellido» (Carpentier 1974, 75-76).

a questão ibérica num quadro estético bem definido, o barroco; um período histórico em que a diferenciação, o traçado da fronteira, entre os campos literários (trans)peninsulares é também frágil.

De repente, no devaneio desta personagem que se propõe transgredir (e emendar) a história, como a do cerco de Lisboa, é debatida toda uma questão estética e ética:

«¿Y qué se busca con la ilusión escénica, si no sacarnos de donde estamos para llevarnos a donde no podríamos llegar por propia voluntad [...] gracias al teatro podemos remontarnos en el tiempo y vivir, cosa imposible para nuestra carne presente, en épocas por siempre idas. También sirve —y esto lo escribió un filósofo antiguo— para purgarnos de desasosiegos ocultos en los más hondo y recóndito de nuestro ser» (Carpentier 1974, 76).

A ficção permite uma análise crítica das narrativas fundadoras, re-interpretando um passado histórico, envolvendo a reescrita, a paródia ou a transgressão consciente do discurso histórico. A HcL, um romance considerado histórico, mas que não o é (Seixo 1999, 73), é um meridiano expoente de uma escrita pós-moderna que ironiza a origem do discurso historiográfico e as suas fontes documentais, dos seus arquivos.

Alejo Carpentier sustenta uma reflexão sobre o objeto, que poderia muito bem ser assinada por Saramago: «A veces es necesario alejarse de las cosas, poner un mar de por medio, para ver las cosas de cerca» (Carpentier 1974, 76). Situarmos-nos no escorço ou na distância, forçar uma mudança nos protocolos habituais de observação, como Michel Foucault também sugeriu, é a forma de ver (melhor). Esta reflexão surge a partir de uma declaração feita por Saramago à imprensa espanhola precisamente na altura do processo de escrita da HcL, na qual afirmava: «Hay que desordenar las cosas para encontrarles un orden nuevo» (Sorela 1987).¹⁸ O

¹⁸ Na crónica publicada no *El País*, em 14/x/1987, dizia-se: «Saramago habla con generosidad portuguesa pero se niega, por ejemplo, a revelar de qué trata la que ahora escribe, *El cerco de Lisboa*; sí se aviene a contar que un lejano impulso de ese libro es el cuento *Cosas*, de un mundo en el que las cosas tienen alma porque son en realidad “gente aplastada”; esto es, “la expresión última de la fuerza del trabajo”. En una visión primitiva de su nueva novela, Lisboa está cercada por objetos inofensivos que, sin embargo, la gente no se atreve a cruzar, saltar o sortear. En una versión más moderna, los objetos han desaparecido, pero el cerco se mantiene» (Sorela 1987). Consideramos muito interessante a proposta de Daniel Vecchio (2017) que, com base em Carlo Ginzburg, analisa a sua prática incidária em relação à narrativa saramaguiana. Certamente, o conceito de distância de Ginzburg, nomeadamente nos seus componentes morais, pode ser iluminador em Saramago.

escritor português revelou que o impulso inicial para este romance foi o seu conto «Coisas», incluído em *Objecto quase*. Assim, na origem da HcL, é claramente visível a crítica de Saramago ao capitalismo mais feroz e a uma sociedade de consumo devastadora. No entanto, como no conto «Coisas», também conclui com um clamor de esperança e um desejo inequívoco de recomposição, de «reconstrução positiva» (Seixo 1999, 153).

«E um deles disse:

— Agora é preciso reconstruir tudo.

E uma mulher disse:

— Não tínhamos outro remédio, quando as coisas éramos nós. Não voltarão os homens a ser postos no lugar das coisas» (Saramago 1984, 114).

Do que não temos dúvidas é que a reflexão de Alejo Carpentier sobre a história e a fábula, que se segue quase imediatamente após a citação acima, foi lida e interpretada com atenção por Saramago:

«Según el Preste Antonio, todo lo *de allá* es fábula. De fábulas se alimenta la Gran Historia, no te olvides de ello. Fábula parece lo nuestro a las gentes de acá porque han perdido el sentido de lo fabuloso. Lllaman *fabuloso* cuando es remoto, irracional, situado en el ayer —marcó el indiano una pausa—: No entienden que lo fabuloso está en el futuro. Todo futuro es fabuloso» (Carpentier 1974, 77).

Foi esta última frase que Saramago escolheu como lema para abrir *A jangada de pedra*. Na fábula temos o distanciamento e a necessidade de recomposição, um notório deslocamento espacial e também temporal. E esse olhar fixo no futuro, a utopia como “advertência longínqua.”

As identidades não podem ser construídas de outra forma que não seja através do intercâmbio, por vezes até violentamente, segundo a história do cerco de Lisboa. No entanto, a primeira condição é a aceitação da diferença, da alteridade, do outro.¹⁹ E Saramago sabia-o e explorou-o

19 Maria Alzira Seixo já apontou a importância da imagem do assédio e da subsequente queda da cidade: “Lisboa estava ganha, perdera-se Lisboa”, relativismo de ponto de vista narrativo, mas decer-

na HcL através do relato de um amor inesperado e inadiável entre o revisor e a empregada editorial, Maria Sara, refletido na feliz (e guerreira) imagem do assédio.

«Claro que estamos em guerra, e é guerra de sítio, cada um de nós cerca o outro e é cercado por ele, queremos deitar abaixo os muros do outro e continuar com os nossos, o amor será não haver mais barreiras, o amor é o fim do cerco» (Saramago 1989, 330).

Sem o Não, sem a audácia de uma proposta insolente, este *outro* não teria aparecido, cuja relação é tão irracional, abnegada e incrível como deve ser o amor. Ou não é o amor, o *outro*, o que acaba por tornar a verdade credível?

«Oh, meu amor, o outro, Que nada no futuro seja menos do que isso, e de repente ambos tiveram medo do que disseram e abraçaram-se, o quarto estava escuro, Acende a luz, disse ela, quero saber se isto é verdade» (Saramago 1989, 295).

Não se trata apenas do objeto do crer (um dogma ou um programa), mas do compromisso dos sujeitos com uma proposta no ato de a enunciar, tomando-a como verdadeira. Por outras palavras: uma modalidade da afirmação e não apenas o seu conteúdo. «Embora conscientes de haveremos inventado a mentira, ainda julgamos ser capazes de viver a verdade» (Saramago 1989, 194).²⁰ Este *viver a verdade* em comum faz mais

to não só, já que a intersessão “partidária”, por “histórica”, não deixa de ser sintomática: para além de se prestar a leituras psicológicas e psicanalíticas inequívocas, já que o final do cerco é o começo definitivo e alargado do abraço, enquanto, na belíssima, densa e despojada frase que encerra o texto, “sob o alpendre da varanda respirava uma sombra”» (Seixo 1999, 80). A desapareição, a queda, é também a promessa, a esperança de um regresso emancipado do erro (cf. infra nt. 21).

20 Vale a pena referir que no chamado epistolário ibérico, Unamuno confessou a Pascoaes que a grandeza do Quixotetismo reside «en que su héroe, D. Quijote, es un ente de ficción, y en que es cómico, ridículo. Cristo tiene el inconveniente de que es probable que existiera como hombre de carne y hueso, lo cual le expone a la exégesis histórica, y que fue trágico. Hay que saber vivir de la ficción, haciéndola realidad, y arrostrar el ridículo» (Pascoaes & Unamuno 1990, 58). Uma consideração a ter em conta na medida em que Unamuno, tão rigoroso na sua *verdad y vida*, coloca a ficção num plano mais completo, devido à sua complexidade, e sem o risco duma impertinente crítica historiográfica. Nesta mesma carta, o autor espanhol discute o confronto e o outro, de uma perspetiva

sentido no *como* e não tanto no *quê* deste crer: apesar de esta capacidade, no final do século xx, se ter esgotado ou refugiado na volatilidade dos meios de comunicação social ou no entretenimento mais fútil. A esquerda queria ser a encarnação de um futuro diferente e, acima de tudo, de um *princípio de esperança*, de um reencantamento político incontornável.²¹ Numa altura em que aqueles que queriam romper com um sistema de autoridades mostravam uma frivolidade escandalosa sem preparar o seu relevo, o escritor português rearmava o combate ideológico a partir da sua militância comunista. A pergunta pela verdade, como o marxismo tornou evidente, anda sempre de mãos dadas com a pergunta pelo interesse; todos os supostos conhecimentos, depois de Marx, perderam a sua inocência cognitiva. E o interesse que anda sempre a par com a verdade, e para o qual Saramago nunca deixou de apontar (nas suas declarações, nos seus ensaios, mas também na sua ficção), é o da justiça. A busca da verdade deve remeter-nos constantemente para uma procura de justiça.

A obra de Saramago não pode ser entendida como um mero espelho das mudanças, das profundas mudanças, que abalaram a última década do século xx. Mas a sua obra é um revelador ideológico de primeira ordem para compreender não só a sociedade portuguesa, como também as transformações sociais e políticas do final do milénio. A sua militância comunista e, fundamentalmente, a sua obra foram uma luta pelo reconhecimento, uma luta contra a injustiça económica e cultural, «por causa de Portugal», o que levou a uma reavaliação dinâmica das identidades denegridas e dos grupos difamados. Em suma, lutas que envolveram o reconhecimento e a valorização positiva da diversidade cultural.

muito semelhante à de Saramago e da sua HCL: «las gentes no se quieren hasta que se conocen y no se conocen hasta que luchan. La más honda solidaridad es la que une a dos que combaten uno con otro» (Pascoaes & Unamuno 1990, 58).

21 «Marx ha muerto y el comunismo ha muerto, vamos a poner las palabras, así, claritas ¿no? El comunismo, el socialismo, todo muerto. Pero ¿quiénes somos nosotros para decir que eso ha muerto? Es decir, en la práctica socialista hubo un derrumbe total. Pero la muerte es de lo que no se puede salir. No llamemos muerte a lo que, en un momento determinado, pueda parecer muerte. Todo volverá, porque, si no vuelve, se acabó una de las formas de esperanza. Yo no digo que no haya otras formas y, seguramente, vamos a inventar más. Pero nada puede ser olvidado de aquello que el hombre ha inventado y ha vivido procurando una sociedad mejor [...] volveremos a Marx cuando el momento llegue, todavía no, es demasiado pronto para que esto ocurra, pero no olvidemos todo, o no olvidemos, si prefieren, todo lo malo que se ha hecho» (Saramago 1997, 39).

Referências bibliográficas

- Carpentier, Alejo. 1974. *Concierto barroco*. Madrid: Siglo Veintiuno.
- Flores, Conceição. 2010. «Da Nova História à metaficção historiográfica: a gênese de Blimunda». *Mnese. Revista de Humanidades* 11(28): 47-55.
- Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus. Critical reflections on the «postsocialist» condition*. New York & London: Routledge.
- Gadamer, Hans-Georg. 1998. *En conversación con Hans-Georg Gadamer. Hermenéutica-Estética-Filosofía Práctica*. Barcelona: Tecnos.
- Grau, Jorge. 2020. *Posverdad y ficción. Cómo la distorsión (des)explica el mundo*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Guardiola, Nicole. 1989. «La “perestroika” ronda al PCP». *El País*, 11 nov.
- Gusmão, Manuel. 1989. «O não e o sim. A insatisfação com a história. O diálogo». Entrevista com José Saramago. *Vértice*, 14 may., 85-99. <http://desaramago.blogspot.com/2016/05/entrevista-com-jose-saramago-dialogo.html>
- Halperín, Jorge. 2002. *Conversaciones con Saramago. Reflexiones desde Lanzarote*. Barcelona: Icaria.
- Hobsbawm, Eric. 2011. *Historia del siglo xx (1914-1991)*. Barcelona: Crítica.
- Jonas, Hans. 1995. ≠. Barcelona: Herder.
- Martins, Manuel Frias. 2018. «O erro tentador ou o principio ativo da ficção literária considerado a partir da cultura da pós-verdade». *Cultura, espaço & memória* 9: 155-166.
- Michel, Patrick. 1993. «Pour une sociologie des itinéraires de sens: une lecture politique du rapport entre croire et institution». *Archives des Sciences Sociales des Religions* 82: 223-238.
- . 1999. «Religion, nation et pluralisme. Une réflexion fin-de-siècle». *Critique Internationale* 3: 79-97.
- Pascoaes, Teixeira de i Miguel de Unamuno. 1990. *Epistolario ibérico. Cartas de Pascoaes y Unamuno*. Madrid: Editorial Orígenes.
- Ricoeur, Paul. 2003. *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta.
- Rina, César. 2020. *Imaginar Iberia. Tiempo, espacio y nación en el siglo XIX en España y Portugal*. Granada: Comares.
- Rebello, Luís de Sousa. 1986. «A jangada de pedra ou os possíveis da história». Dins José Saramago, *A jangada de pedra*, 331-349. Lisboa: Caminho.
- Reis, Carlos. 1996. «Romance e História depois da revolução. José Saramago e a ficção portuguesa contemporânea». Dins Giulia Lanciani, dir., *José Saramago. Il bagaglio dello scrittore*, 23-36. Roma: Bulsoni.
- Sáez Delgado, Antonio. 2020. «José Saramago, transiberista». Dins Carlos Reis, dir., *José Saramago. Nascido para isto*, 47-61. Lisboa: Fundação Saramago.
- Santos, Boaventura Sousa. 2013. *Se Deus fosse um ativista dos direitos humanos*. Coimbra: Almedina.
- Saramago, José. 1984. *Objecto quase*. Lisboa: Caminho.
- . 1986. *A jangada de pedra*. Lisboa: Caminho.

- Saramago, José. 1989. *História do cerco de Lisboa*. Lisboa: Caminho.
- . 1995. *José Saramago. La Semana de Autor sobre José Saramago tuvo lugar en Madrid, del 24 al 27 de mayo de 1993, en la Agencia Española de Cooperación Internacional*. Madrid: Ediciones de Cultura Hispánica.
- Seixo, Maria Alzira. 1999. *Lugares da ficção em José Saramago*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Sorela, Pedro. 1987. «La novela en que españoles y portugueses navegan juntos. José Saramago publica “La balsa de piedra”, su tercera obra traducida al castellano». *El País*, 14 oct.
- Vecchio, Daniel. 2017. «As práticas indiciárias em José Saramago». *Revista Convergência Lusíada* 37: 108-126.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

REVIEWS
RESSENYES

Selles Rigat, Narcís. 2022. Joaquim Vicens Gironella. Viure en temps convulsos i crear des dels marges. La Jonquera / Palafrugell: Museu Memorial de l'Exili / Museu del Suro de Catalunya, 155 p.

JORDI FONT AGULLÓ

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies – UAB (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-6523-8197>

doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409100>

En el que és una mena d'epíleg conclusiu de la recerca històrica i assagística dedicada a l'artista Joaquim Vicens Gironella, Narcís Selles apunta que, malgrat els avenços en la recerca que hi ha hagut en les darreres dues dècades, el coneixement sobre l'exili cultural republicà continua sent limitat. En concret, tal com subscriu aquest autor, fins ara s'ha dut a terme una feina molt lloable pel que fa a l'anàlisi de la repercussió de l'exili en l'obra d'artistes més o menys consolidats i, alhora, també s'ha insistit en l'estudi de les principals destinacions de la diàspora republicana i en els processos d'adaptació i inserció dels artistes exiliats en els països d'acolliment. Tanmateix, seguint el seu argument —que se sosté a través d'un símil amb l'estructura de l'Univers en contínua expansió—, es podria dir que cada vegada que es rescata una memòria i trajectòria colgades d'aquest altre univers que és l'exili cultural augmenta la sensació d'immensitat. És a dir, encara perduraria un coneixement molt parcial del que va implicar l'ensulsiada del 1939 en tots els àmbits i, especialment, en l'artístic. Sovint, molts creadors reprendran la seva obra en el seu transterrament i, alhora, no seran pocs els qui —com en el cas de Joaquim Vicens Gironella— hi esdevindran artistes. De manera indiscutible, l'experiència de l'exili condicionarà el periple artístic d'aquests creadors.

No obstant això, la paradoxa que suggereix Narcís Selles té els seus avantatges. D'una banda, s'evidencia que la recerca i la difusió són els instruments necessaris per cultivar aquests terrenys fèrtils de l'exili, els quals poden donar fruits tan rellevants com la publicació que és objecte d'aquesta ressenya —la qual forma part d'un projecte més ampli que inclou una exposició—, i, de l'altra, per confirmar que el Museu Memorial de l'Exili,

promotor d'aquesta iniciativa, continua resistint enmig d'uns contextos —català i estatal— que des de fa quasi una vintena d'anys es caracteritzen per unes polítiques públiques de memòria erràtiques, i amb uns recursos més aviat escassos. Per tant, malgrat les dificultats, hem de celebrar l'aparició d'aquest volum centrat en la trajectòria i l'obra de Joaquim Vicens Gironella, que, per les seves característiques formals —dimensions, nombre d'il·lustracions— es podria qualificar de catàleg d'exposició. Amb tot, però, de la mà de Narcís Selles esdevé molt més que això. Es tracta, com és habitual en aquest historiador de l'art, d'un treball extremament rigorós que se sustenta en un acurat aparell crític i en una perspectiva gairebé inèdita en l'escena artigràfica de casa nostra. En efecte, a més de ser el millor especialista en Alexandre Cirici Pellicer —de qui ha escrit una magnífica biografia intel·lectual—, des de la fi dels anys noranta ha realitzat aportacions molt importants en l'àmbit del que podríem denominar una “renovada història social de l'art”, inspirada en historiadors com Jonathan Harris, T. J. Clark o Serge Guilbaut. Aquest enfocament historiogràfic prioritza posar en relleu les connexions entre les obres artístiques i els contextos històrics en què es produeixen. Per tant, la política, els aspectes socioeconòmics, els moviments socials o els esdeveniments que tenen un efecte de canvi d'època —una guerra, un exili, la imposició d'una dictadura, etc.— ocupen un lloc central en les seves investigacions sobre autors i pràctiques artístiques. Cosa que, tanmateix, no porta l'autor a caure en un determinisme contextual mecanicista, sinó que en les seves recerques també hi destaca l'exploració, tal com diria Pierre Bourdieu, de les dinàmiques pròpies del camp artístic en interrelació, això sí, amb un marc social i polític més ampli que normalment es correspon amb una realitat territorial concreta. Aquesta metodologia és ben perceptible en recerques i exposicions anteriors que ha realitzat aquest investigador i que s'han centrat en moviments artístics i (para)artístics d'oposició de l'etapa tardofranquista a Girona i comarques, en l'anàlisi de l'àmbit artísticocultural olotí en l'època republicana i durant la dictadura franquista, en l'estudi de la imatge impresa en les cultures visuals de l'antifranquisme en l'època de l'Assemblea de Catalunya o en l'estudi de les relacions entre els comportaments estètics i la política en l'etapa de la transició a la democràcia i els primers anys vuitanta del segle anterior.

Una altra qüestió molt significativa del seu quefer com a tractadista d'art és, com ja s'ha avançat, que sol partir d'una realitat geogràfica i històrica concreta, sovint de caràcter perifèric però no forçosament desconnectada dels circuits centrals de la producció cultural. Amb tota certesa, la fixació microhistòrica i l'anàlisi densa que impregnen les seves investigacions es combinen amb una mirada telescòpica i, d'aquesta manera, tot plegat adquireix una transcendència explicativa d'ordre més general, cosa que ens permet comprendre de manera més global els lligams dels processos artístics amb l'esdevenir del corrent de la història. Alhora és destacable que, tot i que en menor mesura, aquesta minuciositat analítica també l'ha aplicat a l'estudi de l'exili cultural català i, particularment, al vessant de les arts visuals. En aquest sentit, la singularitat del seu treball rau també en el fet de situar-se en la perifèria a l'hora d'enfocar el seu interès en artistes, en principi, poc coneguts o que han romàs obliterats pel sistema artístic hegemònic. Cosa gens estranya, tal com ja hem assenyalat unes ratlles més amunt, si es té en compte la recerca pendent que resta per fer sobre l'exili cultural republicà.

Així doncs, aquesta línia de treball la va encetar el 2011 amb una exposició, també realitzada al Museu Memorial de l'Exili, sobre Virgili Batlle Vallmajó (1915-1947). Artista d'ascendència garrotxina i vinculat al moviment llibertari, va produir la seva obra en terres de França, on es va familiaritzar amb corrents estètics de la modernitat que, probablement, no hauria conegut de no veure's obligat a emprendre el camí de l'exili. Arran de la mostra es va editar una publicació¹ que recull un interessant estudi del nostre autor a l'entorn de les vicissituds biogràfiques i la trajectòria creadora d'aquest jove anarquista. Una manera de fer en què la recerca es fonamenta sobretot en la revisió dels contorns perifèrics de la diàspora cultural i que obre vies d'indagació inèdites que en bona mesura confirmen, d'una banda, que l'exili és un jaciment profitós amb pluralitat de memòries artístiques que cal treure a la llum, i, de l'altra, que, d'acord amb Peter Burke, la vivència de l'exili és ambivalent a causa de les pèrdues i guanys que genera tant en els individus com en les col·lectivitats. Sens

¹ Vegeu Narcís Selles Rigat, *Virgilio. Virgili Batlle Vallmajó. La radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa* (Perpinyà/Catarroja: Mare Nostrum/Afers, 2011), 152 p.

dubte, el cas de Joaquim Vicens Gironella ratifica tant les paradoxes de l'exili com l'existència d'uns suposats secundaris que revelen el potencial a descobrir d'un art i una cultura expatriats. Però qui era Joaquim Vicens Gironella? Com s'hi apropa i ens el mostra Narcís Selles?

El juliol del 1936, després del fracàs del cop d'Estat de la coalició reaccionària i amb l'inici d'un procés revolucionari socialitzant i llibertari a la rereguarda republicana catalana, trobem Joaquim Vicens Gironella (1911–1997) integrat dins el Comitè Antifeixista del seu poble, Agullana (Alt Empordà), en representació de l'organització anarcosindicalista CNT. Aquest compromís no era casual. De família d'artesans surers i de cultura política republicana en un municipi petit —però amb una alta concentració obrera a causa de la seva estructura socioeconòmica dependent de la indústria del suro—, des de ben jove havia mostrat la seva predisposició per la politització en ambients d'ideologia republicana i socialista. El seu arrelament a l'entramat sociocultural del municipi era profund. En aquest sentit, tot i que en la seva primera joventut va anar a Girona per seguir estudis de magisteri, en els anys de la Segona República va tornar a Agullana per continuar l'ofici familiar en l'especialitat de carrador, que és la persona que talla les llesques de suro per després fer-ne taps. Aquesta feina la combinava amb l'afany per aprendre i divulgar els ideals progressistes republicans. La seva manera de fer-ho era escrivint articles en publicacions com *Empordà Federal*; donant crèdit a una grafomania que perduraria durant tota la seva vida, també va publicar en altres mitjans locals, com, per exemple, al diari *L'Autonomista*. En definitiva, si haguéssim de resumir el seu perfil es podria dir que es tractava d'un artesà/obrer il·lustrat altament conscienciat i polititzat, i, per tant, no és estrany que el juliol del 1936 estigués en primera línia per aturar el feixisme. El que succeiria després —una experiència revolucionària local controvertida que va comportar diversos assassinats; el seu pas de la CNT al PSUC; la mobilització al front d'Aragó, on s'encarregaria de la direcció del periòdic *Victòria*, portaveu de la 144a Brigada Mixta; el nomenament com a redactor-reporter a *El Combatiente del Este* i com a col·laborador ocasional de *Treball* a través de l'estreta relació que va establir amb el periodista Toribi Varderi— el conduiria inevitablement a l'exili. Tots aquests avatars determinants en el seu recorregut vital, que tan bé retrata Narcís Selles, s'encadenen amb

el vertigen no menys determinant dels primers anys de l'exili a França: el pas pels camps d'internament dels Haras, Bram i Récébédou; un breu parentesi de tranquil·litat el 1943, en què es casarà amb la seva companya, Paz Santiago; l'enquadrament forçat a l'Organització Todt per participar en la construcció del Mur de l'Atlàntic; l'alliberament de França, i el seu posicionament polític en els entorns del PSUC, on el 1944 encapçalaria la direcció de la revista *Catalunya*, portaveu de l'Aliança Catalana (AC), agrupació germana de la Unión Nacional de España (UNE), que impulsava el PCE. Uns temps, sens dubte, convulsos, tal com evoca el subtítol de la publicació.

Quan li arribi una certa estabilització, sobretot a partir del 1945, es produirà un gir important en la vida de Joaquim Vicens Gironella. Aquest any representa, efectivament, un tomb. Tal com suggereix Narcís Selles, és molt probable que el seu distanciament de la política vingui causat pel desencís que va provocar la continuïtat de Franco malgrat la victòria aliada a la Segona Guerra Mundial, així com també la renúncia del PSUC-PCE a l'anomenada "política d'unitat nacional", sobretot després de la desfeta de l'operació militar i política que pretenia establir un cap de pont republicà a la Vall d'Aran la tardor del 1944. Serà precisament després d'aquesta etapa d'intensitat militant que Vicens Gironella explorarà la via de la creació escultòrica a partir dels seus coneixements i habilitats en el tractament de la matèria del suro, que es derivaven del seu ofici de carrador. L'ús del suro, poc habitual en el camp artístic, li donarà un caràcter original i singular a una obra que mostrarà en una primera exposició individual el 1947, a Tolosa. Fins aquí, tal com assenyala l'autor de l'estudi, tot i l'interès de la seva obra artística, és possible que no hagués transcendit més enllà del context occità. Però, fruit de l'atzar, l'artista i teòric de l'Art Brut Jean Dubuffet va veure algunes de les escultures i baixosrelleus de l'agullanenc a París. Una obra amb formes primitivistes, monstruositats, metamorfosis entre humans i natura, molt matèrica i amb evocacions d'imatgeria romànica i gòtica que s'allunyava del cànon estètic de la modernitat i que s'acostava a una alteritat que s'identificava amb l'oposició als valors burgesos i a la valoració en positiu de la producció artística al marge dels circuits instituïts i realitzada per persones aïllades socialment, autodidactes, rebels i, fins i tot, alienades mentalment. Tot plegat semblava complir amb els postulats del *brutisme*. Tal com explica amb mestria

Narcís Selles, tot demostrant el seu coneixement de l'ecosistema artístic i lluny de qualsevol exaltació gratuïta, sense derives cap a la sobreinterpretació —com hem pogut veure recentment en treballs curatorials sobre el psiquiatre Francesc Tosquelles—, és una obvietat que aquesta relació amb Jean Dubuffet serà crucial en la carrera artística intermitent de Vicens Gironella. Es crearan uns llaços estrets entre els dos personatges que no estaran exempts de malentesos i d'incomprensió, perquè cal diferenciar el que és l'obra en si —el que pretenia l'empordanès— i el discurs i la intenció ideològica que hi va projectar l'artista francès. No obstant això i a pesar d'aquest decalatge, el 1948 les creacions en suro seran objecte d'una exposició individual a París, al Foyer de l'Art Brut, i moltes de les obres circularan en la col·lecció de Jean Dubuffet en ciutats com París, Nova York i Lausana, on passaran a formar part de la Collection de l'Art Brut. Mentrestant, però, les dificultats de l'exili i les responsabilitats familiars portaran Joaquim Vicens Gironella a un interludi de quinze anys en què no conrearà l'escultura, fins a arribar a la jubilació als anys seixanta, moment en què es voldrà professionalitzar com a artista. Justament, era una actitud que contrariava els requisits programàtics de l'Art Brut, tot i que el pintor francès i líder del moviment, a mesura que passava el temps, estava cada vegada més integrat en el sistema institucional artístic. Aquestes contradiccions i desavinences apareixen molt ben reflectides en la presentació i anàlisi de la relació epistolar entre els dos creadors. En efecte, Narcís Selles atén molt bé els contextos de producció i de recepció de l'obra de Vicens Gironella i, alhora, també excel·leix amb una descripció analítica i interpretativa sobre l'ús de la matèria, les formes i la significació d'una obra que, tot i la seva internacionalització i presència en col·leccions importants, continua sent poc o vagament reconeguda al nostre país.

Sens dubte, aquesta publicació —juntament amb la realització de l'exposició— és una aportació essencial per a la coneixença de la producció artística de Joaquim Vicens Gironella. En paral·lel, per mitjà d'aquesta perspectiva globalista de Narcís Selles —que incorpora història política i social, història local, biografia, història de l'art, crítica d'art i estudis semiòtics i visuals—, el lector també pot endinsar-se en una trajectòria vital única per la seva individualitat que, simultàniament, té molts trets en comú amb l'itinerari d'altres persones exiliades. Efectivament, no seran pocs els

emigrats polititzats que, en el seu estranyament, esdevindran productors estètics al marge dels canals artístics establerts. Per tant, no és estrany que l'antic obrer il·lustrat d'Agullana encaixés en les tesis brutistes de Jean Dubuffet. Es tractava d'un individu trencat per la cesura i el trauma de la guerra, de la revolució i de l'exili, i és possible que mitjançant l'art intentés, com remarca Narcís Selles, restituir el sentit en els nous temps i espai habitats. Tal com assenyala el també exiliat Josep Solanes,² metge de professió, la catàstrofe més gran que assola la persona expatriada no és l'espai deixat enrere, sinó el fet d'haver estat arrencat del seu temps. És a dir, segons el psiquiatra establert a Caracas, si bé el retorn permet retrobar-se amb l'espai geogràfic, el que causa més torbament és obrir els ulls al temps que va ser i adonar-se que ja no hi és. Joaquim Vicens Gironella viurà aquesta sensació en un breu retorn a Agullana als anys vuitanta i, a més, tal com explica a les seves memòries, *Lexil, mon village et moi*, es trobarà amb el rebuig dels seus antics conciutadans. La guerra, la militància política i les històries de violència de l'assaig revolucionari a la rereguarda perduraran com una esclatxa infranquejable. Precisament, el volum es tanca amb una reproducció de diversos fragments d'aquestes memòries. Una veritable revisió —quasi catàrtica— d'una vida a l'exili, que és presentada per Narcís Selles en una acurada introducció i una selecció molt indicativa de tot el que més inquietava aquest home polític i creador plàstic que, malgrat l'enyorança catalana irreductible, s'acabarà naturalitzant com a francès.

En definitiva, una publicació indispensable si ens volem atansar a l'exili republicà en tota la seva complexesa. Al costat de l'excel·lent text de l'investigador, també compta amb un disseny sobri que inclou dades biogràfiques i curriculars de l'artista, i unes bones reproduccions de les obres que formen part de l'exposició, amb la seva corresponent catalogació. No hi ha dubte, doncs, que la complexitat analítica i la claredat narrativa d'aquesta nova història social de l'art, que tan encertadament conrea Narcís Selles, és el millor camí per recuperar la memòria d'aquesta diàspora artística republicana.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

² Vegeu Josep Solanes, *En tierra ajena. Exilio y literatura des de la «Odisea» hasta «Molloy»*. (Barcelona: Acanalado, 2016), 326 p.

Memoria, historia y poesía: la Guerra Civil y el diálogo entre generaciones

Jurado Morales, José. 2021. *Soldados y padres. De guerra, memoria y poesía*. Sevilla: Fundación José Manuel Lara.

FERNANDO VALLS

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0001-5304-1138>

doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409635>

Este estudio tiene su origen en una original idea que su autor, José Jurado Morales, profesor de la Universidad de Cádiz, ha sabido llevar a la práctica con acierto, poniendo en juego su conocimiento de la materia, para cubrir un hueco en los trabajos sobre la Guerra Civil española, y, en concreto, sobre la poesía. No me extraña, por tanto, que haya obtenido el Premio Manuel Alvar de Estudios Humanísticos 2021. Así, analiza con brillantez una serie de poemas sobre la experiencia de los padres de nueve escritores durante la guerra. Seis de ellos escriben en castellano, dos en catalán y la única mujer que aparece entre ellos, en inglés, pero además forma parte de la llamada *Segunda generación del exilio*.

En cambio, los poetas apenas se refieren a sus madres, más allá de los datos que las vinculan con sus maridos e hijos. Todos estos poetas, niños en la primera década de la posguerra, forman parte —diríamos— de la misma generación literaria, pues empezaron a publicar en los sesenta, aunque la mayoría lo hiciera en los setenta. La excepción es, de nuevo, Jane Durán, la menos conocida por los lectores, e incluso por los especialistas, al haber vivido toda su vida fuera de España, ajena a nuestra vida cultural y sin ejercer como descendiente de exiliados. A los demás los conocemos por su condición de poetas y, en algunos casos, también como ensayistas o investigadores académicos con una notable trayectoria. Así, Jorge Urrutia, Jacobo Cortines, Miguel D'Ors, Pere Rovira y Antonio Jiménez Millán han sido o son profesores de universidad en Madrid, Sevilla, Granada, Lérida y Málaga, respectivamente. Asimismo, provienen, por su lugar de nacimiento, de lugares distintos: Madrid, León y diversos lugares de Andalucía, Cataluña e Inglaterra.

El libro se compone de tres partes. Tanto la introducción como el epílogo resultan imprescindibles, pues en ellos el autor se hace las preguntas pertinentes y llega a unas esclarecedoras conclusiones. De igual modo, se plantea cuestiones teóricas sobre la memoria (las denominadas “memoria histórica” y “posmemoria”, la memoria familiar, la autoficción, el trauma heredado, la identidad, etc.), y lo hace con absoluta claridad, sin los habituales galimatías a los que cada vez son más dados los investigadores literarios. Los nueve capítulos, uno por autor, siguen el orden cronológico de nacimiento y en ellos se contextualiza la vida de los progenitores y su actuación en la guerra, y se analizan los poemas. Además, tanto el conjunto de fotos, casi todas familiares, con la excepción de una de Capa (¿por qué no se reproduce la de Gerda Taro, sea o no Gustavo Durán quien aparezca en ella?), como la bibliografía final y el índice onomástico resultan utilísimos.

«¿Qué hicieron nuestros padres en la guerra?», se preguntan los poetas de forma más o menos explícita. Recuérdese que los jóvenes alemanes empezaron a cuestionar la vinculación de sus abuelos y padres con el nacionalsocialismo a finales de los sesenta. Y brotan de inmediato más preguntas: ¿podría plasmarse su experiencia en un poema? ¿En qué momento se deciden a escribirlos, siendo jóvenes o ya maduros, en vida de sus progenitores o una vez fallecidos? ¿Qué relación personal y —digamos— ideológica mantuvieron con sus padres? ¿Eran dados a contar sus experiencias en la guerra? ¿Cuándo decidieron hacerlo? Estas y otras cuestiones de semejante interés se plantea Jurado Morales, consiguiendo responderlas a lo largo de su libro. La cita inicial de Luis García Trapiello, hermano de Andrés Trapiello, viene a precisar que en realidad ellos no fueron hijos de la guerra, sino de quienes la hicieron, un punto de partida que se tiene en cuenta a lo largo del libro.

Así, el padre de Joan Margarit fue un soldado republicano que desertó, pasándose al bando contrario. «Te habías convertido en un fascista», reza uno de los versos tajantes que le dedica su hijo. Y aunque sus trayectorias profesionales coinciden, ambos fueron arquitectos, la relación que mantuvieron se caracteriza por la falta de afecto procedente de las reiteradas ausencias del progenitor y del escaso aprecio que le mostró durante la infancia y la adolescencia. Se trataba, parece ser, de un hombre acomple-

jado e inseguro que no consiguió superar su origen humilde, ni tampoco el miedo que pasó durante la guerra. Estamos, por tanto, ante un ajuste de cuentas del poeta, como señala Jurado Morales, a quien el padre no pudo o no quiso explicar el porqué de su acomodo a la burguesía franquista durante la posguerra, en contraste con su hermano Lluís, quien hizo la guerra en el bando republicano pero acabó convirtiéndose en un ser amargado. Sea como fuere, Joan Margarit lo evoca en varios poemas, ya en anciano o cuando ha fallecido, con cierta indulgencia.

El caso de Jane Durán, poeta, quizá sea el más singular, porque es la única que le dedica un libro entero a su padre, *Silencios desde la guerra civil española* (publicado en inglés en 2002 y en castellano en 2019), el escritor y músico Gustavo Durán (1906–1969), cuya legendaria biografía —fue compositor, soldado y funcionario internacional— noveló Horacio Vázquez Rial en 1997 e historió Javier Juárez en 2009. Durán luchó en el bando republicano, donde llegó a ser coronel, pero nunca habló con su familia de su actuación en la guerra, escribe su hija: «He intentado escuchar el silencio de mi padre sobre la guerra civil española» (p. 54), si bien el padre escribió un diario de campaña, publicado en 1980, y no volvió a España. Murió en Atenas y está enterrado en Alones (Creta). Esos años griegos, en los que traduce a Cavafis, son los de la amistad con Gil de Biedma, quien le dedica un poema, «Para Gustavo en sus sesenta años». De esa relación surge el libro, al cuidado de Alejandro Duque Amusco, *Días finales en Grecia (Cavafis, Gil de Biedma)* (2019). Jane Durán nace en Cuba, de madre norteamericana, la acaudalada Bonté Crompton, y se cría en los Estados Unidos y Chile, para acabar afincándose en Londres. Como el resto de los protagonistas de este libro, Jane Durán se pregunta quién fue su padre, qué papel desempeñó en nuestra contienda y cuáles fueron entonces sus sentimientos al respecto.

El poeta y profesor Jorge Urrutia es hijo del ensayista literario y poeta que, tras acabar la guerra, firmaba con el seudónimo de Leopoldo de Luis (1918–2005). Este se alistó en el Quinto Regimiento, afiliándose al Partido Comunista (PCE), para terminar la guerra como capitán de Estado Mayor y padecer cárcel. En sus poemas, Urrutia evoca la figura de su padre de manera templada, sin que falte el afecto, como señala Jurado Morales, y sin olvidar tampoco lo difícil que fue vivir en España para los vencidos.

Leopoldo de Luis resultó herido en la guerra, como también les ocurrió a los padres de Jacobo Cortines, Pere Rovira y Andrés Trapiello.

El padre de Jacobo Cortines, destacado poeta y ensayista, luchó contra el bando republicano. El hijo lo evoca tanto en sus memorias como en sus poemas, en una epístola consoladora titulada «Carta de junio», en uno de cuyos versos sentencia: «No fue un error tu vida». El padre, franquista pero antifalangista, luchó en el bando nacional, llegando a ser teniente, aunque hasta el final de su vida sostuvo el sinsentido e inutilidad de la contienda, calificada de «estúpida» en repetidas ocasiones. Lo hirieron en una pierna, si bien renunció a la pensión que le correspondía, pues debe tenerse en cuenta que pertenecía a una familia de hacendados lebrijanos con un patrimonio considerable. Como ocurre en otros casos de los aquí tratados, la guerra les impidió vivir con normalidad la juventud, frustrando además sus proyectos vitales, por lo que todos fueron —en cierta forma— víctimas, opina Jacobo Cortines. Sin embargo, debe quedar claro que no podemos igualar a vencedores y a vencidos, pues estos sufrieron represión y persecución, cuando no de cárcel, perdieron sus bienes e incluso muchos de ellos tuvieron que exiliarse.

Miguel d'Ors, poeta, profesor y ensayista, procede de una ilustre familia cuyo principal representante fue su abuelo, Eugenio d'Ors, mandarín en el bando vencedor y notable escritor, crítico de arte y ensayista, sobre todo antes de la guerra. El padre de Miguel, Álvaro d'Ors, fue catedrático de derecho romano en varias universidades, para jubilarse en la del Opus Dei, en Navarra. Hizo la guerra con los requetés, como católico prácticamente y seguidor, anacrónico, del carlismo. Nuestro poeta, en sus versos (sobre todo en «Arma virumque»), alaba la figura de su padre y celebra su toma de posición tanto política como militar, la fe en Dios y la defensa de España, e incluso confiesa que él hubiera hecho lo mismo. Lo singular, en este caso, es que esta postura política podría decirse que aparece simbolizada en tres objetos que el padre custodió: un devocionario, un detente y un crucifijo. Para Margarit, en cambio, fue un capote; para Jorge Urrutia, el agua; para Jane Durán, una lata de sardinas, y para Jacobo Cortines, unas muletas.

Pere Rovira, profesor universitario e investigador que dedicó su tesis a Gil de Biedma, es el único, junto a Margarit, que escribió su obra en ca-

talán. El padre, figura relevante en su poesía, había sido guarnicionero, aunque, al no poder ganarse la vida con su oficio, tuvo que desempeñar muchos otros a lo largo de los años. Luchó en el bando republicano, en Pozoblanco, en la comarca de los Pedroches, y tras la guerra estuvo internado en un campo de trabajo, del que consiguió escaparse. Los poemas sobre la guerra de Pere Rovira los ha relacionado Jurado Morales con los de otros poetas que aparecen en su libro. Así, uno de los versos de «Un miliciano» lo utiliza Antonio Jiménez Millán como lema de su «Dominio de la herrumbre», pero, además, los versos de Rovira coinciden con otros de D'Ors y Cortines en el «agradecimiento indirecto a sus padres por no haberse dejado matar en la guerra» (p. 179). Se trata, pues, de un alegato contra el enfrentamiento violento y a favor de la libertad individual frente a la sumisión a la que suele obligar la ideología, como han señalado Joan Calsina y Pere Ballart, estudiosos de su obra. En suma, si en este caso el padre pierde la guerra, podría decirse, en cambio, que obtiene una victoria en el plano vital.

Del padre de Andrés Trapiello es del que más sabíamos, al menos los que somos lectores de sus diarios y artículos, donde aparece con una cierta frecuencia, así como en su novela *Ayer no más* (2012) y en *La fuente del encanto. Poemas de una vida (1980–2021)* (2021).¹ Hizo la guerra, un hecho determinante para toda la familia García Trapiello, en el bando nacional, participando en dos de sus batallas más importantes, las de Teruel y del Ebro, aunque no le gustaba recordar esas experiencias. Con los padres de Rovira, Cortines y Llamazares comparte la opinión del sinsentido de las guerras. Aunque Trapiello y su padre se enfrentaron por razones ideológicas, al alcanzar el poeta la madurez ambos resolverían sus diferencias.

1 Cuenta en ese libro, excelente, en el que se reproducen sus poemas «Retrato de mi padre» y «Claro de luna», en los que trata de la relación con su progenitor y su actuación durante la guerra (pp. 169, 262–264), que una tarde de verano, se reunieron en tertulia, de forma espontánea, en la tienda de sus padres, un transportista que había coincidido en la guerra con su padre y sus tíos Marcelo (periodista), César (sacerdote) y Andrés (maestro de escuela). Siempre que coincidían, sigue Trapiello, acababan hablando de sus experiencias en la guerra, excepto el periodista que parece ser que se había librado por miope. «La guerra era para ellos lo que para mí la poesía, la razón de su vida, de su memoria, incluso su proyecto de vida, pues en cierto modo seguían viviendo en ella. Si les hubieran quitado no la victoria, sino la guerra, se hubieran quedado sin nada» (p. 230).

Quizá sea en su poema «Claro de luna» donde se muestra la reconciliación de una manera más fehaciente.

El profesor, traductor y poeta Antonio Jiménez Millán se ocupa también de la experiencia militar de su padre en varios poemas. Católico y perteneciente a una familia de terratenientes granadinos, había luchado como alférez provisional en el bando nacional, habiendo asistido en agosto del 1936 a la Olimpiada de Berlín, en pleno auge del nacionalsocialismo. Jiménez Millán especula con la idea, los datos lo llevan a ello, de que su padre podría haberse enfrentado al de Pere Rovira, de ahí la cita de uno de los versos del poeta catalán. Tras la guerra, como le ocurrió al padre de Trapiello, se olvidó de la política y se centró en el trabajo. Compartió con el poeta leonés, además, tanto el enfrentamiento ideológico con su padre, no en vano se afilió al PCE en 1973 y, de ahí el cambio de la primera letra de su apellido, de *G* en *J*, como una manera (simbólica e ingenua) de distinguirse de su progenitor, junto con la reconciliación final.

Por último, Julio Llamazares también cambió sus apellidos, adoptando el de la madre (como hizo Trapiello), y, aunque no sabemos a ciencia cierta por qué, las razones pueden ser semejantes a las de Jiménez Millán. De todos los autores de que se ocupa Jurado Morales, es el único escritor al que apenas pudo tener acceso y el más joven, en su obra se refiere a su padre como soldado de guerra, y lo hace en una fecha muy temprana (p. 244). Pero, además, figura también entre los primeros que tras la muerte de Franco se ocupa en su literatura de la guerra y de sus consecuencias inmediatas, y no solo en su poesía («Canción de cuna para mi padre»), sino también en su novela *Luna de lobos* (1985), que inaugura un subgénero de narrativa sobre los maquis (ellos preferían llamarse *guerrilleros*, evitándonos el galicismo). El caso es que su padre fue maestro nacional y formó parte del llamado Ejército nacional, pero ni pretendió ni deseó la guerra, y cuando la recordaba, se nos dice, echaba pestes de los suyos.

Llegados a este punto, debería distinguirse también a aquellos que se distanciaron de sus padres (la mayoría), de quienes se identificaron con la ideología de sus progenitores (Miguel d'Ors); y los que fueron alejándose de las posturas radicales de su juventud (el caso de Andrés Trapiello resulta significativo, al respecto, y, además, lo ha explicado él mismo en sus obras), de los que no. Por no hablar de quienes acabaron decantándose

por el independentismo catalán, como Margarit, aunque luego matizara sus posiciones, y Pere Rovira. No menos interesante resulta la manera en la que el autor nos muestra quiénes eran los padres, sus peripecias durante la contienda y los años de posguerra, cómo les afectó la victoria o la derrota, y cómo esas circunstancias condicionaron la relación con sus hijos poetas. Algunos de estos padres fueron seres —digamos— anónimos, pero otros, como Gustavo Durán y el mismo Leopoldo de Luis, Premio Nacional de las Letras Españolas, o Álvaro d’Ors, destacaron en actividades diversas.

Se trata, en suma, de un libro importante, pues se ocupa de un aspecto de la Guerra Civil, de la poesía que tiene como motivo o tema la contienda, que nunca había sido tratado antes, de la lírica como transmisora de la experiencia de la guerra (miedo, frío, hambre, añoranza de los suyos...), de la memoria heredada (concepto que también yo prefiero al mimético “posmemoria”, de Marianne Hirsch), de un diálogo entre generaciones, entre hijos y padres (recuérdese que existe una nutrida tradición de *cartas al padre*, de Jorge Manrique a Kafka, y al narrador checo se refiere Jiménez Millán), sin olvidar el diálogo entablado por el autor del libro con los poetas que trata. Otra prueba más de que todavía queda mucho por contar sobre nuestra trágica contienda, sobre sus efectos no solo en la sociedad, sino también en las familias, aunque debe encararse siempre con el rigor de José Jurado Morales, quien muestra un profundo conocimiento tanto de la obra como de la bibliografía de los autores de que se ocupa, con la complejidad requerida y sin demagogias ni oportunismos populistas. Pero, además, del libro podría desgajarse una antología de poemas sobre la guerra, sobre unos individuos a quienes —como dice el verso de Llamazares— «les creció un fusil entre las manos», padres de unos poetas notables.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Jelin, Elisabeth, i Ricard Vinyes. 2021. *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. Barcelona: Ned, 124 p.

JORDI FONT AGULLÓ

<https://orcid.org/0000-0002-6523-8197>

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies – UAB (Espanya)

doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409101>

Des del 2008 —any de la seva fundació—, Ned Ediciones s'ha caracteritzat per ser una casa editorial independent que publica eminentment assajos de tipus sociopolític, antropològic, filosòfic i ecològic, a banda de tractar temes sobre salut mental i qüestions relatives al jovent. Amb una nòmina extensa d'autores i autors de tot el món, els temes més candents de l'actualitat desfilen per les pàgines que anualment posa en mans dels lectors aquesta petita però activa editorial. Tenint en compte, doncs, aquest decantament temàtic, no és estrany que un llibre com el que encapçalen Elisabeth Jelin i Ricard Vinyes, que tracta sobre els problemes a l'entorn de la memòria —i les memòries—, formi part del seu catàleg. Sense cap mena de dubte, les relacions que estableixen les societats amb el seu passat recent, en particular si estan marcats per episodis traumàtics de violència i repressió, és un dels afers que genera més debat, especialment en l'àmbit de les batalles culturals que impregnen la política en països en què les sortides de les etapes dictatorials s'han tancat en fals.

Però, ¿hi ha algun passat que no tingui esclat i que no generi controvèrsia? Més enllà dels llocs arquetípics que de seguida se'ns passen pel cap —com Alemanya, Itàlia, l'Estat espanyol, el Con Sud llatinoamericà o els països que estaven sota l'òrbita stalinista—, també trobem terribles herències postcoloniales en democràcies atlàntiques pretesament consolidades. Per consegüent, la memòria social no és un subjecte consensuat de manera inequívoca enlloc, ja que és indestruable de la discussió i les contraposicions. Una altra pregunta a fer-se, tal com van proposar fa pocs anys les sociòlogues franceses Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc, és: ¿quina utilitat tenen les polítiques públiques de memòria? També ens podríem interrogar sobre quins són els instruments ideals, si és que n'hi ha,

per dur a terme la implementació del més que necessari treball de memòria. Assumptes indubtablement rellevants en la conformació de les representacions que, des del present, erigeixen de si mateixes les societats quant al seu passat. Tot plegat és prou substanciós perquè dos dels referents internacionals —principalment del context hispanoamericà— en l'àmbit dels anomenats “estudis de la memòria” es proposessin entaular una llarga conversa al voltant del gir memorial, recollida en aquest llibre. Així doncs, tenim, d'una banda, a Elisabeth Jelin, sociòloga argentina especialitzada en moviments socials, memòries de la repressió, drets humans i gènere, i, de l'altra, l'historiador Ricard Vinyes, segurament uns dels acadèmics que ha pensat amb més profunditat les raons per a l'establiment de polítiques públiques de memòria democràtica, que, a més, ha dut a la pràctica quan, l'any 2004, va ser el principal responsable de la prefiguració del projecte del Memorial Democràtic de Catalunya, i quan va exercir un càrrec institucional a l'Ajuntament de Barcelona entre 2015 i 2019.

En centrar-nos estrictament en el llibre en qüestió, el primer que s'ha de subratllar és que en escassament cent vint pàgines ambdós autors mostren la seva destresa en l'art de la conversa. En aquest sentit, com a lector es té la certesa d'estar al davant de dos entesos en la matèria que deixen fluir els seus coneixements amb naturalitat i de manera ordenada, cosa que agraeix qui s'endinsa en el seu diàleg. A mesura que es va avançant full a full, enmig de la lectura brolla una quantitat oceànica de conceptes i reflexions que, a pesar que a vegades s'hi pot o no estar d'acord, s'erigeixen com un marc d'aprenentatge quasi obligatori, com a mínim per a aquelles persones que des de diversos àmbits —sigui universitari, institucional o associatiu/memorialístic— centren la seva tasca en l'anàlisi i la gestió de les memòries heretades del passat immediat. Un temps pretèrit que, tal com encertadament assenyala Elisabeth Jelin, sempre està condicionat, pel que fa a la percepció que se'n té, per la llum projectada que rep des del present; en conseqüència, hem de concebre la memòria com a quelcom que forma part de l'actualitat i amb un horitzó de futur. Al cap i a la fi, unes memòries del passat que es modelen a través de les lluites pel poder en el temps contemporani. Aquesta premissa és implícita en moltes de les afirmacions i pensaments dels dos autors, i els allunya de qualsevol indicatiu d'ingenuïtat respecte als processos memorialitzadors.

I, com que és innegable que no és fàcil compaginar postures teòriques de vernís acadèmic amb la pràctica en la gestió i l'execució de les polítiques públiques de memòria, ambdós adverteixen, en un exercici carregat de crítica i autocrítica, de les contradiccions i paradoxes que solen poblar l'àmbit de la memòria.

El que hem trobat més fascinant en l'agilitat conversacional d'Elisabeth Jelin i Ricard Vinyes és el seu mestratge en l'associació de conceptes encadenats, que deixen aflorar amb la seva il·lustració per mitjà d'exemples contextualitzats històricament. Sens dubte, es tracta d'una obra que condensa preocupacions que comparteixen moltes de les persones que tracten i batallen a diari amb la implementació de polítiques memorials amb efectes reals sobre els individus i la collectivitat social en general. Entre els mots teixits pels dos autors no són pocs els reptes a què al·ludeixen: la sacralització de la víctima i els processos de revictimització; la relegació a un segon pla del subjecte resistent, opositor o combatent represaliat; l'exigència o, sovint, l'autoexigència que porta a pensar que la memòria té uns poders reparadors o curatius infinits, fins i tot preventius; els vincles suposats entre política de memòria i veritat; la construcció del relat o relats sobre el passat; les formes que adopten les patrimonialitzacions de la memòria, quina determinada memòria ha de prevaler i els perills de la saturació memorial; els marcs cronològics dels processos memorialitzadors; la memòria com a deure o com a dret civil; com afrontar les impunitats i l'equiparació entre les víctimes; la conveniència o no de la judicialització del passat... En fi, una riquesa de temes posats sobre la taula i que confirmen que no hi ha cap fórmula màgica per aproximar-se a aquestes qüestions. El pitjor camí és el del simplisme, molt habitual en plantejaments polítics partidistes curts de mires basats en l'anacronisme i la instrumentalització presentista.

Efectivament, tot plegat es configura en un arsenal conceptual útil per a un plantejament autoexaminador d'enorme importància que ens pot ajudar a evitar la caiguda en una espècie d'adanisme memorialístic. En aquest sentit, és molt significativa la transmissió pedagògica que ambdós investigadors atenyen. En veritat, pàgina rere pàgina es té cada vegada més el convenciment que Elisabeth Jelin i Ricard Vinyes, amb la seva experiència a una i a l'altra riba de l'oceà Atlàntic, ofereixen quasi un manual

d'instruccions per no incórrer en errades que no sempre tenen una correcció fàcil. Sobretot perquè, com ja hem remarcat, la gestió de les herències traumàtiques que continuen latents i molt sovint ben explícites en el temps present està inextricablement lligada al poder i a la política. Cosa que sovint condueix a parlar retòricament d'una mena d'entelèquia que tots dos critiquen amb vehemència: el gastat imperatiu del *deure de memòria*. Una expressió estereotipada que, amb freqüència, sol pertorbar el treball crític no només de la història, sinó de la mateixa política memorial. A diferència de molts historiadors, per a Jelin i Vinyes no hi ha d'haver necessàriament un xoc entre història i memòria, sinó més aviat una complementarietat. El gir memorial pel qual aposten té en la metodologia històrica practicada amb honestat i rigor el millor aliat. Es tracta, també, d'un gir en què es concep la memòria com un dret civil o, el que és el mateix, una mena de servei públic que ha de nodrir la ciutadania d'eines per afrontar els temps heretats, principalment quan els efectes traumàtics persisteixen. Per tant, la contribució del coneixement històric en cap cas és desestimable. En aquest sentit, per exemple, és indubtable que a l'Estat espanyol el boom de la memòria històrica és indestruïble de la tasca dels investigadors professionals contemporaneistes que, des de la segona meitat dels anys vuitanta del segle xx, porten a terme una elaborada dissecció dels períodes de la Guerra Civil i del franquisme. En definitiva, és un mutualisme interessat i convenient que permet acostar-se a la construcció d'una memòria democràtica el més justa possible.

Com a darrera qüestió, paga la pena insistir en el marc comparatiu sobre el qual transcorre la conversa. Això és, entre l'àmbit llatinoamericà, en el cas d'Elisabeth Jelin, i el context europeu —amb l'especificitat de l'Estat espanyol—, en el cas de Ricard Vinyes. Aquesta perspectiva comparatista és, per damunt de tot, rellevant en molts aspectes que pertocquen als moviments memorialistes i les polítiques de memòria de la banda catalana i espanyola en general. Segur que els matisos que aporten els dos autors poden ser molt aclaridors i útils en aquest sentit. Efectivament, no són poques les vegades que els responsables politicoinstitucionals i l'entusiasme de les associacions memorialístiques de casa nostra cauen en confusions i mimetismes acrítics. Especialment quan les accions empreses en les experiències llatinoamericanes, molt lligades al paradigma dels drets

humans i a la judicialització que van emergir després de l'esfondrament de les dictadures argentina i xilena —i també de l'apartheid de Sud-àfrica—, es volen aplicar mecànicament i sense meditació prèvia al nostre context més immediat. Dit d'una altra manera, sense tenir en consideració les característiques específiques i el temps històric —la caiguda de les dictadures del sud d'Europa als anys setanta de la centúria anterior— de la fi del franquisme i de la transició a la democràcia. És evident, naturalment, que els processos memorialitzadors poden tenir semblances, però cadascun d'aquests processos, tal com es fa palès en el diàleg entre ambdós especialistes, no es pot desvincular de la seva historització.

Al cap i a la fi, és un llibre molt recomanable en què els autors no tenen en cap moment la temptació de formular desenllaços miraculosos quan no n'hi pot haver, sinó que, contràriament, elegeixen posar sobre la taula problemes i dissonàncies que afecten l'àmbit de la memòria. Aquesta opció és indicativa del seu alt grau d'expertesa i de rigor ètic.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Nuevas narraciones sobre la Guerra Civil española

VV.AA. 2020. 2019. *Un año de narrativa sobre la Guerra Civil y el franquismo. Bibliografía comentada*. Presentación de José Manuel Pérez Carrera. Madrid: AMESDE.

VV.AA. 2021. 2020. *Un año de narrativa sobre la Guerra Civil y el franquismo. Bibliografía comentada*. Presentación de José Manuel Pérez Carrera. Madrid: AMESDE.

FERNANDO VALLS

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0001-5304-1138>

doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409636>

Desde el 2004, cuando se creó en Madrid, la Asociación de la Memoria Social y Democrática (AMESDE) viene cumpliendo el objetivo que se propuso de «promover, estudiar y difundir el conocimiento del pasado», con el propósito añadido de alcanzar —en la estela de Blas de Otero— «la belleza siempre que no esté en contraposición a la verdad, es decir, a la justicia», según se lee en la presentación del primer volumen de esta serie, publicado en el año 2017 a cargo de Jaime Ruiz, presidente de dicho organismo.

Estos trabajos tienen su origen en el taller de lectura «Memoria de la Guerra Civil y del franquismo en la literatura», que dirige José Manuel Pérez Carrera, coordinador de los ocho libros publicados hasta ahora, para cuya realización ha contado con la ayuda de un equipo de colaboradores, a algunos de los cuales iremos citando en estas páginas. Los volúmenes que nos ocupan incluyen fichas sobre cada uno de los libros abordados, en las que aparece una descripción bibliográfica, la indicación del periodo histórico tratado (preguerra, guerra o posguerra), el argumento y los componentes esenciales de las narraciones e incluso hallamos a veces una valoración, algunos datos mínimos sobre el autor y unas referencias bibliográficas de las críticas que haya generado, aunque este último apar-

tado podría completarse.¹ Otros libros se solventan con un comentario más sucinto. Sea como fuere, por lo que se refiere a los libros de cuentos debería señalarse siempre qué narraciones tratan en concreto de nuestra guerra, como ocurre —en los libros de 2020— en el caso del cuento de Sergi Pàmies «Yo no soy nadie para darte consejos», recogido en *El arte de llevar gabardina*, escrito en catalán. Además, se rescatan libros de años anteriores que no fueron consignados en su momento, mientras que en los apéndices bibliográficos finales se listan las «Novelas gráficas y álbumes ilustrados», «Diarios, memorias, testimonios y epistolarios», «Reediciones y ediciones anotadas», «Estudios bibliográficos», «Crónicas y artículos periodísticos», «Estudios sobre novelas y novelistas»² y «Estudios literarios, culturales e históricos», aunque no siempre los trabajos citados se centran en la materia que nos ocupa (pp. 134–146). Al final del prólogo, Pérez Carrera se lamenta de la desaparición de la Editorial Gregal, dedicada a la literatura en catalán, fundada en 2011 por Jordi Albertí en Massanet de la Selva (Gerona), de la que en esta serie de AMESDE se han reseñado nada menos que quince volúmenes.

1 Así, por ejemplo, a *Terra Alta* (2019), de Javier Cercas, se le presta muy poca atención y tampoco se cita reseña alguna, cuando podrían haberse señalado las de Santos Sanz Villanueva (*El Cultural*, 8 nov. 2019), Domingo Ródenas de Moya (*El Periódico*, 15 nov. 2019), Lilian Neuman (*La Vanguardia*, 9 nov. 2019), Carlos Pardo (*El País*, 2 nov. 2019), Ángel Vivas (*Leer*, núm. 295, 2019) y quizá la mía (*Los Diablos Azules*, 10 en. 2020). También se le presta escasa atención a *Canto jo i la muntanya balla* (2019), de Irene Solà, uno de los dos libros más prestados por la red de bibliotecas de la Diputación de Barcelona, que ha merecido, además, el Premio de Literatura de la Unión Europea y mucha atención de la crítica. Cito las reseñas de Ponç Puigdevall (*El País. Quadern*, 6 jun. 2019), Julià Guillamon (*La Vanguardia*, 25 may. 2019), J. Ernesto Ayala-Dip (*El País*, 17 ag. 2019), Vicent Alonso (*Eldiario.es*, 17 jun. 2019), Miren Artetxe (*Gara*, 4 may. 2020), Enrique García Fuentes (*Hoy Extremadura*, 30 nov. 2019) y podríamos añadir la mía (*Los Diablos Azules*, 22 may. 2020). De *La madre de Frankenstein*, de Almudena Grandes, no se cita reseña alguna, pero deberían recordarse las de Santos Sanz Villanueva (*El Cultural*, 7 feb. 2020), José María Pozuelo Yvancos (*ABC*, 8 feb. 2020), José Ernesto Ayala-Dip (*El País*, 8 feb. 2020), Vicente Araguas (*Leer*, núm. 296, 2020), Juan Ángel Juristo (*La Vanguardia*, 29 feb. 2020) e incluso la mía (*Los Diablos Azules*, 5 mar. 2020). Y, por último, de *Línea de fuego* (2020), de Arturo Pérez-Reverte, podrían citarse reseñas como las de Santos Sanz Villanueva (*El Cultural*, 16 oct. 2020), José María Pozuelo Yvancos (*ABC*, 10 oct. 2020), José Belmonte (*La Verdad*, 28 nov. 2020), Rafael Núñez Florencio (*Revista de Libros*, 4 feb. 2021), Víctor Amela (*La Vanguardia*, 3 oct. 2020) y la mía (*Los Diablos Azules*, 18 dic. 2020). Todas ellas creo que están disponibles en la red.

2 Aquí aparece un error en el nombre del autor de *La narrativa de Delibes...*, pues es Alfonso Rey, no Antonio Rey (p. 130).

En el año 2019 el tema más tratado ha sido, según el coordinador del volumen, los avatares de los primeros años de posguerra, al que se suman las biografías de personajes, los episodios de batallas, la vida en la retaguardia y en las cárceles, los exilios en Europa y América, los fusilamientos y la exhumación de las fosas. Resulta una novedad la aparición en estas narraciones de los llamados “catalanes de Franco”, que no fueron precisamente pocos, y las novelas de aventuras y espías. Pero «el nivel medio» de las narraciones —prosigue— «es solamente mediano y sin ningún título excepcional» (p. 14). Sin embargo, cabe destacar por encima de todas ellas la novela en catalán de Irene Solà (*Canto jo i la muntanya balla / Canto yo y la montaña baila*), ganadora, entre otros, del Premio de Literatura de la Unión Europea. Del resto, las más interesantes —aunque por motivos diferentes—, parecen ser, no las he leído todas, de modo que me atengo a menudo a los juicios que aquí se hacen, las de Isabel Allende (*Largo pétalo de mar*), a pesar de lo cursi que resulta el título, Maria Barbal (*A l'amic escocès / A mi amigo escocés*), Elia Barceló (*El eco de la piel*), Ilsa Barea-Kulcsar (*Telefónica*), Hélène Legrais (*Le Front dans l'azur*), Susana López Pérez (*El silencio más noble*), Marta Marín-Dòmine (*Fugir era el més bell que teníem / Huir fue lo más bello que tuvimos*), Justo Navarro (*Petit Paris*), Teresa —en el índice aparece por error como María Teresa— Pàmies (*Aventura mexicana del noi Pau Rispa*), Soledad Puértolas (*Música de ópera*), Jorge M. Reverte (*Libre te quiero*), J. N. Santaaulàlia (*Banderes dels altres*), Javier Valenzuela (*Pólvora, tabaco y cuero*), Nieves —por error se le llama Mercedes en el índice— Vázquez Recio (*La sangre de las mujeres*), Javier Cercas (*Terra Alta*) y Alfonso Vázquez (*El fantasma de Azaña se aparece en chaqué*). En esta extensa lista llaman la atención diversos nombres, bien por su éxito de ventas, su prestigio literario, bien por su reconocimiento histórico, como los de Isabel Allende —Pérez Carrera define su obra como una «novela fallida [...], con unas historias humanas sentimentaloides, incoherentes y sin interés alguno» (p. 24)—, Maria Barbal —se trata de «una narración bienintencionada, correctamente escrita, pero que no logra sobreponerse en general a los límites que ella misma describe y critica», comenta él mismo, p. 26)—, Ilsa Barea-Kulcsar —su narración fue publicada por entregas en 1949 en un periódico austriaco; es, por tanto, la primera edición en libro, tanto en alemán como en castellano—, Justo

Navarro —de su novela nos dice María José Gómez-Navarro que «un rigor estético preside esta breve narración articulada en torno a un estilo desnudo y duro y unos diálogos fluidos y cortantes que no dan respiro al lector y le mantienen en una continua tensión narrativa hasta el último párrafo» (p. 80)—, Teresa Pàmies —con una novela juvenil, publicada en 1985, que se juzga maniquea en algunos pasajes—, Soledad Puértolas —con una novela intimista que Ana Díaz Tamargo valora en sus aciertos y desaciertos, como el escaso desarrollo de los personajes masculinos o el que no se pongan de manifiesto los «horrores de esa guerra» (pp. 89 y 90)—, Jorge M. Reverte —su libro se titula como un celeberrimo poema de Agustín García Calvo, convertido en himno, por lo que no resulta adecuado—, J. N. Santaèulàlia —quien se plantea cómo pueden convivir en un pueblo vencedores y vencidos (p. 102)—, Javier Valenzuela y Javier Cercas, cuya novela, *Terra Alta*, tendría que haberles merecido una mayor atención, e incluso haber señalado algunas de las muchas reseñas que recibió.

Una de las novelas más cuestionadas es la de Elvira Sastre (*Días sin ti*, Seix Barral, ganadora del Premio Biblioteca Breve), sobre la que Petra Secundo señala «la escasa consistencia de los relatos», «el endeble soporte argumental» y «un lenguaje supuestamente lírico» (p. 105). No es de extrañar, pues se trata de una escritora con una presencia en los medios que no se corresponde al valor de su literatura, un hecho que cada vez resulta más habitual. Tampoco sale bien parada la novela de Pilar Eyre, *Un perfecto caballero*, otra de esas escritoras omnipresentes en los medios, de la que Maribel Montesinos nos dice que es una «novela ágil, frívola, cuyo único objetivo es el de entretener: para leerla de una sentada, en un viaje en avión, tren o autobús... y después dejarla en el asiento», y cuyo final resulta folletinesco (p. 118).

En muchas de estas narraciones no solo aparece la guerra, sino también el exilio, los viajes en los míticos barcos que trasladaron a los exiliados a América (el Winnipeg, el Sinaia y el Mexique), la huida de los republicanos de Málaga a Almería, la crítica a las democracias occidentales por negarle la ayuda a la República, los campos franceses de refugiados (el de Argelès u otros del norte de África, sin precisar), el estraperlo, el intento de invasión del Valle de Arán, los robos de recién nacidos, con la complicidad de las autoridades del régimen y de la Iglesia, e incluso el gusto por

lo esotérico. Tampoco faltan relatos que exalten el heroísmo femenino, el importante papel que las mujeres desempeñaron durante la guerra. En varias de estas narraciones aparecen los fotógrafos Gerda Taro y Robert Capa —véanse *La chica de la Leica*, de Helena Janeczek, publicada por Tusquets, que obtuvo en Italia el prestigioso Premio Strega; y *Regarder*, de Serge Mestre, de la que Antonio Herмосín pone de relieve «el feminismo de Gerda, en particular para reivindicar su papel de fotógrafa independiente frente a su maestro Capa» (p. 76)—, Martha Gellhorn (escritora y periodista, corresponsal de guerra, que mantuvo una relación amorosa con Hemingway), Durruti, Simón Wiesenthal (el cazador de nazis, tras el fin de la Segunda Guerra Mundial), Corpus Barga (*El cuaderno de Ninonche*, de Francisco Molera, trata de la historia de la familia del periodista y escritor republicano exiliado en Chile), los escritores Arturo Barea y Lucía Sánchez Saornil, el torero y rejoneador Algabeño (en *Palmagallarda II: La vapore*, de Ignacio Romero de Solís), quien ya había aparecido en un célebre cuento de Manuel Chaves Nogales, «La gesta de los caballista», recogido en *A sangre y fuego* (1937), y en *Banderas en la niebla* (2017), novela de Javier Reverte. Incluso en otra de ellas, la de Alfonso Vázquez, aparece como personaje Antonio Garrido, fallecido tiempo atrás, profesor de la Universidad de Málaga y director en su momento del Instituto Cervantes en Nueva York.

Se tienen en cuenta novelas, novelas cortas y cuentos, libros para adultos y narraciones juveniles. A veces prima el relato histórico, en otras ocasiones los componentes documentales, no siempre bien dosificados, sin que falte la novela negra, la policiaca, la narración epistolar o aquellos textos que barajan, aunque no siempre de forma adecuada, la crónica, el memorialismo, lo narrativo y lo ensayístico. En la mayoría de las ocasiones, el espacio en el que transcurre la acción es real, pero en otras resulta inventado o bien trasunto de lugares existentes. Y una vez se estructura la historia en forma de alfabeto (*La vigilia*, de Marc Artigau). A muchos de estos autores —no los hemos citado— les sobran buenas intenciones y les falta conocimiento del oficio, dominio del lenguaje, destreza con las técnicas narrativas; abusan además de los lugares comunes y del didacticismo, y caen en lo inverosímil. Sobran buenas intenciones y una tendencia a la ideología sectaria, supuestamente de izquierdas. En literatura no es

suficiente con la defensa de la memoria histórica, ni con defender ideas que solemos considerar progresistas.

Estamos ante narraciones publicadas en las cuatro lenguas oficiales de España, pero tampoco faltan, aunque sean las menos, las aparecidas en Argentina, Austria, Francia, México e Inglaterra (entre estas se destaca *Albi*, 2018, de Hilary Shepherd), pensadas en ocasiones para lectores de dichos países. Casi siempre estas ediciones tienen como autor a descendientes de exiliados en busca de sus raíces, con el ánimo de reconstruir los avatares de algún antepasado exiliado republicano. A veces, estos libros se publican en pequeñas editoriales, con una difusión modesta, sin que falten casos de autoedición.

En los comentarios a los libros se hace demasiado hincapié en el argumento y desarrollo de la trama, en la temática y en los fundamentos ideológicos progresistas; y, en cambio, sobre todo en las narraciones más destacadas, se tiene poco en cuenta el lenguaje, la retórica y los componentes narrativos y estructurales.

Del año 2020 destacaría las novelas de Almudena Grandes (*La madre de Frankenstein*), Eduardo Mendicutti (*Para que vuelvas hoy*), Arturo Pérez-Reverte (*Línea de fuego*), Marta Sanz (*pequeñas mujeres rojas*), Vicente Valero (*Enfermos antiguos*)³ y un cuento de Sergi Pàmies («Yo no soy nadie para darte consejos», ya citado). Y junto con estos, es necesario tener en cuenta también las narraciones de David Castillo (*El tango de Dien Bien Phu*, en catalán, con la que obtuvo el Premio Joanot Martorell), Alfons Cervera (*Claudio, mira*), Carlos Fidalgo (*Stuka*), Luis Frontera (*Sagrada familia*), Félix G. Modroño (*La ciudad del alma dormida*), Vanessa Montfort (*La mujer sin nombre*), Francisco Morales Lomas (*Las edades del viento*), Javier Reverte (*Cuentos de trinchera y retaguardia*), Diego San José (*Por Dios y por España*, en el Índice se le añade un “de” entre el nombre y el apellido que no existe) y Suso de Toro (*Un señor elegante*).

En el prólogo, Pérez Carrera hace balance de las lenguas en las que se han escrito los libros reseñados en los últimos siete años, los que lleva existiendo la serie. Así, en castellano —no parece necesario distinguir

3 Puede verse mi reseña del libro de Vicente Valero en https://www.infolibre.es/noticias/los-diblos-azules/2020/04/24/de_los_ritos_antiguos_vida_nueva_106155_1821.html.

entre el español peninsular y el de América si no es para constatar el interés de los nietos de los exiliados, los de tercera generación— han aparecido 416 títulos: en catalán 99, en francés 60, en inglés 15, en gallego 14 y en lengua vasca 12. A los que habría que sumar los publicados —muchos menos— en alemán, italiano, asturiano y aragonés. Pero estas cifras habría que rebajarlas un poco, pues constatamos que varias de estas narraciones —algunas de ellas las señalamos más adelante— no tienen como tema la Guerra Civil española. En 2020 predominan las historias que se basan en lo que viene denominándose “memoria histórica” (según Pérez Carrera, los miembros de AMESDE se definen como «militantes de la memoria histórica»), o bien “posmemoria” o —lo prefiero— “memoria heredada”. En suma, se trata a menudo de testimonios que «se revisten del artificio de lo literario» (p. 11). Pero, se aclara, que no valoran solo el que los libros respondan a lo que tienen de cultivo de la memoria histórica, sino también su entidad literaria. Por tanto, se cuestionan aquellas novelas «llenas de buenas intenciones pero que no van acompañadas de unas mínimas exigencias literarias» (p. 12). Creo que el problema se aclararía distinguiendo, siempre que resulte posible, el mero testimonio de la ficción narrativa. Pero no utilizaría el concepto de “novela de no ficción”, un calco del inglés que se extiende cada vez más, sobre todo en los suplementos literarios, porque consideramos que se produce una contradicción entre los términos, pues la novela es siempre ficción. Además, no solo se trata de novelas —aunque estas predominen—, sino también de novelas cortas (como ocurre en el caso de *¿Dónde está nuestro pan?*, de Abel Caballero) y cuentos.

Los temas y características de las narraciones resultan semejantes a las del año 2019. Ahora nos encontramos con relatos —a menudo literariamente pobres— sobre el exilio en Checoslovaquia, que tratan del desarraigo, con personajes como la escritora catalana comunista Teresa Pàmies (*La luz en su ausencia*, de Encarna Castillo); sobre el maquis (*Eras la noche*, de Ramón Pérez Montero); sobre la exhumación de las fosas comunes (*Madrugada sin retorno*, de Eduardo Fernández Jurado); «un relato de extraordinario interés» resulta ser, para Pérez Carrera, la novela de Luis Frontera, que trata de un militar argentino que vino a luchar a España con la República, siendo herido cuando huía de Málaga a Alme-

ría, o la biografía novelada, obra de Fernando Olmeda, de la periodista actriz y dramaturga Sofía Blasco, del viaje en el *Mexique*, camino del exilio.

Por su parte, Lucila Benítez señala que la novela de Cervera «quizá sea un título menor dentro de la obra de este autor imprescindible en la narrativa relacionada con la Guerra Civil» (p. 36), opinión que comparto. Sobre la novela de Carlos Fidalgo, Maribel Montesinos comenta: «Atrapa desde el principio hasta el final. La acción trepidante deja ver las escenas de las batallas, detalladas y precisas, como una película del mejor cine bélico» (p. 44). Isabel Lizarraga trata de desentrañar en su novela el enigma de María Lejárraga, por qué no firmó sus obras, ni sus colaboraciones con Martínez Sierra; tema del que también se ocupa Vanessa Montfort, aunque para Lucila Benítez «la narración peca de un exceso de ambición: quiere recoger, a veces de un modo forzado, la intervención de todos los artistas (y algunos políticos) que pudieran haber tenido contacto con Lejárraga y su marido [...], más de cincuenta personajes [...]. La fuerza de María Lejárraga habría destacado por sí solo sin necesidad de tantos *extras*» (p. 60). El germen de la novela de Mendicutti es la personalidad del militante comunista y poeta Marcos Ana, quien pasó gran parte de su vida en la cárcel. De la novela de Modroño opina Maribel Montesinos que se lee de forma fluida y amena, pues tiene «un estilo muy cuidado», y que se trata de una «lectura fundamental para conocer la repercusión de la Guerra Civil sobre el paisaje urbano bilbaíno y sus habitantes» (p. 58). *Las edades del viento* versa sobre los supuestos amores de Antonio Machado con una joven actriz francesa durante tres meses de 1936 y su posible paternidad. Para María José Gómez-Navarro, el relato mantiene el interés del lector, aunque le sobran disquisiciones, «como si de un ensayo se tratara, rompiendo el hilo narrativo» (p. 62). En la sucinta biografía de su autor se dice que ha sido finalista del Premio Nacional de Ensayo y del Premio de la Crítica (se le llama erróneamente Premio Nacional de la Crítica), aunque ni un galardón ni otro tengan nunca finalistas. De las narraciones de Javier Reverte (*Cuentos de trinchera y retaguardia*), Pérez Carrera comenta que «el autor parece resignado a aceptar el conflicto de 1936–1939 como una consecuencia inevitable del cainismo de los españoles, sin que parezcan importar las razones sociales y políticas que llevaron a la guerra ni su significación en el contexto internacional de la época» (p. 86). Antonia Her-

mosín, en el comentario que le dedica a la novela de Olivia Ruiz (*La comode aux tiroirs de couleurs*), sobre cómo los exiliados españoles fueron integrándose en la sociedad francesa, concluye que es «una obra de buena calidad y de lectura interesante y agradable» (p. 88). Sobre la narración de Diego San José (*Por Dios y por España*), que se ocupa de la retaguardia en Madrid, de la quinta columna y de la represión tras la derrota, considera Pérez Carrera que se trata de una «novela curiosa, interesante en más de un aspecto», aunque utilice técnicas de los relatos folletinescos. Compuesta en los años cincuenta, «parecía que hubiera sido escrita en el año 1939» (p. 92). *pequeñas mujeres rojas* —sin la mayúscula inicial (no sé por qué)—, de Marta Sanz, se ocupa de la exhumación de las fosas. Para Pérez Carrera «constituye un acontecimiento literario, pero también un acontecimiento político, por cuanto el mensaje de la autora resulta implacable en su denuncia: no será posible en España una política de reconciliación nacional hasta que a todos cuantos descansan en fosas anónimas les sea restituida su identidad y sus descendientes sean resarcidos de los perjuicios morales y materiales sufridos». Le pone un solo reparo, «el que su autora la haya considerado el cierre de una trilogía [...], cuando merecía haberse constituido como texto autónomo» (pp. 14 y 100). De «preciosa novela polifónica», en la que destaca la prosa poética (pp. 111–112), tacha Rose-Marie Serrano la novela de Isabelle Włodarczyk (*Les jours de poudre jaune*).

Varios de los títulos de los libros, tanto de este como de los anteriores volúmenes de la serie, me han llamado la atención, a veces porque repiten los de novelas muy conocidas (ocurre en el caso de Rafael Tarradas Bultó, *El heredero*, título de una importante novela de José María Merino, que data del 2003), y en otros casos por los tópicos o porque anticipan el tono folletinesco y la sensiblería, por no decir cursilería, de la historia.

Respecto a los libros que se ocupan del franquismo, destacaría los de Joaquín Pérez Azaústre (*Atocha 55*), Manuel Vicent (*Ava en la noche*), Félix de Azúa (*Tercer acto*) y David Torres (*Cartas a las novias perdidas*), pero me parece que tanto en este volumen como en los anteriores este segundo aspecto —el franquismo— frente a los que tratan de la Guerra Civil está peor atendido.

Comentario aparte merecen las novelas de Almudena Grandes y Arturo Pérez-Reverte, así como el cuento de Sergi Pàmies «Yo no soy nadie para

darte consejos» (recogido en su versión original en *L'art de portar gavardina*), en el que evoca la relación con sus padres, la escritora Teresa Pàmies y el dirigente comunista, del PSUC, Gregorio López Raimundo. Así, podría decirse que sintetiza: «Como habían invertido toda su vida en ideales comunes y habían sido consecuentes con esa decisión, nos regalaron, a mis hermanos y a mí, la oportunidad de distanciarnos de la política en general y del comunismo en particular» (p. 117).⁴ Pérez Carrera sintetiza el argumento de la novela de Almudena Grandes y comenta el papel que desempeñan las tres voces narrativas; pero, además, se valora que se muestre «más contenida que en su anterior entrega» (p. 50). En cambio, me resulta arbitrario el análisis que hace de la novela de Pérez-Reverte (pp. 14, 75 y 76), que obtuvo el Premio de la Crítica. Por un lado, señala que está «resuelta con gran brillantez técnica, pero que me plantea no pocos interrogantes de tipo moral y político», pues le achaca una «exaltación gozosa de la violencia», e incluso llega a afirmar: «El novelista parece sentirse feliz en medio de tanta brutalidad, tanta destrucción. En este sentido la novela se sitúa en las antípodas de las novelas antibelicistas, pues parece defender que la guerra y el enfrentamiento es la mejor (si no la única) solución a los conflictos que se plantean en una sociedad, con el agravante de que, como ocurre en esta novela, al final, el que gana es el que, además, parece haber tenido razón». El comentario me deja perplejo, pues yo he leído otra novela que en nada responde a lo que ha visto en ella Pérez Carrera. Para empezar, el autor no se muestra equidistante, sino que su posicionamiento es claro a favor del bando republicano. Tampoco me parece que exalte la violencia, sino que muestra con crudeza los combates propios de una guerra. Pero, para un comentario más detallado, remito al lector a la reseña que le dediqué a la novela, citada en la nota 1. Sea como fuere, lo que debemos plantearnos es cómo contar en la ficción una guerra que fue sangrienta y plagada de episodios violentos, para que literariamente funcione y le interese al lector.

Es necesario volver a ponderar una vez más la importante labor que está llevando a cabo AMESDE, con José Manuel Pérez Carrera a la cabeza, permitiéndonos conocer mejor la narrativa sobre la Guerra Civil españo-

4 Debe completarse con la lectura de su artículo «Carta a la madre», *La Vanguardia*, 11 mar. 2022.

la y los estudios literarios que se le vienen dedicando, por su trabajo en equipo, la amplitud de miras al ocuparse de diversos sistemas literarios y no solo de los textos escritos en español, y por la actitud crítica ante la realidad y frente al contenido de las narraciones. Se anuncia la inmediata aparición del tomo correspondiente al año 2021, lo que supone que esta ambiciosa empresa sigue su marcha a buen ritmo.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Criteris editorials

Presentació d'originals

Els articles, estudis bibliogràfics i ressenyes que es proposin a la redacció s'han de trametre des de l'adreça <https://www.dictatorships-democracies.com>. En qualsevol cas, hi haurà de constar el nom de l'autor, el seu codi ORCID (<http://orcid.org>), la institució acadèmica a què pertany i, si escau, l'identificador del projecte que ha finançat la recerca. Pel que fa als articles que es presentin a la secció «Dossier», «Estudis» i «Estudis bibliogràfics», han d'anar acompanyats d'un resum en la llengua de l'article i un altre en anglès, d'un màxim de 600 caràcters amb espais cadascun, i d'una relació de paraules clau, també en ambdós idiomes. S'admetran textos en qualsevol llengua romànica i en anglès.

Els arxius han de tenir un format Microsoft Word, RTF o Open Office. El text s'ha de presentar amb un interlineat simple i un cos de lletra de 12 punts, excepte les citacions que no vagin inserides en el text, que hauran de ser d'una mida un punt inferior. Els gràfics, taules o il·lustracions van intercalats en l'article, i no al final, i seguits d'un peu d'imatge que n'identifiqui la font.

Els textos han de complir els requisits bibliogràfics i d'estil indicats en aquest document.

Recepció i acceptació d'originals

Els articles que s'enviïn a la revista han de ser originals i inèdits, i no han de trobar-se simultàniament en revisió en altres revistes.

Dictatorships & Democracies sotmet tots els articles a un procés de revisió de doble cec i a l'aprovació posterior del comitè editorial. A aquest efecte, la revista disposa d'una xarxa de revisors, que amplia quan és necessari per mitjà de la base de revisors internacional [Publons](#). Un cop finalitzada la revisió científica dels articles, l'autor rebrà per correu electrònic els dos informes de revisió. La revista es compromet a prendre una decisió sobre la publicació dels textos rebuts en un termini no superior a quatre mesos.

Per a dubtes o consultes es pot enviar un correu electrònic a:
dictatorshipsdemocracies@uoc.edu.

Avís de copyright

Els continguts publicats a *Dictatorships & Democracies* estan subjectes a una llicència Creative Commons de Reconeixement 4.0 Internacional.

Correspon a l'autor gestionar els drets dels gràfics, taules, il·lustracions i textos editats dels articles que en tinguin.

Revisió lingüística i d'estil

Tots els articles publicats en aquesta revista són revisats lingüísticament i estilística, i editats per adaptar-los al format. Es demanarà als autors que revisin i aprovin les compaginades del seu article al final del procés.

Normes de citació

1 Criteris generals

Les citacions, quan són breus, van inserides en el text amb cometes baixes (« ») i en rodona; quan són llargues, van separades amb una línia en blanc, en rodona, sagrades i en un cos de lletra inferior.

Les cometes altes (“ ”) es reserven per marcar citacions internes a altres citacions o per a usos metalingüístics. Els termes amb valor afegit (ironia, significat especial) es marcaran en cursiva.

Les notes van al peu de la pàgina, i les crides de les notes, després de la puntuació.

2 Referències bibliogràfiques

Les referències bibliogràfiques es donaran segons els criteris establerts per *The Chicago Manual of Style*, i s'aplicarà, preferentment, el sistema autor-data.

A les referències abreujades al cos del text s'hi recollirà entre parèntesi el nom de l'autor en rodona, l'any de la publicació i, si escau, la paginació precedida de coma. A les referències del mateix any s'hi afegirà una lletra en cursiva (*a*, *b*, *c*...) per diferenciar-les. El número del volum s'especificarà en números aràbics, precedit d'una coma, després de l'any i abans de la paginació.

(Affron & Antliff 1997)

(Arendt 1951, 78–79)

(Campillo 2010)

(Colomer 1978, 2: 18–19)

(Evans 2015)

(France-Press 2015)

(Futscher Pereira 2012, 420)

(González Oliveros 1944)

(Molinero & Ysàs 2010*a*)

(Molinero & Ysàs 2010*b*)

(Popa 2016, 678 n. 1)

(Trachtenberg 2008, 95)

(Vicens Vives 1951)

La bibliografia al final de l'article s'ordenarà alfabèticament pel cognom dels autors. Si hi ha més d'una obra del mateix autor, s'ordenaran cronològicament. Quan sigui rellevant, s'haurà d'indicar la data de l'última consulta dels documents electrònics en línia. També s'haurà de fer constar la URL completa de les referències en línia i el número doi dels articles. Dels documents d'arxiu inèdits se n'haurà d'esmentar, sempre que en tinguin, el fons de què formen part, el topogràfic i el nom de l'arxiu complet en la primera citació i siglat en les posteriors.

- Affron, Matthew, i Mark Antliff, ed. 1997. *Fascist Vision: Art and Ideology in France and Italy*. Nova Jersey: Princeton University Press.
- Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. Nova York: Harcourt, Brace and Co.
- Campillo, Maria, ed. 2010. *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*. Sèrie Història. Barcelona: L'Avenç.
- Colomer, Josep M. 1978. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, 2 vol. Barcelona: Curial.
- Evans, Richard J. 2015. «The anatomy of hell». *The New York Review of Books*, 9 jul. <http://www.nybooks.com/articles/2015/07/09/concentration-camps-anatomy-hell/>.
- France-Presse. 2015. «Poland may sue over claim poles killed more Jews than Germans during war». *The Guardian*, 16 oct. <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/16/poland-anger-over-claim-that-poles-killed-more-jews-than-germans-during-war>.
- Futscher Pereira, Bernardo. 2012. «Salazar e os interesses de "Europa"». *A diplomacia de Salazar (1932-1949)*, 419-449. Alfragide: Dom Quixote.
- González Oliveros, Wenceslao. 1944. Carta a José Félix de Lequerica. 17 oct. R-1.59/24. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid.
- Molinero, Carme, i Pere Ysàs, ed. 2010a. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona / Bellaterra: Icaria / UAB / Memorial Democràtic.
- . 2010b. «1981: cap a la ruptura del PSUC». *L'Avenç* 360: 52-58.
- Popa, Ioana. 2016. «La pensée antitotalitaire». Dins Christophe Carle i Laurent Jeanpierre, dir., *La vie intellectuelle en France, 2. De 1914 à nos jours*, 674-679. Paris: Seuil.
- Trachtenberg, Marc. 2008. «The United States and Eastern Europe in 1945: A Reassessment». *Journal of Cold War Studies* 10 (4): 94-132. doi: <https://doi.org/10.1162/jcws.2008.10.4.94>.
- Vicens Vives, Jaume. 1951. «Toynbee en Barcelona». *La Vanguardia Española*, 20 oct., 5.

Editorial Criteria

Submission of Originals

All papers, bibliographic studies and reviews proposed for publication must be submitted through the website <https://www.dictatorships-democracies.com>. The document must include the author's name and the academic institution to which they belong, the ORCID code (<http://orcid.org>), and, if relevant, the identifier of the project financing the research. Regarding those papers submitted to the section "Dossier", "Studies" and "Bibliographic Studies", they must be accompanied by an abstract in the article's language and another one in English, both of them up to 600 characters long (including spaces), and a set of keywords, in the two languages as well. The papers can be written in any romance language and in English.

The submitted file must be in Microsoft Word, RTF or Open Office format. The manuscript must be presented single-spaced and in font size 12, except for those quotations set off from the text, which must be one point smaller. Charts, tables or illustrations mustn't be placed together at the end of the document, but separately throughout the paper, and must be followed by a caption specifying the source.

All manuscripts must meet the stylistic and bibliographic requirements established in this document.

Reception and Acceptance of Originals

All papers submitted to this journal must be original and unpublished, and they can't be under consideration by any other journal at the same time.

In Dictatorships & Democracies each one of the manuscripts undergoes a double-blind review process and must be later approved by the editorial committee. To that end, the journal has at its disposal a reviewers' network, which is broadened when necessary through [Publons](#), an international reviewer database. Once the scientific review of the papers is completed, the author will receive by email the two review reports. The journal is committed to make a decision about publishing the received manuscripts within a period no longer than four months.

For doubts or inquiries email dictatorshipsdemocracies@uoc.edu.

Copyright Warning

Any content published in *Dictatorships & Democracies* is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

The responsibility to manage the rights of charts, tables, illustrations and edited texts included in the papers falls on the author.

Linguistic and Stylistic Revision

All papers published in this journal are linguistically and stylistically revised, and also edited to adjust their format. After they have been proofread, the authors will be asked to revise them for approval.

Citation Rules

1 General Criteria

Quotations, when short, are included in text enclosed in quotations marks (“ ”) and in roman font; when long, they are indented and set off from the text, separated by a blank line, in roman font and in a smaller font size.

Single quotation marks (‘ ’) are restricted to marking off quotations within quotations and the metalinguistic use of words or expressions. Those terms used ironically or in any other special way must be written in italics.

Notes are placed at the bottom of the page, and footnote indicators follow punctuation marks.

2 Bibliographic References

All biographic references must be written according to the criteria established by *The Chicago Manual of Style*, using, preferably, the author–date system.

In-text shortened citations must include within brackets the author’s name in roman font, the year of publication and, if necessary, the page numbers preceded by a comma. Italicised letters (*a*, *b*, *c*...) are used to distinguish two or more references from the same year. The volume number must be specified in Arabic numerals after the year of publication, preceded by a comma, and before the page numbers.

(Affron & Antliff 1997)

(Arendt 1951, 78–79)

(Campillo 2010)

(Colomer 1978, 2: 18–19)

(Evans 2015)

(France-Press 2015)

(Futscher Pereira 2012, 420)

(González Oliveros 1944)

(Molinero & Ysàs 2010*a*)

(Molinero & Ysàs 2010*b*)

(Popa 2016, 678 n. 1)

(Trachtenberg 2008, 95)

(Vicens Vives 1951)

The bibliography at the end of the paper must be arranged alphabetically, by the surnames of the authors. If there is more than one work by the same author, these must be put in chronological order. When relevant, the last date in which online documents were consulted must be indicated. The full URL of online references must be specified as well, in addition to the papers' doi number. Regarding unpublished archive files, their record group and call number must, if possible, be indicated, along with their names written in full when first cited and abbreviated in subsequent citations.

- Affron, Matthew, and Mark Antliff, ed. 1997. *Fascist Vision: Art and Ideology in France and Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Campillo, Maria, ed. 2010. *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*. Sèrie Història. Barcelona: L'Avenç.
- Colomer, Josep M. 1978. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, 2 vol. Barcelona: Curial.
- Evans, Richard J. 2015. "The anatomy of hell". *The New York Review of Books*, 9 jul. <http://www.nybooks.com/articles/2015/07/09/concentration-camps-anatomy-hell/>.
- France-Presse. 2015. "Poland may sue over claim poles killed more Jews than Germans during war". *The Guardian*, 16 oct. <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/16/poland-anger-over-claim-that-poles-killed-more-jews-than-germans-during-war>.
- Futscher Pereira, Bernardo. 2012. "Salazar e os interesses de 'Europa'". *A diplomacia de Salazar (1932-1949)*, 419-449. Alfragide: Dom Quixote.
- González Oliveros, Wenceslao. 1944. Letter to José Félix de Lequerica. 17 oct. R-1.59/24. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid.
- Molinero, Carme, and Pere Ysàs, ed. 2010a. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona / Bellaterra: Icaria / UAB / Memorial Democràtic.
- . 2010b. "1981: cap a la ruptura del PSUC". *L'Avenç* 360: 52-58.
- Popa, Ioana. 2016. "La pensée antitotalitaire". In Christophe Carle and Laurent Jeanpierre, dir., *La vie intellectuelle en France, 2. De 1914 à nos jours*, 674-679. Paris: Seuil.
- Trachtenberg, Marc. 2008. "The United States and Eastern Europe in 1945: A Reassessment". *Journal of Cold War Studies* 10 (4): 94-132. doi: <https://doi.org/10.1162/jcws.2008.10.4.94>.
- Vicens Vives, Jaume. 1951. "Toynbee en Barcelona". *La Vanguardia Española*, 20 oct., 5.

Criterios editoriales

Presentación de originales

Los artículos, estudios bibliográficos y reseñas que se propongan a la redacción deben enviarse desde la dirección <https://www.dictatorships-democracies.com>. En el documento tendrán que constar el nombre del autor, su código ORCID (<http://orcid.org>), la institución académica a la que pertenece y, si es pertinente, el identificador del proyecto que ha financiado la investigación. En lo referente a los artículos que se presenten a la sección «Dosier», «Estudios» y «Estudios bibliográficos», deben ir acompañados de un resumen en la lengua del artículo y otro en inglés, de un máximo de 600 caracteres con espacios cada uno, y de una relación de palabras clave, también en los dos idiomas. Se admitirán textos en cualquier lengua románica y en inglés.

Los archivos deben tener el formato Microsoft Word, RTF o Open Office. El texto tiene que presentarse en un interlineado simple y un cuerpo de letra de 12 puntos, exceptuando las citas que no vayan insertadas en el texto, que serán de un tamaño un punto inferior. Los gráficos, tablas o ilustraciones van intercalados en el artículo, y no al final, y seguidos de un pie de imagen que identifique su origen.

Los textos deben cumplir los requisitos bibliográficos y de estilo indicados en este documento.

Recepción y aceptación de originales

Los artículos que se envíen a la revista tienen que ser originales y inéditos, y no deben encontrarse simultáneamente en revisión en otras revistas.

Dictatorships & Democracies somete todos los artículos a un proceso de revisión a doble ciego y a la aprobación posterior del comité editorial. A tal efecto, la revista dispone de una red de revisores, que amplía cuando es necesario por medio de la base de revisores internacional [Publons](#). Una vez finalizada la revisión científica de los artículos, el autor recibirá por correo electrónico los dos informes de revisión. La revista se compromete a tomar una decisión sobre la publicación de los textos recibidos en un plazo no superior a cuatro meses.

Para dudas o consultas puede enviarse un correo electrónico a dictatorshipsdemocracies@uoc.edu.

Aviso de copyright

Los contenidos publicados en *Dictatorships & Democracies* están sujetos a una licencia Creative Commons de Reconocimiento 4.0 Internacional.

Corresponde al autor gestionar los derechos de los gráficos, tablas, ilustraciones y textos editados de los artículos.

Revisión lingüística y de estilo

Todos los artículos publicados en esta revista son revisados lingüística y estilísticamente, y editados para adaptarlos al formato. Se pedirá a los autores que revisen y aprueben las compaginadas de su artículo al final del proceso.

Normas de citación

1 Criterios generales

Las citas, cuando son breves, se insertan en el texto con comillas bajas (« ») y en redonda; cuando son largas, se escriben separadas por una línea en blanco, en redonda, con sangría y en un cuerpo de letra inferior.

Las comillas altas (“ ”) se reservan para marcar citas internas dentro de otras citas o para usos metalingüísticos. Los términos con valor añadido (ironía, significado especial) se marcarán en cursiva.

Las notas van al pie de la página, y las llamadas de nota, después de la puntuación.

2 Referencias bibliográficas

Las referencias bibliográficas se escribirán según los criterios establecidos por *The Chicago Manual of Style*, y se aplicará, preferentemente, el sistema autor–fecha.

En las referencias abreviadas en el cuerpo del texto se recogerá entre paréntesis el nombre del autor en redonda, el año de la publicación y, si es pertinente, la paginación precedida de coma. En las referencias del mismo año se añadirá una letra en cursiva (*a*, *b*, *c*...) para diferenciarlas. El número del volumen se especificará en números arábigos, precedido de una coma, después del año y antes de la paginación.

(Affron & Antliff 1997)

(Arendt 1951, 78–79)

(Campillo 2010)

(Colomer 1978, 2: 18–19)

(Evans 2015)

(France-Press 2015)

(Futscher Pereira 2012, 420)

(González Oliveros 1944)

(Molinero & Ysàs 2010*a*)

(Molinero & Ysàs 2010*b*)

(Popa 2016, 678 n. 1)

(Trachtenberg 2008, 95)

(Vicens Vives 1951)

La bibliografía al final del artículo se ordenará alfabéticamente por el apellido de los autores. Si hay más de una obra del mismo autor, se ordenarán cronológicamente. Cuando sea relevante, tendrá que indicarse la fecha de la última consulta de los documentos electrónicos en línea. También deberá hacerse constar la URL completa de las referencias en línea y el número doi de los artículos. De los documentos de archivo inéditos se tendrá que especificar, si es posible, el fondo del que forman parte, el topográfico y el nombre del archivo completo en la primera cita y siglado en las posteriores.

- Affron, Matthew, y Mark Antliff, ed. 1997. *Fascist Vision: Art and Ideology in France and Italy*. Nueva Jersey: Princeton University Press.
- Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. Nueva York: Harcourt, Brace and Co.
- Campillo, Maria, ed. 2010. *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*. Série Història. Barcelona: L'Avenç.
- Colomer, Josep M. 1978. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, 2 vol. Barcelona: Curial.
- Evans, Richard J. 2015. «The anatomy of hell». *The New York Review of Books*, 9 jul. <http://www.nybooks.com/articles/2015/07/09/concentration-camps-anatomy-hell/>.
- France-Press. 2015. «Poland may sue over claim poles killed more Jews than Germans during war». *The Guardian*, 16 oct. <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/16/poland-anger-over-claim-that-poles-killed-more-jews-than-germans-during-war>.
- Futscher Pereira, Bernardo. 2012. «Salazar e os interesses de “Europa”». *A diplomacia de Salazar (1932–1949)*, 419–449. Alfragide: Dom Quixote.
- González Oliveros, Wenceslao. 1944. Carta a José Félix de Lequerica. 17 oct. R-1.59/24. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid.
- Moliner, Carme, y Pere Ysàs, ed. 2010a. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona / Bellaterra: Icaria / UAB / Memorial Democràtic.
- . 2010b. «1981: cap a la ruptura del PSUC». *L'Avenç* 360: 52–58.
- Popa, Ioana. 2016. «La pensée antitotalitaire». En Christophe Carle y Laurent Jeanpierre, dir., *La vie intellectuelle en France, 2. De 1914 à nos jours*, 674–679. París: Seuil.
- Trachtenberg, Marc. 2008. «The United States and Eastern Europe in 1945: A Reassessment». *Journal of Cold War Studies* 10 (4): 94–132. doi: <https://doi.org/10.1162/jcws.2008.10.4.94>.
- Vicens Vives, Jaume. 1951. «Toynbee en Barcelona». *La Vanguardia Española*, 20 oct., 5.

